

A PÁPAI REFORMÁTUS GYŰJTEMÉNYEK
KÖZLEMÉNYEI

PUBLICATIONS BY THE CALVINIST
COLLECTIONS OF PÁPA

VII. ÉVFOLYAM, 2007/1–2. SZÁM

A TARTALOMBÓL

PROTESTÁNS KOLLÉGIUMOK ÉS MŰVELŐDÉS AZ ÚJKORI MAGYARORSZÁGON

Történeti konferencia a Pápai Református Kollégium
475. évfordulója tiszteletére
2006. november 16.

Bozzay Réka, Hudi József, Kovács I. Gábor, Köblös
József, Pálmány Béla, Sárközy Gabriella, Sasfi Csaba,
Szabadi István, Szögi László, Ugrai János

ACTA PAPENSIA (AP)

A PÁPAI REFORMÁTUS GYŰJTEMÉNYEK KÖZLEMÉNYEI
PUBLICATIONS BY THE CALVINIST COLLECTIONS OF PÁPA

ISSN 1587–6292

Főszerkesztő

Dr. Hudi József

Felelős szerkesztő

Mezei Zsolt

Munkatársak

Dr. Köblös József, Kránitz Zsolt

Felelős kiadó

Köntös László gyűjteményi igazgató
Dunántúli Református Egyházkerület
Tudományos Gyűjteményei

Szerkesztőség

8500 Pápa, Március 15. tér 9.

Postafiók: 48.

Tel/fax: (89) 324-240

e-mail: ref.lib@papacollege.hu

Megjelenik évente négy szám két kötetben

Egy összevont szám ára: 700.– Ft

Megrendelhető és előfizethető
a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj: 1400.– Ft / év

E számunk kiadását támogatta

**A VESZPRÉM MEGYEI ÖNKORMÁNYZAT KÖZGYŰLÉSÉNEK
KULTURÁLIS, KISEBBSÉGI ÉS VALLÁSÜGYI BIZOTTSÁGA**

BOZZAY RÉKA

Dunántúl és Pápa kapcsolata a németalföldi akadémiákkal a XVII–XVIII. században

A DUNÁNTÚL, PÁPA VÁROS, illetve a Pápai Református Kollégium és a németalföldi akadémiák kapcsolatának bemutatása a források mennyisége, valamint a régióból Hollandiában tanulmányokat folytató diákok kis száma miatt nem egyszerű feladat. A kora-újkori, különösen a XVII. század elejéről származó beiratkozási listák hiányosak, de kevés adat áll rendelkezésünkre az egyházkerület iratai között is a külföldi akadémiajárásra vonatkozóan.

A peregrináció szükségessége

Ahhoz, hogy a Pápai Kollégium és németalföldi akadémiák kapcsolatát megvizsgálhassuk, ki kell térnünk arra, hogy mi tette szükségessé a németalföldi felsőfokú tanintézetek látogatását. 1635-ig nem működött szilárd bázissal rendelkező egyetem Magyarországon, az ekkor létrejövő nagyszombati egyetemre pedig protestánsok nem iratkozhattak be.¹ Bár Bethlen Gábor felsőfokú intézménnyé kívánta tenni a gyulafehérvári kálvinista kollégiumot,² ez a próbálkozás nem hozott hosszú távú eredményt, így a protestánsok, ha felsőfokú képzésben kívántak részesülni kénytelenek voltak elhagyni nem csak Magyarországot, hanem még a Habsburg-birodalom határait is.

Bár a XVI. században a magyar protestáns diákok előszeretettel keresték fel a német egyetemeket, a XVI–XVII. század fordulójától kezdve a diákok tovább mentek Németalföld – majd Svájc irányába. Az útvonal változásának több oka volt. Egyrészt a kálvinista diákokat, akik a *Formula Concordiaet* nem voltak hajlandók aláírni, Frigyes Vilmos szász választó kitiltotta a wittenbergi egyetemről³ – ez az intézkedés különösen a kora-újkori protestáns

¹ FATA Márta: Ungarn, das Reich der Stephanskrone, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung, In: (Szerk. Brendle, Franz und Schindling, Anton), Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 60. kötet, Münster, 2000. 222.

² Uo. 234.

³ SEGESVÁRY Lajos: Schetsen over de peregrinatie der Hongaarse studenten, Utrecht, 1933. 12.

peregrinációban résztvevő igen nagyszámú teológushallgatót érintette kedvezőtlenül. A hollandiai egyetemek mellett szót, hogy a 30 éves háborúban hadszíntérré váló német városok amúgy sem voltak biztonságosak, így Odera-Frankfurtot és Heidelberget is egyre kevesebb kálvinista látogatta. Harmadik okként említhetjük, hogy a németalföldi egyetemek igyekeztek különféle juttatásokkal magukhoz csalogatni a jó hírnévnek örvendő magyar diákokat.⁴

Az első protestáns egyetem alapjait északon Orániai Vilmos tette le Leidenben, 1575. február 8-ai keltezésű alapító okiratában.⁵ Tíz évvel később jött létre Frízöld akadémiaja Franekerben,⁶ ahol a diákok megélhetése jóval olcsóbb volt, mint Leidenben, ezért ide iratkozott be a vizsgált korszakban a legtöbb magyar és erdélyi hallgató.

A XVII. század közepén újabb felsőoktatási intézményeket hoztak létre az egyre gazdagabb hollandiai tartományok: Groningenben 1614-ben⁷ jött létre egyetem, Deventerben 1629-ben, míg Amsterdamban 1632-ben alapítottak „Athaeneum illustre”-t, vagyis tudományos fokozat kiállítására nem jogosult felsőoktatási intézményt. 1636-ban alapították a negyedik egyetemet Utrechtben,⁸ amelyik különösen a XVIII. századtól kezdve játszott fontos szerepet a magyarországi diákok hollandiai peregrinációjában, a XIX. századtól pedig majdhogynem kizárólagos szerepre tett szert. Az ötödik egyetemet 1648-ban⁹ nyitották meg Harderwijkben, jelentősége a magyarok hollandiai egyetemlátogatását illetően elenyésző volt.

A 18. század végéig zavartalanul folyt a felsőfokú oktatás Hollandiában, a francia forradalom kitörése után 1795-ben francia csapatok foglalták el az országot, a kint tartózkodó diákok hazatértek, majd újból csak 1800-ban jelentkeztek magyarországi hallgatók.

⁴ Az utrecht, franekeri, groningeni egyetem magyarokat segítő juttatásaira még kitérünk, Leidenben a Staten Collegeben kaptak elsősorban erdélyi diákok teljes ellátást és szállást, valamint 150 holland forintot a hazautazásra, Harderwijkben két diák kapott szállást és ellátást, Amsterdamban azok kaptak ellátást, akik a „belgiumi” akadémiákon tanultak, valamint 12 rajnai forintban részesültek az útiköltségük fedezésére. Sárospataki Református Kollégium A XII. 3613. 100.

⁵ OTTERSPEER, Willem: Groepsportret met dame I. Het bolwerk van de vrijheid, Amsterdam, 2000. 64.

⁶ Universiteit te Franeker 1585–1811. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Friese Hoogeschool. (Szerk. G. T. Jensma–F. R. H. Smit–F. Westra). Leeuwarden 1985. 2.

⁷ JONCKBLOET, W. J. A.: Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen. Ter gelegenheid van haar vijde halve eeuwfeest. Groningen, 1864. 36.

⁸ KERNKAMP, W. G.: De Utrechtse Univeriteit 1636–1936, Utrecht, 1936. I. kötet, 43.

⁹ BOUMAN, Hermannus, Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogleraren I–II., Utrecht, 1844. I. kötet, 24–25.

A Magyarországról Hollandiába irányuló peregrináció a XVII–XVIII. században élte virágkorát. Noha 1800 után is ismertek adatok magyar beiratkozásokról, ezek jórészt Utrechtre korlátozódtak, ahol a magyarok 1761-től kezdve részesültek a Stipendium Bernardinumban¹⁰ – egy német és magyar protestáns hallgatók számára létrehozott ösztöndíjban.

A peregrinusok származási helye és hazai tanulmányai

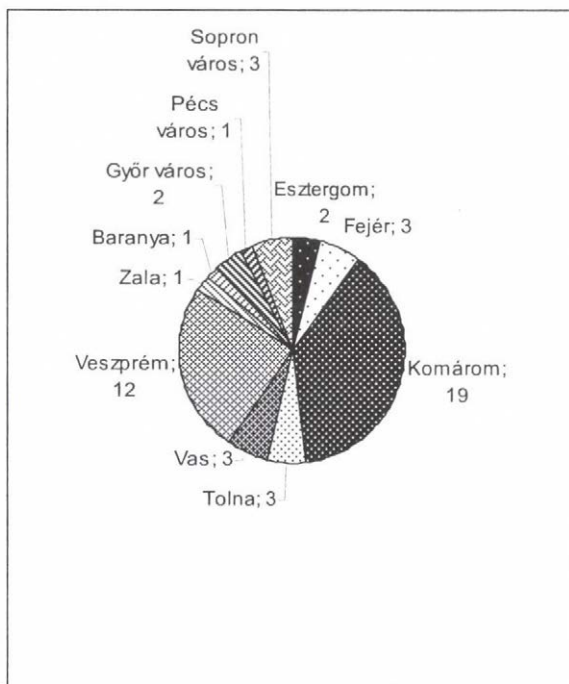
A történelmi Magyarország különböző régióiból származtak a németalföldi peregrinációban résztvevő diákok. Talán nem meglepő, hogy a legtöbben Erdélyből és a Partiumból, valamint az Alföld és Bácska-Bánát nagyregiókból indultak Németalföldre, hiszen a protestantizmus kálvini iránya itt talált a legtöbb követőre. A Dunántúl nagyregióból – amibe beletartozik Esztergom és Komárom megye teljes területe is – 50 – diák származott a németalföldi peregrinusok közül. Ez a szám nagyon csekély összevetve a többi régió adataival, de nem meglepő ismerve a tényt, hogy Németalföldre főleg kálvinista diákok mentek, valamint tudva, hogy a katolikus megújulást – ellenreformációt követően a dunántúli régióban a katolikusok lettek túlnyomó többségben.

Általában nagyon keveset tudunk a diákok pontos születési helyéről, hiszen a németalföldi matrikulák a kora-újkorban nem rögzítették a szülővárost, származási helyre is csak a Transsylvanus, Hungarus/Ungarus stb. elnevezésekből tudunk következtetni. Így egyéb másodlagos források alapján¹¹ tudtuk csak a diákok születési helyét megállapítani, de még ezek között is vannak feltételezések: a legtöbben Komárom és Veszprém vármegyéből,

¹⁰ VEEN, van S. D.: Het Stipendium Bernardinum, Utrecht, 1911. Bijlage V. 279–300.

¹¹ A hazai kollégiumok beiratkozási listáit, valamint a protestáns egyháztörténeti munkákat alapul véve sikerült a származási helyet megállapítani. Bakóczy János adattári gyűjteménye. Főiskolai növendékek névsora Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára II. 28. a., szeniorok névsora II. 28. b., Series Pastorum Ecclesiae Reftae S. Patakiensis. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtár kt. 42., Series Seniorum Ecclesiae Reftae S. Patakiensis. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtár kt. 42., BALOGH Béla: A máramarosszigeti református líceum diáksága 1682–1851. Debrecen, 2000., BURA László: Szatmári diákok 1610–1852. Szeged, 1994., HÖRCSIK Richárd: A sárospataki református kollégium diákjai 1607–1777. Sárospatak, 1998., JAKÓ Zsigmond–JUHÁSZ István: Nagyenyedi diákok. 1662 – 1848. Bukarest, 1979., A Pápai Református Kollégium diákjai 1585–1861. (Szerk. Köblös József) Pápa, 2006., SZABÓ Miklós–SZÖGI László: Erdélyi peregrinusok 1701–1849. Marosvásárhely, 1998., SZABÓ Miklós–TONK Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban (1521–1700). Szeged, 1992., SZÖGI László: Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919. Bp., 2000., TONK Sándor: A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848. Szeged, 1994.

a legkevesebben Zala és Baranya vármegyéből és Pécs városából származtak.¹²

1. ábra

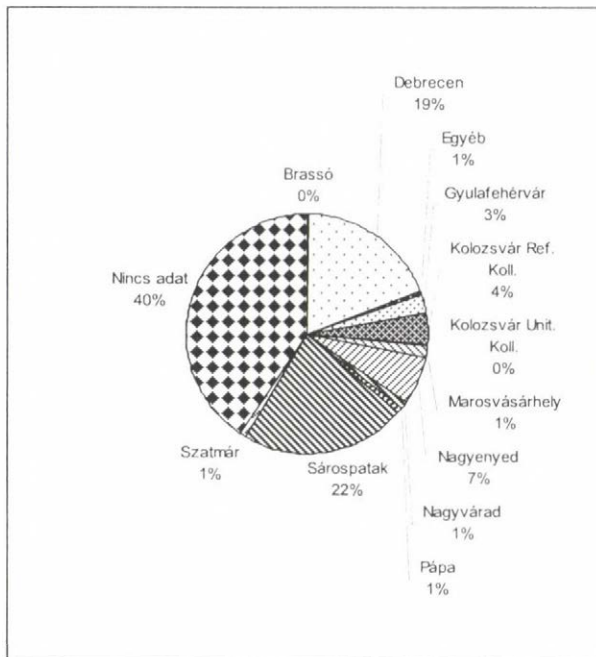
Diákok származási helye (vármegyék, szabad királyi városok)

Az észak-németalföldi peregrináció elsődleges célja az volt, hogy a protestáns diákok – hazai felsőfokú tanintézet hiányában a hollandiai egyetemeken szerezzenek felsőfokú képesítést, esetleg doktori címet is. A külföldi képzésüket megelőzően itthon is folytattak, de csak középfokú tanulmányokat a protestáns kollégiumokban, ahol filozófiai képzés, idegen nyelvek, így a héber, latin, ógörög tanulása mellett részben teológiai képzettséget is nyertek.

A diákok hazai tanulmányait 1800-ig vizsgálva, az összes regisztrációt tekintve 1219 esetben egyáltalán nem tudunk a diákok hazai középfokú tanulmányairól, a maradék 1778 esetben sikerült viszont megállapítani, hogy honnan, melyik kollégiumból indult el külföldi akadémiajárására a diák. Többször előfordult, hogy egy-egy diák itthon több kollégium törvényeit is aláírta, de az adatok kiszámításánál csak az utolsó látogatott kollégi-

¹² A diákok nevét lásd: Függelék 1. táblázat

umot vettük figyelembe. A legtöbben a sárospataki¹³ kollégiumban folytatott tanulmányok után távoztak külföldre – ez az ismert adatok 22%-a. Mögötte lemaradt valamennyivel Debrecen (19%), majd ezután következnek az erdélyi kollégiumok: Nagyenyed (7%), Kolozsvári Református Kollégium (4%), Gyulafehérvár (3%), Marosvásárhely (1%), Várada (1%). Pápáról 21 alkalommal történt bejegyzés,¹⁴ ez 1%-os részvételt jelent.¹⁵ Ne felejtjük el, hogy a dunántúli régióból 50 emberről tudjuk, hogy Németalföldön járt, és csak kevesebb, mint felük subscribált Pápán, egy diák később feltehetőleg Sárospatakon, ketten pedig Debrecenben is!

2. ábra Hazai kollégiumok látogatottsága

¹³ Ebben a számban benne vannak a pataki kollégium bujdosásakor bejegyzett adatok is.

¹⁴ Itt nem térünk ki arra, hogy teljes kollégiumnak tekinthetjük-e a pápaiat, erről bővebben lásd: KÖBLÖS József–KRÁNITZ Zsolt: „Mindenkor az országban harmadiknak tartatott...”? = Acta Papensia V (2005) 1–2. szám cikkét. Minden olyan diák benne van a létszámban, akiről tudjuk, vagy feltételezzük, hogy Pápán subscribáltak.

¹⁵ Lásd Függelék 2. táblázat Pápán subscribált diákok

*Németalföldi tanulmányok*¹⁶

A kora-újkorban az összes németalföldi akadémia látogatottságát tekintve Franeker állt az első helyen 1233 beiratkozással, ezt követte Utrecht 740, majd Leiden 655 immatrikulációval. Az összes beiratkozás alapján elmondható, hogy Pápáról Németalföldön tanulmányokat folytató diákok is a legnagyobb számban Franekert keresték fel, a 21 diákból 17 tanult ott. 8 diák járt Utrechtben, 3–3 Leidenben és Groningenben, és egy bejegyzés ismert Deventerből. Ezek az adatok az összes immatrikulációra vonatkoznak, így ezen számok összege több mint a peregrinus diákok tényleges létszáma. Ennek oka, hogy a németalföldi egyetemeket felkereső diákok többnyire nem csak egy egyetemet látogattak meg, hanem peregrinációs éveik alatt igyekeztek több helyre is beiratkozni. Diákonként, és nem egyetemenként vizsgálva az adatokat, azt mondhatjuk, hogy a 21 pápai diák közül tízen iratkoztak be csak Franekerbe, 2 ember csak Utrechtben 1 ember pedig csak Leidenben járt, a többi nyolc 2–3 akadémiát is felkeresett. Ezek a számok megfelelnek a németalföldi egyetemplátogatási szokásoknak, vagyis a diákok közel 1/3 nem csak egy iskolát keresett fel.

A dunántúli születésű diákok körében is hasonló beiratkozási tendenciát figyelhetünk meg. A legtöbben közülük is Franekerben jártak (30 regisztráció), a második leglátogatottabb egyetem Utrecht volt 20 beiratkozással, majd Leidenben 12, míg Groningen 9 dunántúli diák fordult meg. A legkevésbéen – egy-egy diák – keresték fel Harderwijket és Deventert. A dunántúli születésű diákokra is igaz, hogy nem csak egy akadémiát kerestek fel, a Németalföldön járt diákok 2/5-de több mint egy helyen is megfordult, ellenben csak Franekerben járt 13, Utrechtben 10, Leidenben és Groningenben 3–3 fő.

A Németalföldön tanulmányokat folytató diákok túlnyomó többsége teológiát hallgatott. A beiratkozási listák sajnos nem minden esetben rögzítették a felkeresett fakultásokat. Az immatrikulációs adatok alapján tudjuk, hogy a pápai diákok közül Csuzi Cseh Jakab Franekerben és Groningenben, Gál István, Pápai István, Pápai Textoris János, Pataki István, Szeli Luka György, Tolnai Borbély Gergely Franekerben, Pápai Nyikos János Groningenben és Leidenben, Rimaszombati Mezei István Leidenben, Veszprémi István Groningenben és Utrechtben volt teológushallgató, Pápai Nyikos János pedig Franekerben filozófiai tanulmányokat folytatott. Az egyetemen folytatott

¹⁶ A németalföldi tanulmányokra vonatkozó adatok BOZZAY Réka–LADÁNYI Sándor: Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918. (Bp., 2007.) c. kötetből valók.

disputációk alapján tudjuk, hogy Csuzi Cseh János Utrechtben disputált teológiából, így feltehetőleg ezt is hallgatta az egyetemen. Hasonlóan nagy számban találunk a dunántúli származásúak között is teológusokat (26 fő), és csupán 4 emberről tudunk, aki orvosi tanulmányokat folytatott, valamint 1–1 diák tanult keleti nyelveket, jogot és bölcészetet.

A diákok sokszor nem közvetlenül iskolai tanulmányaikat befejezve indultak a külföldi akadémiákra. A külhoni tanulmányok akkor (is) rendkívül drágák voltak, így a diákok jelentős része mielőtt útra kelt volna, itthon valamelyik kollégium partikulájában tanítószkodott, így gyűjtve pénzt a külföldi tanulmányokra. 22 diákról tudjuk, hogy Pápán rektorként tevékenykedett, közülük 9 ember subscribált is korábban a kollégiumban.¹⁷ 7 ember rektorként vagy levitaként tevékenykedett a németalföldi peregrinálás előtt valahol a Dunántúli Egyházkerületben, közülük ketten voltak a kollégium diákjai is.¹⁸

A külföldi tanulmányokat követően a hazatérő diákok nagyrészt lelkész-ként helyezkedtek el. Németalföldről való hazatérésüket követően 10 ember működött Pápán,¹⁹ és 70 ember a Dunántúli Egyházkerületben lelkész-ként.²⁰ A legkiválóbb diákokat esetleg valamelyik kollégium professzori állása várta hazatérése után. A pápai egyház előljárósága így hívta meg Losonczi István diákot a professzori katedrára. Losonczi az utrechti egyetemen folytatott tanulmányokat. 1740. február 7-én kelt levelében a következőket írta az egyházi előljáróknak: *„Csak hogy alázatosan Jó Uraitam arra kérn merészem: több időket itt fenn leendő maradásomra méltóztassanak engedni, ha többet nem avagy csak edgy Esztendő, mellyben magamat azon szolgálatra az Hálai Akademiában (:mellyben mennem fel tettem:) jobban el készíthessem és azok[na]k kiknek illik hasznosabban szolgálhassak.”*²¹ Valószínűleg nem jutott el Losonczi Hallébe, ugyanis a németországi akadémiákon járt diákok listáját összeállító Tar Attila nem tud Losonczi hallei beiratkozásáról.²²

¹⁷ Lásd Függelék 3. táblázat

¹⁸ Lásd Függelék 4. táblázat

¹⁹ Lásd Függelék 5. táblázat

²⁰ Lásd Függelék 6. táblázat

²¹ DREL III. 62. e. Pápai református egyházközség iratai. Liszkay-gyűjtemény, 239.

²² TAR Attila: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789. Bp., 2004.

Anyagi támogatás

Pápa lakosai illetve református egyháza kivették részüket a külföldi akadémiajárás támogatásából. Erre azért is volt szükség, mivel a rektoriális jövedelmek nem tudták fedezni a peregrinusok úti és tanulmányi kiadásait. Naszályi István diák ezért fordult a pápai egyházhoz, hogy – apjára hivatkozva, aki húsz évig töltötte be a pápai prédikatori tisztséget – külföldi utazása nagylelkű segélyezését kérje.²³ Ugyancsak diákok külföldi útjának támogatásáról is döntött végrendeletében Szondy Zsuzsánna, aki tízezer forintot hagyott az egyházra. Ezen pénzösszeg éves kamatának felhasználásáról rendelkezve a következőket írta: „...és az *Académiákra ki menő szegények[ne]k a' kik Pápára fordulnak husz florin]tokat tartozzék ezen Pápai Ecclesia esztendőnként azon *Interesbűl ki fizetni*”²⁴*

Nemcsak a kiutazás, olykor a hazatérés is gondot okozott az egykori peregrinusoknak. Molnár Mihály, erdélyi diák, aki feltehetőleg Utrechtben és bizonyosan Groningenben tanult, nem tudott Pápáról tovább utazni, ahogy írta: „*költségem nem lévén, 's a' kemény Télnek viszontagsága is accedálván, kéntelenítettem Tiszt. Naszályi István Uram Házához magamat vonni.*” Ezért kérte a pápai eklézsiát, hogy valamennyi pénzzel segítsék ki szükségéből. A levél külső oldalán olvasható a végzés, miszerint 4 forintot adott az egyház az útiköltség fedezésére.²⁵

A németalföldi akadémiákon bujdosó peregrinusok anyagi és egyéb támogatásokra számíthattak az egyetemeken is. Ezek a juttatások természetesen a magyar államtól függetlenek voltak, mégis II. József 1784-ben rendeletben kérte a külföldi akadémiákon biztosított ösztöndíjas helyek jegyzékbe vételét.²⁶ A Pápai Református gyűjteményekben megtalálható a svájci, a német és a holland akadémiai ösztöndíjak jegyzéke,²⁷ valamint az utrechti, groningeni, franekeri professzorok levele, melyekben pontosan ismertetik az egyetemeiken magyaroknak nyújtott ösztöndíjakat.²⁸ Utrechtben a magyar diákok között évente 2400 rénes forintot osztottak szét, ez nagyrészt Everwijn asszony alapjából és a Bernardinum alapból származott. A következők-

²³ DREL III. 62. e. Pápai református egyházközség iratai. Liszkay-gyűjtemény, 224. (lappang)

²⁴ DREL I. 1. b. Dunántúli református egyházkerület ügyviteli iratai. 1753:7.

²⁵ DREL I. 1. b. Dunántúli református egyházkerület ügyviteli iratai. 1740:1

²⁶ KLEIN Gáspár: Az államtanács állásfoglalása a protestánsok külföldi iskoláztatásával szemben. = Egyháztörténet. 1/1943. 360–361.

²⁷ DREL I. 1. b. Dunántúli református egyházkerület ügyviteli iratai. 1785: 13. Ezt a jegyzéket a Debreceni kollégium állította össze, de az ösztöndíjas helyekben nem csak debreceniek részesültek.

²⁸ DREL I. 1. b. Dunántúli református egyházkerület ügyviteli iratai. 1784: 14.

ben ezen alpból két magyarnak, akik két akadémiai évet ott töltöttek, fejé-
ként 350 forintot adtak; a maradék részt egyenlően osztották el a fölvelt ma-
gyarok között. Franekerben 10 ember kapott naponta 8 stüvert, Gronin-
genben a magyarok ingyen étkezettek, valamint a professzorok magán
előadásaiért nem kellett fizetniük.

Peregrinációs jegyzetek

A külföldi tanulmányok anyagi fedezetének megszerzése után, sor ke-
rülhetett magára az utazásra. A németalföldi akadémiaikat meglátogató és
ott beiratkozott, recenzált vagy disputákat folytató diákok *tanulmányi* célból
és nem „gyönyörködés” végett keresték fel a felsőfokú tanintézeteket. Mie-
előtt útra keltek volna alaposan fel kellett készülniük az utazásra – és nem
csak anyagi szempontból. A Pápai Református Gyűjtemények könyvtárában
őriznek egy könyvecskét, mely peregrinációs jegyzeteket, könyörgéseket,
egyházi beszédeket, ágendákat, esküformákat és más feljegyzéseket tartal-
maz. A Németalföldre vonatkozó rész – Fröhlich Dávid elméleti munkája,
az Utazók könyvtára vagy vezérfonala (*Bibliotheca seu cynosura peregrinantium*,
Ulm 1643–44), alapján – összefoglalja hollandiai akadémiaikra
menni készülőknek a legfontosabb tudnivalókat. Praktikus tanácsokat nyújt,
hogyan kerüljék ki az utazók az út során rájuk leselkedő veszélyeket. Ezt írja
például: „A különböző éjszakai szállásaidon a pénzt jól zárd el, kis székelyt tegyél az
ajtó elé, hogy ha valaki be akarni lépni a szobába, a zajra felébredhess.” De hasznos
tudnivalókat nyújt az egyes városokban használatos pénzek árfolyamáról,
az egyetemek ösztöndíjas helyeiről is, a városok nevezetességeiről, valamint
biztatja az utazót, hogy keresse jeles tudós férfiak ismeretségét is, adja át
nekik album amicorumát.²⁹

Ezt a tanácsot fogadta meg Szentpéteri Hodor János is, akinek album
amicorumát szintén Pápán őrzik. 43 alkalommal történt bejegyzés valame-
lyik németalföldi akadémiaán az albumába, magyar peregrinus társak mellet-
t a bejegyzők között találjuk Leidenben a Staten College régensét Schultenst,
az utrechti egytemről Hieronymus van Alphennt, a később Leidenben tanító
Pieter van Musschenbroekot, a debreceni professzorok fizetésének megsegí-
tésért közbenjáró ab Irhoven dékánt, Harderwijkben Johannes Henricus van
Lom matematika professzort, Groningenben Otho Verbruggét – a keleti

²⁹ DREKK O. 968. Miscellanea (Peregrinációs jegyzetek, könyörgések, egyházi beszédek,
ágendák, esküformák és más feljegyzések)

nyelvek professzorát, Franekerben du Bois-t, vagy Rotterdamban Ter Bruggen lelkészt.³⁰

A németalföldi peregrináció elsődleges célja a tanulás volt. A tanulás feltételezte a szakmai könyvek ismeretét és használatát. Németalföldi tanulmányútján vásárolta és hozta haza a teológushallgató, későbbi dunántúli református püspök Torkos Jakab David Knibbe 1697-ben Leidenben kiadott teológia könyvét, melyet a pápai kollégium könyvtára őriz.³¹

Végezetül megállapíthatjuk, hogy bár kevés forrás áll rendelkezésünkre Pápa és a németalföldi akadémiák kapcsolatáról, valamint csekély számú dunántúli és pápai diák kereste fel az Egyesült Tartományok egyetemeit, akadémiáit, mégsem hanyagolható el a kapcsolattörténet feltárása, hiszen csak ez által nyerhetünk még árnyaltabb képet a magyarországi diákok külföldi tanulmányairól.

³⁰ DREKK O 223. d. Szentpéteri Hodor János peregrinációs albuma.

³¹ „Jacobi Torkos Trajecti 1734”. DREK K IV. 1680.: KNIBBE, David: *Manuductio ad oratoriam Sacram. Pars altera*. Lugd. Bat. 1697.

FÜGGELÉK

1. táblázat

Dunántúli születésű diákok a németalföldi egyetemeken

<i>Név</i>	<i>Születési hely és idő³²</i>	<i>Megye</i>	<i>Németalföldi beiratkozás(ok) helye, ideje, szakja</i>
Balogh Soós Mihály ³³	Győr	Győr	Leiden: 1766. (M mag.), Utrecht: 1766 (M disp.)
Bátorkeszi Szegi János ³⁴	Bátorkeszi, 1645.	Esztergom	Groningen: 1669. 11. 29. (?), Leiden: 1671. 4. 16. (Th), Leiden rec.: 1672. 2. 16., 1673.
Berta István ³⁵	Tata	Komárom	Harderwijk: 1769. 6. 23. (Th), Franeker: 1772. 2. 4. (?)
Boka Sándor ³⁶	Komárom	Komárom	Franeker: 1767. 6. 8., Utrecht: 1768. (Th?)
Cseh Csuzi János ³⁷	Opálbánya (Dubník)	Komárom	Utrecht: 1726. 3. 10., 1727. 3. 10. (Th disp.), Franeker: 1727. 3. 18. (?)
Csehszombati Sámuel ³⁸	Komárom, 1757. 9. 4.	Komárom	Utrecht: 1791. 6. (Th)

³² A diákok származási helyére vonatkozó adatok LADÁNYI–BOZZAY i. m.

³³ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái, I. Bp., 1891. 493., Album studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae, MDCXXXVI–MDCCCLXXXVI: accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula Ultrajecti: Beijers en Van Boekhoven, 1886. (továbbiakban ASAR) 162.

³⁴ Album studiosorum Academiae Groninganae/uitg. door het Historisch Genootschap te Groningen (Szerk. Joosting, J.G.C.), Groningen, 1915. (továbbiakban ASAG) 105, Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae, (Szerk. du Rieu, W. N.), 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1875. (továbbiakban ALB) 567, Universitet Leiden, Archief van Senatus en Faculteiten Volumina inscriptionum, 7-15. kötet (továbbiakban ASF) 11. 355., Universiteit Leiden, Archief van Senatus en Faculteiten Recensielijsten, 31–167. kötet (továbbiakban ASF) 42, ASF 43.

³⁵ Album studiosorum Academiae Gelro-Zutphanicae MDCXLVIII–MDCCCXVIII: accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula/cura, (Szerk. Epen, D. G. van) Hagae-Comitis [s Gravenhage]: apud Jacobum Hoekstra, 1904. (továbbiakban ASAG–Z) 127, ASAF I 13553.

³⁶ Album studiosorum Academiae Franekerensis (1585–1811, 1816–1844), Franeker, 1968. (továbbiakban ASAF) I 13356, SEGESVÁRY 1933. 35.

³⁷ ASAR 128., ASAF I 11670.

Csúzi Cseh József ³⁹	Komárom	Komárom	Franeker: 1691. 6. (?), Groningen: 1693. 5. 26. (Ph)
Farkas György ⁴⁰	Pécs	Baranya	Franeker: 1751. 11. 5. (?)
Gál István ⁴¹	Veszprém	Veszprém	Franeker: 1644. 6. 21. (Th), Deventer: 1644. 9. 5. (?)
Gruber Ábrahám ⁴²	Sopron, 1660.	Sopron	Leiden: 1680. 9. 30. (M), Leiden rec.: 1681. 2. 17., 1682. 2. 27., 1683., Utrecht: 1682. (M disp.)
Harsányi Móricz István ⁴³	Nagyharsány	Baranya	Utrecht: 1656. 7. (?), Franeker: 1657. 2. 10. (Th), Groningen: 1657. 9. 1. (Th)
Júró Mihály ⁴⁴	Komárom	Komárom	Franeker: 1769. 5. 24. (?)
Kalmár György ⁴⁵	Tapolcafő, 1726.	Veszprém	Franeker: 1752. (?), Leiden: 1753. (Ling. Orinet)
Kocsi Major Ferenc ⁴⁶	Kocs	Komárom	Franeker: 1703. 10. 21. (?)
Kocsi Major István ⁴⁷	Kocs	Komárom	Franeker: 1703. 10. 21. (?)
Komáromi Katona András ⁴⁸	Komárom, 1640.	Komárom	Leiden: 1665. 8. 10. (Th), Leiden rec.: 1666. ? 2. 15.
Komáromi Szőnyi István ⁴⁹	Komárom	Komárom	Franeker: 1730. 10. 13. (Th)

³⁸ SZÖGI 2000. 1909.

³⁹ ASAF I 8948., ASAG 138.

⁴⁰ ASAF I 12720.

⁴¹ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 41.

⁴² ALB 640., ASF12 143., ASF51, ASF52, ASF53, ASAR 77.

⁴³ ASAR 50., ASAF I 5732., ASAG 79.

⁴⁴ ASAF I 13433.

⁴⁵ ASAF I 12777.

⁴⁶ ASAF I 10296.

⁴⁷ ASAF I 10298.

⁴⁸ ALB 523., ASF11 128., ASF 36.

⁴⁹ ASAF I 11824.

Komáromi Szvertán István ⁵⁰	Komárom, 1620.	Komárom	Franeker: 1645. 7. 21. (Th), Utrecht: 1645., Leiden: 1647. 3. 27. (Th)
Konrád Lipót József (Conradi Leopoldus Josephus) ⁵¹	Sopron, 1756. 4. 12.	Sopron	Leiden: 1776. 5. 11. (M), Leiden rec.: 1777. 2. 27.
Kovács Háló József ⁵²	Győr, 1761.	Győr	Utrecht: 1789. 10. 10. (Th)
Körmendi Thaba Tamás ⁵³	Körmend	Vas	Franeker: 1625. 7. 1. (Th)
Lenthi János ⁵⁴	Pápa	Veszprém	Franeker: 1663. 10. 14. (Th), Groningen: 1664. 9. 5. (Th), Utrecht: 1665. (?)
Losonczi István ⁵⁵	Mezőszilas, 1709.	Veszprém	Utrecht: 1740. (Th disp.)
Miklós Sámuel ⁵⁶	?	Zala	Franeker: 1761. (?)
Nagy György ⁵⁷	Kölesd	Tolna	Franeker: 1781. 9. 22. (?)
Naszályi István ⁵⁸	Pápa	Veszprém	Groningen: 1736. 9. 22. (Th)
Naszályi János ⁵⁹	Adorjánháza, 1760.	Veszprém	Utrecht: 1789. 8. 9. (Th)
Ollé Mocsai István ⁶⁰	Mocsa, 1655.	Komárom	Leiden: 1680. 3. 27. (Th), Leiden rec.: 1681. 2. 24., 1682., 1683. Franeker: 1680. 4. (Th)
Öri P. Péter ⁶¹	Felsőőr (Oberwart)	Vas	Groningen: 1722. 6. 29. (?)

⁵⁰ ASAF I 4355., ASAR 11., ALB 375., ASF 10., 104.

⁵¹ ALB 1121., ASF15 218., ASB 148.

⁵² SZÖGI 2000. 1890.

⁵³ ASAF I 2232.

⁵⁴ ASAF I 6633., ASAG 96., ASAR 59.

⁵⁵ SEGESVÁRY 1933. 29.

⁵⁶ ASAF I 13116.

⁵⁷ ASAF I 13882.

⁵⁸ ASAG 187.

⁵⁹ SZÖGI 2000. 1886.

⁶⁰ ALB 636., ASF12 127., ASF51, ASF52, ASF53, ASAF I 7805.

⁶¹ ASAG 169.

Pápai Nyikos János ⁶²	Pápa, 1614/15	Veszprém	Franeker: 1636. 9. 12. (Ph), Groningen: 1637. 9. 18. (Th), Leiden: 1639. 4. 1., 1639. 10. 7., 1643. 4. 30. (Th)
Pápai Páriz Imre ⁶³	Pápa, 1618/19	Veszprém	Franeker: 1645. 7. 24. (Th), Leiden: 1645. 8. 31. (Th), Utrecht: 1647. (?)
Pápai Textoris János ⁶⁴	Pápa	Veszprém	Franeker: 1744. 3. 15. (Th)
Preining János András (Preining Johannes Andreas) ⁶⁵	Sopron, 1628.	Sopron	Leiden: 1650. 11. 9. (J)
Ráczkevi Ötvös István ⁶⁶	Tát	Esztergom	Franeker: 1769. 7. 7. (?)
Séllyei Ferenc ⁶⁷	Komárom, 1596	Komárom	Franeker: 1629. 9. 13. (Th)
Somodi István ⁶⁸	Szentkirályszabadja, 1759	Veszprém	Utrecht: 1789. 9. 18. (Th)
Szeli Luka György ⁶⁹	Pápa	Veszprém	Franeker: 1629. 9. 13. (Th)
Szentgyörgyi János ⁷⁰	Komárom	Komárom	Utrecht: 1755. 8. 22. (?)
Szentmiklósi Timóth ⁷¹	Ete	Komárom	Utrecht: 1786. 11. (?)
Szónyi G. Mihály ⁷²	Szóny	Komárom	Groningen: 1748. 6. 6. (Th)

⁶² ASAF I 3275., ASAG 36., ALB 302., 308. és 339., ASF9 219., ASF9 241.

⁶³ ASAF I 4358., ALB 361. és 374., ASF10 29., ASF10 97., SEGESVÁRY 1933. 16.

⁶⁴ ASAF I 12392.

⁶⁵ ALB 408., ASF10 253.

⁶⁶ ASAF I 13441.

⁶⁷ ASAF I 2583.

⁶⁸ SZÖGI 2000. 1889.

⁶⁹ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 47.

⁷⁰ SEGESVÁRY 1933. 32.

⁷¹ SEGESVÁRY 1933. 42.

⁷² ASAG 201.

Szőnyi Gergely ⁷³	Szőny	Komárom	Franeker: 1708. 3. 27. (?)
Szőnyi Virágú Mihály ⁷⁴	Szőny, 1703. 12. 4.	Komárom	Utrecht: 1735. (?)
Tatai Kovács György ⁷⁵	Tata, 1645.	Komárom	Utrecht: 1669., Leiden: 1670. 2. 24. (M), Leiden rec.: 1671., Franeker: 1670. 10. 1. (M)
Tolnai György (Rasoris / P. Rasoris Tolnensis) ⁷⁶	?	Tolna	Franeker: 1632. 1. 10. (Th)
Tolnai S. István ⁷⁷	?, 1630.	Tolna	Franeker: 1654. 8. 2. (Th), Utrecht: 1655. 2. (Th), Groningen: 1655. 8. 28. (Th)
Torkos Jakab ⁷⁸	Pápa, 1711. 2.	Veszprém	Utrecht: 1735. (?)
Tótfalusi P. István ⁷⁹	Sásony (Winden am See), 1608.	Vas	Leiden: 1635. 5. 21. (Th), Franeker: 1636. 10. 3. (Th)
Varjas János ⁸⁰	Vértesacsá, 1721. 1. 2.	Fejér	Utrecht: 1749. (?)
Vég Mihály ⁸¹	Székesfehérvár	Fejér	Franeker: 1773. 7. 28. (?)
Végh József ⁸²	Székesfehérvár	Fejér	Franeker: 1773. 7. 28. (?)

⁷³ ASAF I 10588.

⁷⁴ SEGESVÁRY 1933. 28.

⁷⁵ ASAR 64., ALB 559., ASF11 316., ASF41, ASAF I 7217.

⁷⁶ ASAF I 2808.

⁷⁷ ASAR 45.

⁷⁸ SEGESVÁRY 1933. 27.

⁷⁹ ALB 271., ASF9 129., ASAF I 3285.

⁸⁰ SEGESVÁRY 1933. 30.

⁸¹ ASAF I 13607.

⁸² ASAF I 13606.

2. táblázat
Pápán subscribált diákok

<i>Név</i>	<i>Subscribálás időpontja Pápán</i>	<i>Németalföldi beiratkozás(ok) helye, ideje, szakja</i>
Balog György ⁸³	Pápa: 1724. vagy Sárospatak: 1744.	Leiden: 1760. 7. 17. (?)
Berecki (Briccius) Dániel ⁸⁴	1628	Franecker: 1634. 4. 21. (?)
Csuzi Cseh Jakab ⁸⁵	1656/1658	Franecker: 1663. 10. 14., 1663. 10. 22. (Th), Utrecht: 1663. (?), Groningen: 1664. 9. 1. (Th), Utrecht: 1665., Franecker: 1665. 7. 27.
Csuzi Cseh János ⁸⁶	1718	Lásd a dunántúli születésű diákoknál
Ferenci János ⁸⁷	1732/1735	Utrecht: 1748. (?)
Gál István ⁸⁸	?	Lásd a dunántúli születésű diákoknál
Hollósi Mihály ⁸⁹	1715/1718 vagy 1718/1721	Franecker: 1733. 10. 20. (?)
Kádártai János ifj. ⁹⁰	1713	Utrecht: 1727. 4. 10. (?), Franecker: 1727. 7. 8. (?)
Karsa Mihály ⁹¹	1731	Franecker: 1745. 6. (?)
Látrányi Dezső Mihály ⁹²	1703	Franecker: 1715. 8. 10. (?)
Pápai István ⁹³	1694 és/vagy Debrecen 1696 Vagy 1703/1706	Franecker: 1701. (Th)

⁸³ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 168., ALB 1067., ASF14 59.,

⁸⁴ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 34., ASAF I 3025.

⁸⁵ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 35., ASAF I 6632., ASAR 59., ASAG 95.

⁸⁶ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 47.

⁸⁷ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 75., SEGESVÁRY 1933. 30.

⁸⁸ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 41., DISTD 208., ASAF I 4222.

⁸⁹ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 85., ASAF I 11959.

⁹⁰ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 89., ASAR 129., ASAF I 11692.

⁹¹ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 88., ASAF I 12446.

⁹² KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 180., ASAF I 11028.

⁹³ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 124., ASAF I 10090.

Pápai Nyikos János ⁹⁴	?	Franeker: 1636. 9. 12. (Ph), Groningen: 1637. 9. 18. (Th), Leiden: 1639. 4. 1., 1639. 10. 7., 1643. 4. 30. (Th)
Pápai Textoris János ⁹⁵	1741	Lásd a dunántúli születésű diákoknál
Pataki István ⁹⁶	Debrecen: 1681. 2. 21. vagy Pápa: 1671/1674	Franeker: 1688. 9. (Th)
Rimaszombati Mezei István ⁹⁷	1677/1683	Leiden: 1698. 11. 9., Leiden rec.: 1699. 2. 20. (Th), 1700., Utrecht: 1699. (?)
Szeli Luka György ⁹⁸	?	Lásd a dunántúli születésű diákoknál
Szokolyai György ⁹⁹	1677	? Franeker: 1695. 9.3. (?)
Tolnai Borbély (Rasoris / P. Rasoris Tolnensis) Gergely ¹⁰⁰	1628	Lásd a dunántúli születésű diákoknál
Veszprémi István ¹⁰¹	1677/1683	Franeker: 1691. 9. 7. (?), Groningen: 1691. 10. 20. (Th), Utrecht: 1693. (Th)

⁹⁴ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 40., ALB 302., 308. és 339., ASF9 219., ASF9 241., ASAF I 3275., ASAG 36.

⁹⁵ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 124.

⁹⁶ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 122., ASAF I 8627.

⁹⁷ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 131., ALB 752., ASF13 28., ASF69, ASF70, SEGESVÁRY 1933. 23.

⁹⁸ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 40., ASAF I 2582.

⁹⁹ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 45., ASAF I 9437.

¹⁰⁰ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 40.

¹⁰¹ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 162., ASAF I 9012., ASAR 152., ASAG 135.

3. táblázat
Pápai rektorok

Név	Pápai rektorság ideje	Németalföldi beiratkozás(ok) helye, ideje
Berecki Dániel	1636–1639	Lásd a pápai subscribálásnál
Csuzi Cseh János	1724	Lásd a dunántúli születésű diákoknál
Csuzi Cseh József	1696–1698	Lásd a dunántúli születésű diákoknál
Dobravicai Sáfár Miklós ¹⁰²	1677	Amsterdam: 1679. 9. 9., Leiden: 1680. 2. 21.
Gál István	1645–1647	Lásd a pápai subscribálásnál
Göböl Gáspár ¹⁰³	1740–1744	Franecker: 1738.
Gyöngyösi Sári István ¹⁰⁴	1622–1623	Leiden: 1626. 4. 18.
Kálnai János ¹⁰⁵	1628–1629 1649–1652	Franecker: 1648. 9. 18., Deventer: 1649. 4. 4.
Keresztúri Tuba István ¹⁰⁶	1732–1735	Franecker: 1730. 3. 9.
Kövesdi János ¹⁰⁷	1714 1718–1721	Franecker: 1717.
Látzai Szabó József ¹⁰⁸	1791–1805	Utrecht: 1789. 10. 20.
Lenti János ¹⁰⁹	1659	Franecker: 1663. 10. 14., Groningen: 1664. 9. 5., Utrecht: 1665.
Pápai Nyikos János	1639–1642	Lásd a pápai subscribálásnál
Sélyei M. István ¹¹⁰	1652 1660–1662	Utrecht: 1655. 2., Groningen: 1657. 8. 31., Franecker: 1658. 3. 16.
Szeli Luka György	1628 1632–1635	Lásd a pápai subscribálásnál

¹⁰² KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 35., Album Amicorum Samuelis Hodosi, OSzK Oct. Lat. 777. 38., ALB 634., ASF12 121, ASF51.

¹⁰³ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 49., ASAF I 12149.

¹⁰⁴ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 34., ALB 191., ASF8 198.

¹⁰⁵ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 41., ASAF I 4767., DISTD 210.

¹⁰⁶ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 48., ASAF I 11785.

¹⁰⁷ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 46., ASAF I 11196.

¹⁰⁸ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 50., SZÖGI 2000. 1899., SEGESVÁRY 1933. 43–44.

¹⁰⁹ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 42., ASAF I 6633., ASAG 96., ASAR 59.

¹¹⁰ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 34., ASAR 45., ASAG 79., ASAF I 5844.

Szentpéteri Keserű Péter ¹¹¹	1711–1713	Utrecht: 1715 (?) Franecker: 1715. 8. 10. (?)
Szepsi Mátyás ¹¹²	1706–1711	Franecker: 1703. 10. 21., Utrecht: 1705. 5. 16.
Szoboszlai István ¹¹³	1735–1739	Franecker: 1734. 9. 3.
Szokolyai György	1691–1693	Lásd a pápai subscribálásnál
Tolnai Borbély (Rasoris / P. Rasoris Tolnensis) Gergely	1635–1636	Lásd a pápai subscribálásnál
Torkos Jakab	1735	Lásd a dunántúli születésű diákoknál
Újvári András ¹¹⁴	1724–1729	Utrecht: 1722.

4. táblázat

A Dunántúli Egyházkerület rektorai és levitái

<i>Név</i>	<i>Szolgálat helye, ideje</i>	<i>Németalföldi beiratkozás(ok) helye, ideje</i>
Balog György ¹¹⁵	1753 Dereske, levita	Lásd a pápai subscribálásnál
Kármán András ¹¹⁶	1753 előtt losonci gimnázium rektora	Utrecht: 1728., Leiden: 1728, Franecker: 1730. 7. 10.
Látrányi Deső Mihály ¹¹⁷	1707 Lepsény	Lásd a pápai subscribálásnál
Marton József ¹¹⁸	1736-1737 Tata	Franecker: 1737. 6., Utrecht: 1737.
Mihályi István ¹¹⁹	1713 Győr	Utrecht: 1715, Franecker: 1715. 8. 10.

¹¹¹ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 46., ASAR 116., ASAF I 11026.¹¹² KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 45., ASAF I 10295., ASAR 106.¹¹³ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 49., ASAF I 11988.¹¹⁴ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 47., ASAR 124.¹¹⁵ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 168.¹¹⁶ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 177., ASAR 129, ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Budapest, 1977. 295., ASAF I 11802.¹¹⁷ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 180.¹¹⁸ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 181., ASAF I 12118, SEGESVÁRY 1933. 28.¹¹⁹ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 181., ASAR 116., ASAF I 11025.

Nánási István ¹²⁰	1725 Zseliz, rektor 1728 Kissalló, rektor 1728 Tergenye? 1750 Dombó, levita	Franecker: 1723
Sellyei György ¹²¹	1679 Lepsény	Leiden: 1701. 4. 29., Leiden rec.: 1702., Franecker: 1701. 12. 5.

5. táblázat
Pápai lelkészek

Név	Pápai lelkészség éve(i)	Németalföldi beiratkozás(ok) helye, ideje
Berecki Dániel	1655	Lásd a pápai subscribálásnál
Csuzi Cseh Jakab	1686-1692	Lásd a pápai subscribálásnál
Csuzi Cseh József ¹²²	1696-1698	Lásd a dunántúli születésű diákoknál
Dobravicai Sáfár Miklós	1693-1695	Lásd a pápai rektoroknál
Gyöngyösi Sári István	1629-1634	Lásd a pápai rektoroknál
Komáromi Sülye József ¹²³	1731-1750	Franecker: 1714. 7. 16.
Sellyei M. István	1660-62	Lásd a pápai rektoroknál
Szeli Luka György	1646-49	Lásd a pápai subscribálásnál
Torkos Jakab	1735	Lásd a dunántúli születésű diákoknál
Torkos Jakab ¹²⁴	1778-1783	Franecker: 1777. 5. 2.

¹²⁰ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 183., ASAF I 11522.

¹²¹ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 188, ALB 764., ASF13 81., ASF72, ASAF I 10150.

¹²² KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 36.

¹²³ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 37., ASAF I 10939. – Komáromi József nevű diák subscribált Nagyenyeden is lásd: SZABÓ-SZŐGI 1998. 2183.

¹²⁴ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 38., ASAF I 13746.

6. táblázat
A Dunántúli Egyházkerület lelkészei¹²⁵

<i>Név</i>	<i>Németalföldi beiratkozás(ok) helye, ideje</i>
? Sárói János ¹²⁶	Franecker: 1723.
Bagosi Márton ¹²⁷	Utrecht: 1735.
Bátori Mihály ¹²⁸	Utrecht: 1677.
Bekény / Bekényi István ¹²⁹	Franecker: 1734. 9. 3.
Békési András ¹³⁰	Franecker: 1700. 9. 29.
Berényi János ¹³¹	Franecker: 1729. 6. 3.
Bihari János ¹³²	Franecker: 1683. 11. 28., Leiden: 1685. 5. 29., Leiden rec.: 1686.
Bilkei T./Ty. János ¹³³	Groningen: 1720. 9. 9., Franecker: 1721. 7. 8.
Bogdányi Pásztor Márton ¹³⁴	Franecker: 1698. 7. 23.
Ceglédi András ¹³⁵	Utrecht: 1706.
Császár Péter ¹³⁶	Leiden: 1737. 9. 24. Leiden rec.: 1738. 2. 21., 1739. 2. 16., Groningen: 1738. 9. 15.
Császári István ¹³⁷	Groningen: 1726. 9. 5.
Csokonai László ¹³⁸	Utrecht: 1725.
Dancsházi Nagy József ¹³⁹	Utrecht: 1747.
Debreceni András ¹⁴⁰	Franecker: 1707. 1. 13.

¹²⁵ A lelkészek szolgálati helyét lásd: KÖBLÖS–KRÁNITZ 200551–167.

¹²⁶ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 134., ASAF I 11523.

¹²⁷ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 52., SEGESVÁRY 1933. 28.

¹²⁸ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 55., SEGESVÁRY 1933. 22.

¹²⁹ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 55., ASAF I 11989.

¹³⁰ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 57., ASAF I 10014.

¹³¹ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 56., ASAF I 11752.

¹³² KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 58., ASAF I 8135., ALB 675., ASF12 273., ASF56.

¹³³ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 59., ASAG 167., ASAF I 11362.

¹³⁴ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 59., ASAF I 9732.

¹³⁵ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 61., ASAR 107.

¹³⁶ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 63., ALB 968., ASF14 202., ASF109, ASF110, ASAG 189.

¹³⁷ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 63., ASAG 174.

¹³⁸ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 65., ASAR 126.

¹³⁹ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 66., ASAR 146.

¹⁴⁰ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 67., ASAF I 10517.

Debreceni Ember Pál ¹⁴¹	Leiden: 1684. 8. 15., Franeker: 1685. 8. 20.
Edelényi András ¹⁴²	Groningen: 1718. 11. 5.
Edelényi István ¹⁴³	Utrecht: 1734.
Felsőőri Fábian Péter ¹⁴⁴	Groningen: 1723.
Ferentzi János ¹⁴⁵	Utrecht: 1748.
Gondán János ¹⁴⁶	Utrecht: 1749.
Gyöngyösi János ¹⁴⁷	Franeker: 1720. 9. 4.
Győri B. József ¹⁴⁸	Franeker: 1733. 9. 21.
Harsányi János ¹⁴⁹	Franeker: 1698. 7. 23.
Harsányi Móricz István ¹⁵⁰	Utrecht: 1656. 7., Franeker: 1657. 2. 10., Groningen: 1657. 9. 1.
Hodosi Sámuel ¹⁵¹	Utrecht: 1678. 5., Amsterdam: 1679. 9. 6.
Hollósi Mihály ¹⁵²	Franeker: 1733. 10. 20.
Husztai Nagy György ¹⁵³	Franeker: 1734., Leiden: 1735. 7. 2., Leiden rec.: 1736. 2. 20., 1737. 2. 21., 1738. 2. 21., 1739.,
Kádártai János ¹⁵⁴	Utrecht: 1727. 4. 10., Franeker: 1727. 7. 8.
Kádas / Kados Mihály ¹⁵⁵	Franeker: 1736.
Kállai János ¹⁵⁶	Franeker: 1712.
Karsa Mihály ¹⁵⁷	Franeker: 1745. 6.

¹⁴¹ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 69., ALB 669., ASF12 247., ASF55, ASF56, ASAF I 8263.

¹⁴² KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 71., MIKLÓS Ödön: A groningeni egyetemen tanult magyarok névsora = Dunántúli Protestáns Lap 1917. 8.

¹⁴³ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 71., SEGESVÁRY 1933. 27.

¹⁴⁴ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 75., MIKLÓS 1917. 9.

¹⁴⁵ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 75., SEGESVÁRY 1933. 30.

¹⁴⁶ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 77., ASAR 148.

¹⁴⁷ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 80., ASAF I 11324.

¹⁴⁸ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 81., ASAF I 11957.

¹⁴⁹ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 82., ASAF I 9729.

¹⁵⁰ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 82., ASAR 50., ASAF I 5732., ASAG 79.

¹⁵¹ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 83., ASAR 73., Album Amicorum Samuelis Hodosi, OSzK Oct. Lat. 777.

¹⁵² KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 85., ASAF I 11959.

¹⁵³ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 86., ASAF I 11985, ALB 956, SZABÓ–SZÖGI 1998. 1803., ASF14 161., ASF107, ASF108, ASF109, ASF110.

¹⁵⁴ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 89., ASAR 129., ASAF I 11692.

¹⁵⁵ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 89., ASAF I 12078.

¹⁵⁶ KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. 89., ASAF I 10771.

Kecskeméti Deák Pál ¹⁵⁸	Utrecht: 1679.
Kecskeméti Selymes János ¹⁵⁹	Utrecht: 1679., Leiden: 1679. 8. 17., Leiden rec.: 1680. 2. 14., 1681., Franeker: 1680. 10. 2.
Kispataki János ¹⁶⁰	Franeker: 1731. 7. 21.
Kocsi Major István ¹⁶¹	Franeker: 1703. 10. 21.
Komáromi Sülye János ¹⁶²	Utrecht: 1748.
Körmendi György ¹⁶³	Franeker: 1724.
Losonci Farkas János ¹⁶⁴	Utrecht: 1655. 2., Leiden: 1657. 2. 15., Groningen: 1657. 9. 15., Franeker: 1658. 1. 9.
Magyari Kossa Péter ¹⁶⁵	Franeker: 1696. 8. 28.
Mányoki P. János ¹⁶⁶	Leiden: 1668. 11. 16., Leiden rec.: 1669. 2. 11., 1670., Franeker: 1669. 9. 6.
Marosi Szobonya István ¹⁶⁷	Franeker: 1747. 7. 6.
Megyercsi András ¹⁶⁸	Franeker: 1733. 5. 8.
Nánási András ¹⁶⁹	Leiden: 1692., Franeker: 1692. 8. 4.
Naszályi Szász István ¹⁷⁰	Groningen: 1736. 9. 22.
Németi István ¹⁷¹	Franeker: 1703. 10. 21.

¹⁵⁷ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 88., ASAF I 12446.

¹⁵⁸ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 91., ASAR 73.

¹⁵⁹ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 91., ASAR 74., ALB 630., ALB 636., ASF12 103., ASF12 127., ASF50, ASF51, ASAF I 7836.

¹⁶⁰ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 94., ASAF I 11848.

¹⁶¹ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 95., ASAF I 10298.

¹⁶² KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 99., SEGESVÁRY 1933. 30.

¹⁶³ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 102., ASAF I 11564.

¹⁶⁴ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 107., ASAR 45., ASAG 79., ALB 455., ASF10 467., ASAF I 5836.

¹⁶⁵ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 107., ASAF I 9550.

¹⁶⁶ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 109., ALB 551., ASF11 264., ASF39, ASF40, ASAF I 7121.

¹⁶⁷ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 108., ASAF I 12529.

¹⁶⁸ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 110., ASAF I 11932.

¹⁶⁹ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 115., ASAF I 9070., SZABÓ Károly-HELLEBRANT Árpád: Régi Magyar Könyvtár III./2 Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. 1898. 3807.

¹⁷⁰ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 115., ASAG 187.

¹⁷¹ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 116., ASAF I 10297.

Palotai György ¹⁷²	Franeker: 1736.
Pápai István	Lásd a pápai subscribálásnál
Pápai Seper István ¹⁷³	Franeker: 1718.
Pápai Szabó János	Lásd a pápai subscribálásnál
Pataki István	Lásd a pápai subscribálásnál
Püspöki János ¹⁷⁴	Leiden: 1654. 8. 19., Utrecht: 1655. 2., Franeker: 1656. 6. 10.
Rimaszombati Kis István ¹⁷⁵	Franeker: 1676. 6. 29., 1680.-1682., Utrecht: 1676. 8. 26., Leiden: 1682. 8. 5., Leiden rec.: 1683. 2. 15., 1684.
Rimaszombati Mezei István	Lásd a pápai subscribálásnál
Sallai Gálos Mihály ¹⁷⁶	Franeker: 1719. 11. 9.
Szalacsi Sámuel ¹⁷⁷	Franeker: 1691. 2.
Szalai János ¹⁷⁸	Franeker: 1746. 11. 5.
Szatzmári Ács András ¹⁷⁹	Franeker: 1773. 8. 6.
Szentpéteri Balog György ¹⁸⁰	Franeker: 1700. 10.
Szentpéteri János ¹⁸¹	Franeker: 1702. 10. 12.
Szikszai Nagy Sámuel ¹⁸²	Franeker: 1761.
Szokolai István ¹⁸³	Utrecht: 1692., Leiden: 1692. 9. 22., Franeker: 1698.
Tasnádi Mihály ¹⁸⁴	Franeker: 1737.
Tölyhi István ¹⁸⁵	Franeker: 1701., Groningen: 1703. 2. 6.

¹⁷² KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 121., ASAF I 12088.

¹⁷³ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 124., ASAF I 11238.

¹⁷⁴ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 129., ALB 438., ASF10 388., ASAR 46., ASAF I 5682.

¹⁷⁵ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 131., ASAF I 7566., ASAR 70., ALB 654., ASF12 185., ASF53., ASF54.

¹⁷⁶ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 133., ASAF I 11310.

¹⁷⁷ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 137., ASAF I 8932.

¹⁷⁸ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 137., ASAF I 12504.

¹⁷⁹ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 138., ASAF I 13610.

¹⁸⁰ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 143., ASAF I 10036.

¹⁸¹ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 144., ASAF I 10206.

¹⁸² KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 147., ASAF I 13149.

¹⁸³ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 148., ASAF I 9737., ALB 723., ASF12 445., ASAR 90.

¹⁸⁴ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 150., ASAF I 12121.

¹⁸⁵ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 154., ASAF I 10086., ASAG 150.

Török Ferenc ¹⁸⁶	Groningen: 1747. 7. 11.
Újvári János	Lásd a pápai subscribálásnál
Valesius János Antal ¹⁸⁷	Leiden: 1709. 2. 26., Leiden rec.: 1710. 1771. 2. 23., 1712. 3. 23.
Vecsei Sámuel ¹⁸⁸	Franeker: 1762.
Veszprémi István ¹⁸⁹	Franeker: 1691. 9. 7., Groningen: 1691. 10. 20., Utrecht: 1693.

ZUSAMMENFASSUNG

RÉKA BOZZAY**Die Beziehung der Großregion Transdanubien und der Stadt Pápa mit den niederländischen Akademien im 17. und 18. Jahrhundert**

Es ist eine schwere Aufgabe die Beziehung der Großregion Transdanubien und der Stadt Pápa mit den niederländischen Akademien vorzustellen, weil es einerseits an Materialien mangelt, andererseits führen nur wenige Studenten aus dieser Region in die Niederlande. Die frühneuzeitlichen Immatrikulationslisten, vor allem am Anfang des 17. Jahrhunderts, sind lückenhaft erhalten geblieben, aber auch in den Akten des Kirchendistrikts stehen uns wenige Dokumente bezüglich der Peregrination der Studenten zur Verfügung.

Diese Studie behandelt unterschiedliche Aspekte der Beziehungen zwischen der Großregion Transdanubien und der Stadt Pápa zu den niederländischen Akademien. Im ersten Teil wurde die Frage der Notwendigkeit der Auslandsreise und des Besuchs der niederländischen Universitäten beschrieben. Weiterhin wurde festgestellt, obwohl uns leider wenige Daten über den Herkunftsort der Studenten bekannt sind, dass 50 Leute aus Transdanubien inklusive das ganze Gebiet der Komitate Esztergom und Komárom stammten. Die meisten Studenten aus Westungarn kamen aus den Komitaten Komárom und Veszprém, die wenigsten aus Zala und Baranya. Im Vergleich zu den anderen ungarländischen Studenten studierte nur 1% aller ungarischen Peregrini im Kollégium Pápa, die je niederländische Kollegien besuchten.

Die Gewohnheiten westungarischer Studenten bezüglich des Besuchs der niederländischen Universitäten weisen Ähnlichkeiten zu Studenten aus anderen Regionen auf: Auch westungarische Studenten besuchten die Universität Franeker am häufigsten, Utrecht war die zweite, Leiden die dritte, und Gronigen die vierte in der Reihenfolge der Universitäten, nur je ein Student studierte in Harderwijk und in Deventer. Mehr als 2/5 der westungarischen Studenten besuchten mehr als eine Akademiestadt. Wie die Mehrheit ungarischer Protestanten studierten auch diese Leute in den Niederlanden Theologie, und wurden einige von ihnen später zum Professorat eingeladen, wie István Losonczy in Pápa.

¹⁸⁶ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 155., ASAG 200.

¹⁸⁷ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 158., ALB 809., ASF13 229., ASF80., ASF81., ASF82.

¹⁸⁸ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 161., ASAF I 13216.

¹⁸⁹ KÖBLÖS-KRÁNITZ 2005. 163., ASAF I 9012., ASAG 135., ASAR 91.

An der finanziellen Unterstützung der Peregrini beteiligten sich die Einwohner der Stadt Pápa wie z.B. Zsuzsánna Szondy und auch die calvinistische Kirche die den siebenbürgischen Studenten Mihály Mokri Geld gab.

In der Bibliothek und im Archiv des Kirchendistrikts sind Briefe dreier niederländischen Universitäten aufbewahrt, die niederländischen Stipendien auflisten bzw. Auszüge aus dem Werk von David Fröhlich bezüglich der Auslandsreise der Peregrini.

EMŐDI ANDRÁS

Martinus Weigmann peregrinációs albuma 1598–1621

A *Ungarische Revue* c. folyóirat 1885-ös egyik száma egy addig ismeretlen, a máramarosszigeti református líceumi könyvtárban őrzött peregrinációs albumról tudósít. Az album tulajdonosának személye kevésbé foglalkoztatta a cikk íróját, annál inkább az egyik bejegyző – Bocatius János – általa ismeretlennek vélt címere. Siebmacher közismert katalógusában szintén hivatkozik a szigeti albumra és Bocatiusé mellett további néhány címet közöl is belőle. Csonka Ferenc irodalomtörténész Bocatius kiadatlan versei után nyomozva talált rá az implikált *Ungarische Revue*-tudósításra és vonatkozó tanulmányában palackpostát indított útjára az eltűntnek vélt album reményei szerinti újbóli felfedezőjéhez.¹

A palackpostát 17 esztendei bolyongás után sikerült kifognom: a Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár XVII. századi nyomtatványainak feldolgozása során felbukkant egy bibliográfiailag ismeretlen – úgy a német retrospektív bibliográfia (VD 17), mint az RMK III vonatkozásában újdonságnak számító – wittenbergi nyomtatvány.² Gregorius Horst wittenbergi filozófia- és orvosprofesszor *Institutionum Logicarum* c. műve amúgy több kiadást is megért, először 1608-ban, majd 1612-ben és 1618-ban is ki-nyomtatották.³ A Váradon őrzött példány impresszumában azonban 1623 szerepel kiadási évként. A mű második felében néhány 1602-ben lezajlott disputáció Horst által lejegyzett kivonata található, ahol négy magyarországi respondens diák nevére figyeltem fel. Jacobus Mock, Johannes Scharkanger és Martinus Weigmann szerepelnek az RMK III adattárában⁴, Thomas B.

¹ CSONKA Ferenc: Joannes Bocatius kiadatlan versei. = Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szeged, 1990. 241–251.

² HORST, Gregorius: Institutionum logicarum libri duo ... Wittebergae, sumptibus Clementis Bergeri, 1623. Leltárszáma: Káptalan 221 Coll. II., VD 17 = Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts (<http://www.vd17.de/>); RMK III = SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: Régi Magyar Könyvtár. III. 1–2. r. Bp. 1896–1898. és pótkötetek: 1–5 füzetek Bp. 1990–1996.

³ VD 17 3:309143G, VD 17 23:281985F, VD 17 1:064720V.

⁴ Mock: RMK III/1135, 7512; Scharkanger: RMK III/1050; Weigmann: RMK III/972, 6052.

Udvarhelinus azonban nem. A VD 17 magyar vonatkozásokban rendkívül gazdag, de még kiaknázatlan adatbázisában a fenti hungarusok nevei mentén keresgélve rögvest sikerült rátalálnom további tucatnyi, az RMK III körébe tartozó, mindeddig számba nem vett nyomtatványra.⁵ Mindegyikben respondensként vagy hosszabb önálló disputációval szerepel a négy diák valamelyike.

A soproni Mock és az erdélyi szász Scharckanger a szakirodalom számára ismert figurák, az előbbi Nádasdy Pál keresztúri nevelője, az utóbbi brassói rektor lett. A református Udvarhelyi Barta Tamás (Szilaginus) után kutatva mindössze annyit sikerült kinyomozni, hogy 1601. június 4-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ugyanazon hó 11-től a magyar coetus tagja volt, 1602 májusában Görlitzben Miskolci Csulyak István albumába írt köszöntőt és hazatérte után 1605/1606-ban Szürtén volt lelkész.⁶ 1603-ban Wittenbergben megjelent disputációit ottani tanárainak, a coetus akkori tagjainak és otthoni pártfogóinak (Szentandrási István és szikszai Siderius János espereseknek, továbbá kamuthi Lakatos Andrásnak) ajánlotta.⁷

Negyedik hungarusunk – Martinus Weigmann – közzétani tárgyú disputációval (*De possibilibus plantis*) szerepel Horst Váradon őrzött kötetében. A bártfai származású evangélikus Weigmann személyével kapcsolatos esetleges adatok keresgélése során teljesen véletlenül bukkantam rá a jászvásári (Iași – Románia) „Gheorghe Asachi” megyei könyvtár kézirtárában egy „*Liber Amicorum*”-ra, mely nem egyéb, mint Weigmann Csonka Ferenc által oly nagyon keresett peregrinációs albuma.⁸ A művelődéstörténeti adatok sokaságát tartalmazó kézirat azonban nemcsak a kiadatlan Bocatius vers okán érdekes, hanem egyúttal egyike az oly kevés számú korai peregrinációs emlékeinknek.

⁵ A már jelzett három Horst-kiadáson kívül: VD 17 1:063709W, VD 17 1:063639L, VD 17 3:015134N, VD 17 1:063604C, VD 17 32:632125V, VD 17 1:063615S, VD 17 39:139205G, VD 17 3:015140P, VD 17 23:327225N.

⁶ Valószínűleg szamosudvarhelyi származású; ASZTALOS Miklós: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601–1812. Bp., 1931. 112., SZABÓ Géza: Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613. Halle, 1941. 145., JAKÓ Zsigmond: Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma. = Irodalomtörténeti dolgozatok 71. Szeged, 1972. 66., UGRAI János (szerk.): A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei. Adattár. Sárospatak–Tiszaújváros, 2007. 177.

⁷ VD 17 1:063615S és VD 17 39:139205G

⁸ Biblioteca Județeană Gheorghe Asachi. Manuscris nr. 8, inv. nr. 50257.

Az *Ungarische Revue* tudósítása szerint az albumot Tar Gáspár ajándékozta a máramaroszigeti református kollégium könyvtárának 1838-ban.⁹ Ott leltárba is vették F. XI. 49. sz. alatt, mely jelzet ma is látható, éppen Bocatius verse felett. A Magyarország Vármegyei sorozat Abauj-Torna vármegyéét és Kassát bemutató kötetében szereplő Bocatius-címer fényképe ebből az albumból származik.¹⁰ Valószínűleg a szigeti református líceumi könyvtár második világháború utáni államosításakor tűnt el a kézirat és azt az 1950-es években vásárolta meg a jászvásári könyvtár egy bukaresti antikváriumban.¹¹ Az egyébként jelentéktelen külsejű kézirat eltűnéséhez, majd kereskedelmi forgalomba kerüléséhez minden bizonnyal hozzájárult a benne lévő rendkívül tetszetős húsz darab színezett címerrajz. Az album 14,5x9,5 cm méretű, tizenkettedrét formátumú, 193 utólag számozott levelet tartalmaz, XVII. századi puhatáblás pergamenkötés védi. Sajnos bekötésekor kissé körbevágták, így néhány bejegyzés csonkult. Ugyancsak sérült (beázott, penészedett) az elején és a végén lévő néhány levél pereme is (a Bocatius verset tartalmazó is). Ettől függetlenül közgyűjteményben őrzik és immár a kutatás számára is elérhető.

Weigmann szülővárosa, Bártfa, a magyarországi protestantizmus egyik legjelentősebb bástyája volt a XVI. század során, a város németajkú polgársága egyértelműen elkötelezte magát a lutheri tanok befogadása mellett. A város főterén álló Szent Egyed templom 1539-ben került az új tan híveinek birtokába és még abban az évben hazaérkezett – a helyi magisztrátus hívására – a Wittenbergben Melanchthon szellemében magas fokú képzést nyert Leonhard Stöckel (1510–1560), aki maga is bártfai származású volt. Stöckel, akit személyes barátság fűzött Melanchthonhoz, sikeresen ötvözte a lutheri doktrínát Melanchthon humanista pedagógiai módszereivel és szellemével. Egész életét az oktatásnak szentelte, a bártfai scholát a korabeli Magyarország egyik leghíresebb és leglátogatottabb oktatási intézményévé fejlesztette. Végzettjeit a wittenbergi egyetem szívesen befogadta, hiszen az oktatás színvonala annak kívánalmaihoz igazodott, a Bártfáról indultaknak szükségtelen volt a baccalaureusi vizsgákat letenniük. Stöckelnek ugyanakkor el-

⁹ Tar máramarosmegyei levéltárnok, majd főszámvevő volt. Az album első levele, melyen Tar Gáspár adományozó sorai és nyilván a szigeti könyvtár pecsétje voltak, sajnos ma már hiányzik.

¹⁰ Abauj-Torna vármegye és Kassa. = Magyarország vármegyei és városai. I. Bp., 1896. 89.

¹¹ A könyvtár értékesebb könyveinek és kéziratainak – elsősorban belső használatra szánt – katalógusában korrekt leírása található az Óromániában többnyire ismeretlen műfajhoz tartozó albumnak. [SCHWARTZ]-KARA, I[ztik]: Manuscrise și cărți rare existente în colecțiile Bibliotecii „Gheorghe Asachi”. Catalog I. Iași, 1972. 11–12.

évülhetetlen érdemei voltak az evangélikus egyházszervezet szellemi kereteinek megszilárdításában. Nevéhez fűződik az eperjesi zsinaton 1549 augusztusában elfogadott *Confessio Pentapolitana*, az ágostai hitvallásnak a hazai viszonyokhoz alakított változata, melyet az öt szabad királyi város (Lőcse, Eperjes, Bártfa, Kisszeben, Kassa) után Ferdinánd császár és a vezető katolikus klérus is kénytelen volt elfogadni. Az 1560-as évektől egészen a századfordulóig az új egyház belső életét meghatározta és megmérgezte a lutheri és a melanchthoni (filippista, kriptokálvinista) irányzatok közötti szüntelen torzszalkodás és ennek vitairódmájában Bártfa is főszerephez jutott.¹²

Ebből a közegeből indult az 1575-ben született és valószínűleg mindvégig Bártfán iskolába járó Martinus Weigmann. Peregrinációs albumának előzéklapján Melanchthonnak az *Album Amicorum*-ról szóló gondolatai (*De Lib. Amicorum*) és a humanista orvos-poéta, Johannes Posthius néhány sora olvasható. Legelső bejegyzői a szülőváros két szellemi vezére, Nicolaus Erhard rektor és Severinus Sculteti lelkész voltak. A pfalzi származású Erhard Heidelbergben tanult, majd 1592-ben került *collega*-ként (rangsorban az iskolaigazgató-rektor után következő tanár) Bártfára, ahonnan rövidesen a Horváth (gradeczi Stansith) Gergely szepesi alispán alapította nagyőri evangélikus iskola élére került, majd 1597-ben visszatért Bártfára, immár rektor-ként.¹³ Erhard a németországi hitfelekkel állandó kapcsolatot tartó Horváth oldalán tevékenyen részt vett a fennebb említett dogmatikai vitákban, Horváth halálakor ő mondott gyászbeszédet, majd annak Márk nevű fiát taníttatta a bártfai iskolában.¹⁴ Erhard 1600-ban halt meg Bártfán, pestisben. Sculteti ugyanehhez a szellemi körhöz tartozott, a csepregi kollokviumon (1591) az ortodox lutheránus nézetek fő szóvivője, a helvét irányzat elleni küzdelem egyik vezéregyénisége volt. Bártfai iskolai évek után ugyanott, majd Breznóbányán, Eperjesen, ismét Bártfán és újra Eperjesen volt rektor. 1591-ben a

¹² GUITMAN Barnabás: Stöckel Lénárd és a bártfai reformáció fénykora. = Tanulmányok évszázadok történelméből. Piliscsaba, 2006. 74–81., RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: A wittenbergi egyetem magyarországi promoveáltjai a 16. században. = Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Bp., 1984. 225–235., SZELÉNYI Ödön: A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig. Pozsony, 1917. 49–50., BRUCKNER Győző: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen. I. Bp., 1922. 119–149.

¹³ A tanulmányban szereplő személyek életrajzi adatainak forrásait külön nem jelezzük, általában: SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Bp., 1890–1914., ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp., 1977; RMNY I–II. = Régi Magyarországi Nyomtatványok I. (1473–1600) és II. (1601–1635). Bp. 1971–1983., JÖCHER, Christian Gottlieb: Allgemeines Gelehrten-Lexicon. I–IV. Leipzig, 1750–1751., A Thurzó család és a wittenbergi egyetem. = Fontes rerum scholasticarum I. Szeged, 1989., VD 17.

¹⁴ RMNY 789, 847.

bártfai elsőpapi hivatalt foglalta el, 1593-tól az öt felsőmagyarországi szabad királyi város esperesének választották. Evangélikus tanításokat tartalmazó főművét Bártfán nyomtatták ki 1593-ban.¹⁵ Ő is 1600-ban halt meg. Az albumba mindketten 1598 januárjában jegyezték be üdvözlő sorukat.¹⁶

Valószínűleg ebben az évben indult öt esztendeig tartó peregrinációjára a bártfai ifjú, Martinus Weigmann. Egyes források szerint 1598-ban Graz volt az első állomása, ahol Johannes Regius tanítványa volt mindaddig, míg az egyetemről a protestáns tanárokat és a városból a lelkészeiket ki nem utasították.¹⁷ Az albumban semmi nyoma nem maradt mindennek, és a vonatkozó peregrinációtörténeti adattárban sem tűnik fel a neve.¹⁸ Egyetlen – 1599-ben kelt – grazi bejegyzése egy karintiai nemesi család tagjától származik. Ugyanazon források szerint 1599-ben a boroszlói Magdaleneumba, majd rövidesen – 1600-ban – az odera-frankfurti egyetemre látogatott. Ez utóbbi állomások már jól nyomon követhetők a mintegy másfél tucatnyi bejegyzésből. Boroszlóban az a soproni Jacobus Mock is aláírta az emlékkönyvét, akivel rövidesen együtt tanult Wittenbergben és akivel közösen szerepelnek a Horst-féle kötetben. Úgy tűnik, hogy az itteni bejegyzéseket távozása előtt, 1600. március elején gyűjtötte, e hó idusán ugyanis már Odera-Frankfurtban írtak be albumába, még ebben az évben a lőcsei származású Paulus Cramer, a későbbi eperjesi orvos is. Az 1601. évi frankfurti bejegyzések sorában két tanára, Christophorus Pelargus teológia-, és Maximilianus Strassius jogászprofesszor és rektor mellett két erdélyi szász diák nevével is találkozunk. A szebeni Petrus Besodner és a besztercei Georgius Hendelinus már egy éve Frankfurtban tanultak. Hazatértük után az előbbi nagyszzebeni rektor, majd elsőpap, az utóbbi – egy heidelbergi kitérő után – besztercei rektor, majd szintén városi lelkész lett.¹⁹ Weigmann neve nem szerepel az egyetem anyakönyveiben, ott tehát valószínűleg csak látogatta az előadásokat, nem iratkozott be.²⁰ Jelenlegi ismereteink szerint a nevét megőrző, időrendben első nyomtatvány (1601. május 16.) az a boroszlói egyetemi könyvtárban fennma-

¹⁵ RMNY 715.

¹⁶ Sculteti bejegyzése sajnos nagyrészt sérült.

¹⁷ A Thurzó család ... i. m. 404.

¹⁸ VARGA Júlia: Magyarországi diákok a Habsburg birodalom kisebb egyetemein és akadémiaín 1560–1789. Bp., 2004.

¹⁹ SZABÓ Miklós–TONK Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged, 1992. 2307., 698. sz.

²⁰ ZOVÁNYI Jenő: A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen. = Protestáns Szemle I./1. Bp., 1889. 178–202.

radt kilencleves vizsgatézis, melyben üdvözlő verset írt Petrus Besodnerhez, aki teológiai tárgyú kérdésekben volt respondens.²¹

Weigmann 1601. június 15-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre,²² Bártfa jó hírnevével és minden bizonnyal otthoni mentorainak ajánlásával felvértelve. Hosszabb-rövidebb megszakításokkal 1604. májusáig, azaz öt szemeszternyit tartózkodott Felső-Szászországban.

Időközben 1602 áprilisában Lipcsébe, augusztusában Prágába utazott. A lipcsei egyetemet valószínűleg csak meglátogatta és néhány előadást hallgathatott, albumában azonban megtalálható a neves humanista, Matthaues Dresser professzor bejegyzése mellett Cornelius Becker városi elsőpap-teológusé, Georgius Weinrich teológiaprofesszoré és a kassai Christophorus Teuffelé is (aki itt szintén nem volt beiratkozott diák, a későbbiekben lőcsei jegyző és szenátor lett).

A prágai augusztusi út alkalmával jeles személyiségekkel, a jogász végzettségű, nagyműveltségű, soproni tanácstag (később polgármester) Lackner Kristóffal és pozsonyi kollégájával, Christoff Schäterrel találkozott. A császári adminisztráció környezetében otthonosan mozgó Lacknerről tudjuk, hogy folyamatosan tagja volt a prágai udvarba induló soproni városi küldöttségeknek és tudomásunk van az 1602. augusztusában tett útjáról is.²³ 1603. július első napjaiban – útban Helmstedt felé – Magdeburgban is időzött, ott egyháziakkal jegyeztetett be albumába, majd szinte az egész hónapot a helmstedti Academia Julia falai között tölthette.²⁴ Ott neves tanárok egész sora szignálta emlékkönyvét: Henricus Boëthius, Daniel Hofmann és Cornelius Martini teológia-, Johannes Barter és Statius Borcholten jogász-, Johannes Sigfrid orvosprofesszor, továbbá Valentinus Schindler filológus és héber nyelvtudós, a sokoldalú humanista Johannes Caselius filológus és jogász, végül Henricus Meibom történész és poeta coronatus.

E rövid kitérőktől eltekintve Weigmann majd végig Wittenbergben tartózkodott. Az 1601 júniusa és 1604 májusa közötti időszakban közel 70 baráti hangú bejegyzés került albumába, jeles tanárai és egyetemi társai kéznyomát egyaránt megőrizve. Tanárai közül a magyarországi hitvitákba is bekapcsol-

²¹ RMK III/972.

²² ASZTALOS: i. m. 112.

²³ KOVÁCS József László: Lackner Kristóf és kora 1571–1631. Sopron, 1972. 17.

²⁴ Az Academia Julia magyarországi hallgatóiról szóló tanulmány sajnos nem közli a XVII. században ott beiratkozók mindössze 16 hungarus nevét, ám bizonyos, hogy Weigmann itt sem került – Lipcséhez hasonlóan – beiratkozotti státusba. Vö. FUTAKY István: Magyarországi és erdélyi diákok a kisebb német egyetemeken (16–19. század) = Régi és új peregrináció II. Bp.–Szeged, 1993. 517–521.

lódó Aegidius Hunnius, továbbá Salomon Gesner, David Runge, Leonhard Hutter teológusok, Bartholomaeus Reusner és Wolfgangus Hirschbach jogászok (mindketten rektorok), Daniel Sennert, Jacobus Cocus és Ernestus Hettenbach orvosprofesszorok, a matematikus és fizikus Andreas Schato, Martinus Hilwig filozófus, Laurentius Rhodomann és Fridericus Taubmann történészek, továbbá a jeles szónok és poéta Adamus Theodorus Siberus írtak baráti, buzdító, búcsúzó, vagy esetenként szűkszavú sorokat az emlékkönyvbe. Weigmann egy sor bejegyzés esetében – utólagos információi alapján – kereszttel jelölte a személy elhalálozásának tényét, vagy a jelesebb életpályák állomásait. Többek között így szerzünk tudomást arról, hogy kortársai közül Matthias Höe doktorátust szerzett,²⁵ Conradus Ruhelius schliebeni, Nicolaus Hunnius pedig eulenburgi superintendensek lettek. Helfricus Ulricus Hunnius a wittenbergi és giesseni akadémiákon egyaránt oktatott, a boroszlói Michael Döring pedig orvostudor és a giesseni akadémia professzora lett. Hermannus Samsonius visszatért szülővárosába, Rigába, és ott lett városi lelkész, majd superintendens. Talán nem véletlenül került az albumba a Thurzó György nádorral személyes kapcsolatot tartó idősebb Polycarpus Leyser szász udvari prédikátor bejegyzése sem. Wittenberg szellemének méltó megörökítésére Weigmann még 1601 októberében aláírta albumát Melanchthon azonos nevű fiával, aki városi jegyző volt, majd 1603-ban I. Keresztély szász választófejedelem (1560–1591) fiával is. A választófejedelem a filippistáknak nagyobb teret engedő irányvonal képviselője volt, az 1603-ban is uralkodó utódjával, II. Keresztéllyel ellentétben, aki az ortodox lutheri irányzat híve volt.

Számunkra különös jelentőséggel bírnak a hungarus bejegyzők. A wittenbergi egyetemet ekkortájt már elsősorban csak lutheránus ifjak látogatták, így talán nem meglepő, hogy az albumba bejegyző magyarországiaknak a fele erdélyi szász. Egyikük kivételével brassói származásúak. Ugyanakkor ez Weigmann kapcsolat- és barátságépítésének irányultságát is tükrözheti, nyilván ő is úgy gondolta, hogy Stöckel bártfai és Honterus brassói iskolájának diákjai között szükséges és természetes a barátság. Az emlékkönyv legelső wittenbergi bejegyzője (Weigmann subscribálása előtt) Georgius Hirsch, aki hazatérte után – igen korai haláláig (1607) – brassói rektor lett. Jacobus Greff kétszer is bejegyeztet az albumba, 1601 és 1602-ben. Ő szintén rendkívül korán meghalt (1606), rövid ideig a brassói iskola rektora, majd eceli lelkipásztor volt. Christian Benckner jegyző volt, majd a brassói városi

²⁵ Drezdai udvari főprédikátorként írt evangélikus katekizmus 1650-ben Trencsénben is megjelent, biblikus cseh nyelven: RMNY 2347.

nagytanács szóvivőjének választották, Simon Massa – kinek apja is Wittenbergben tanult – 1608-ban már meghalt, Daniel Reipthius Vidombákon, majd Feketehalmon volt lelkész, utóbb barcasági dékánna választották.²⁶ A szászkeresztúri Nicolaus Schwartz későbbi pályafutása számunkra ismeretlen.²⁷

A Turóc vármegyei David Eliae, aki 1599-ben a mosóci iskola tanulója volt, hazatérte után lelkészként működött.²⁸ A kassai Johannes Matern 1597-ben – nagyőri v. bártfai (?) diákként – verset írt a Horváth (gradecki Stansith) Gergely halálára Nicolaus Erhard bártfai rektor által összeállított gyűjteménybe.²⁹ Horváthnak Márk nevű fia – aki korábban, mint már említettük, a bártfai iskolában tanult Weigmann-nal és a fenti Maternnel együtt – rendkívül szép, címeres üdvözléssel örökítette meg nevét. Késmárki Thököly Miklós (a Nádasdyakkal, Thurzókkal, Homonnayakkal, Révayakkal rokonságban álló előkelő evangélikus főnemes, báró Thököly Sebestyén fia) ebben az időszakban Görlitzben, majd Heidelbergben tanult, bejegyzése wittenbergi látogatásakor kerülhetett Weigmann albumába. 1604-ben, Weigmann utolsó peregrinusi esztendejében jegyezték be nevüket a beszercebányai Laurentius Ossitius, a bajmóci Nicolaus Fidicinis (Thurzó György alumnusa, hazajövele után biccei tanító és lelkész, 1622 után superintendens), Martinus Sculteti (Severinus Sculteti bártfai lelkész fia, Thurzó György biccei iskolájának rektora – s mint ilyen, Thurzó Imre tanítója –, majd személyi titkára és bécsi megbízottja lett), Petrőczy Miklós (a Mohács után Horvátországból Trencsén megyébe került és evangélikussá lett nemes család leszármazottja), továbbá Christianus Pertinger és Jacobus Aichinger pozsonyi származású diáktársak.

Négy esztendei peregrinációja során Weigmann a szokásoknak megfelelően igyekezett legnevesebb professzorai és más jeles, tudós személyek aláírását és bejegyzését megszerezni, de hangsúlyosan tettenérhető az útra bocsájtó felsőmagyarországi evangélikus közegehez (Thurzó – Horváth – Erhard – Sculteti) közelállókkel, annak szellemi holdudvarába tartozókkal való lankadatlan kapcsolattartás is.

Wittenbergi egyetemi éveinek egy-egy jelentősebb mozzanatát három nyomtatvány örökítette meg: a Horst-féle kötet négyrendbeli kiadásáról már szóltunk, továbbá a wolfenbütteli Herzog August könyvtárban maradt fenn az a négyleveles nyomtatvány, amelyben Jacobus Cocus orvosprofesszor

²⁶ SZABÓ – TONK: i. m. 341., 389., 699., 955., 2479. sz.

²⁷ Uo. 2114. sz.

²⁸ RMNY 852., 1705.

²⁹ RMNY 789.

előtt fizikai kérdésekben respondeál 1602. március 13-án³⁰, végül a hallei egyetemi könyvtár őrizte meg a Salomon Gesner teológiai professzor előtt 1603. november 22-én megvédett vizsgatéziseit.³¹ Ez utóbbi kettőt Weigmann Bártfa város elöljáróinak ajánlotta, hiszen a város alumnusa lehetett.

Weigmann 1604. május hó közepén indult vissza hazájába wittenbergi magiszteri (?) fokozatával a tarsolyában.³² Néhány napot Boroszlóban töltött, itt Sárossy Mártonnal – Rákóczy Zsigmond íródeákjával – és gönczi Szabó Györggyel, Kassa város egyik jeles kereskedőpolgárával találkozott. Szabó néhány hónap múlva már a kassai magyar polgárság és az ottani Bocskai-párt hangadója volt.³³ Weigmann útja a tescheni hercegség fővárosán keresztül vezetett, ahol a helyi iskola vezetőjével és az udvari prédikátorral is bejegyztetett albumába. Ez utóbbi – Georgius Fabricius – azonos a későbbi (1609–1617) kassai német vezető lelkésszel, kinek prédikációi nyomtatásban is megjelentek.³⁴ Weigmann júniusban érkezhett meg a Szepességbe – Lőcsére – ahol Paulus Hertelius szepesi kamarai regesztrátor és a korábban szintén Wittenbergben tanult Petrus Zabeler elsőpap fogadta.

A néhány 1604–1606 közötti albumbejegyzés némi magyarázatra szorul. Bocskai álmosdi győzelme (1604. október 15.) után a hadi események felgyorsultak és közvetlen hatással voltak Felsőmagyarország városainak életére is. A zömmel németajkú, lutheránus polgárságot kezdettől dilemma elé állították a kibontakozó események. Egyfelől egy hagyományos császárpártiság és a magyar rendiséggel szembeni ellenszenv, másfelől a császári seregek beszállásolásának katasztrofális gazdasági folyamánai és az éppen ezidőben kibontakozó Habsburg protestánsellenesség arra ösztökélték a városi polgárságot, hogy a szabadságharc egész ideje alatt némi opportunizmussal az éppen aktuális hadműveleti helyzettől függően viszonyuljanak a két szembenálló félhez. Kassa talán kivételt képezett, a városvezetés és Bocatus János városbíró már 1604. október 28-án hűséget esküdött Bocskainak és azt mindvégig meg is tartotta. Bártfa és Eperjes november 10–11-én hitlevelet bocsátott ki Bocskai felé, ám a császáriak sikertelen kassai ostromát követően Basta menekülő, visszahúzódó seregét Eperjes – némi huzavona

³⁰ VD 17 23:327225N

³¹ VD 17 3:015140P

³² A látókörünkbe került források egyikében sem szerepel a szokásos M betű a neve előtt, azonban hosszú peregrinációja végén Wittenbergben hihetőleg megszerezte a magiszteri fokozatot.

³³ J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: Kassa és a Bocskai-szabadságharc kezdete. = *Confessio* 2006/3. 38–50.

³⁴ RMNY 1015.

után – december 9-én befogadta.³⁵ Eperjes, a hajdúcsapatok többszöri támadását kivédve, a szabadságharc végéig császári kézben maradt. Bástya távoztása (1605. április 7.) után is öt zászlóalj, mintegy 2000 fő császári katonaság a városban állomásozott, annak és a környező településeknek igen nagy nyomorúságára.³⁶ Weigmann 1604 júniusának végén tehát Lőcsén volt és feltételezhetjük, hogy ötesztendei távollét után igyekezett hazatérni szülőföldjére. Azt már lehetetlen megállapítanunk, hogy milyen körülmények között érkezhetett Eperjesre, de a források és az album bejegyzései is azt támasztják alá, hogy 1604 végétől 1606 második feléig e városban tartózkodott, ahol a helyi evangélikus kollégiumban konrektor volt.³⁷ Ezidő alatt hat császári tiszt örökítette meg nevét emlékkönyvében, barátságuk vagy alkalmi ismeretségük jeléül.³⁸ Egyikük csak néhány nappal élte túl találkozásukat, ugyanis a közeli Kellemes falu melletti szálláson lelte halálát, amikor Lippai Balázs hajdú rajtaütéssel megsemmisítették táborukat.³⁹ Az *Album Amicorum* műfajában ritkaságnak számító miniatűr rajz is ekkor került az emlékkönyvbe: a Margreta Freinzlin (szül. Fenin?) címeres bejegyzése melletti oldalon Eperjes város erősítéseinek színes akvarellrajza látható, közelében portyázó hajdúkkal, *Excursio haidonica* felirattal. Valószínűleg a bejegyző hölgy keze munkája.

1607 után a bejegyzések ritkulnak és arra utalnak, amit a forrásokból is tudunk, miszerint Weigmann – a meissení születésű Leonhard Martini távoztával – a bártfai iskola rektori tisztségét foglalta el,⁴⁰ mindennapjait az oktató munka kötötte le. A kolozsvári illetőségű Walthausen (?) még collegaként üdvözli 1607 első napján, rövidesen azonban rektorrá választották. Valentinus Wisthius wittenbergi peregrinációjából utazhatott haza Erdélybe,⁴¹ amikor Bártfán valószínűleg Weigmann vendége volt ugyanezen év elején és Fridericus Usrai eperjesi lelkész is ekkor jegyzett be az albumba. Mint említettük, a bártfai iskola komoly hírnévnek örvendett, a

³⁵ NAGY László: A Bocskai szabadságharc katonai története. Bp., 1961. 84., 103–104., 153., 204–220., 254–255.

³⁶ A szepességi városok ekkori közállapotáról és Eperjes nyomorúságos helyzetéről szemléletes képet nyújt HAIN Gáspár: Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára. Bp., 1988. 119–140.

³⁷ A Thurzó család ... i.m. 404.

³⁸ Martinus Keppell; Lazarus von Schwendi; Hans (?) Obryster Lajtten; Ernfried von Puchheim; Wolf. von Schonberg; Wilhelm a Kalkum Lohausen.

³⁹ NAGY: i.m. 207.

⁴⁰ KLEIN, Johann Samuel: Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen gemeinen des Königreichs Ungarn. III. Pest, 1873. 108.

⁴¹ SZABÓ – TONK: i. m. 2813. sz.

felsőmagyarországi evangélikus nemesség és polgárság szívesen íratta ide fiait. Weigmann bejegyzői között találjuk – néhány, számunkra ismeretlen név mellett – például Elias Láni fiát, Isaacus Lánit. Elias a Horváth-féle nagyőri iskolának volt a tanulója majd tanára, később turóci esperes és superintendens, 1608-tól Thurzó György udvari papja. Isaac – Weigmann tanítványa – a wittenbergi egyetemre iratkozott be (1614) Thurzó alumnusaként, hazatérte után Biccseán majd Trencsénben lett rektor. Lónyai Zsigmond (L. István tokaji és szatmári várkapitány fia) 1610-ben, bribéri Melith György báró – Homonnai Drugeth György familiárisa és tanácsosa – valamikor 1607–1610 között, az 1627-ben katolizáló Révay László 1618-ban jegyezte be nevét az emlékkönyvbe. Ugyancsak tanítványa volt a beszercebányai Georgius Roth és a lehotai Adamus Proserchomus. Az előbbi a wittenbergi egyetemre iratkozott be 1617 áprilisában, az utóbbi a toruni akadémiai gimnázium irányába vette útját.

Weigmann életének kevésbé ismert epizódja az, amikor Thurzó Imrét – a nádor fiát – elkísérte nevezetes wittenbergi útjára. 1615 júliusában Weigmann már Biccseán tartózkodott, ahol maga Thurzó György nádor is aláírta albumát, Elias Lánival együtt. A Thurzó Imrével foglalkozó irodalom nem említi Weigmann a nagyszámú kíséret tagjai között.⁴² Széleskörű ismeretségeit az ifjú Thurzó azonban nyilván igénybe vehette, szeptember 21-én szignált is albumába. Ugyanezen hó folyamán az egyetem nagyírú tanárai közül Balthasar Meisner, Jacobus Martini és Fridericus Balduin is aláírta emlékkönyvét. Meisner és Balduin egyaránt régi barátjának titulálja őt. Weigmann korábban visszautazott Magyarországra, mint Thurzó és kísérete, 1616 januárjában már Kassán tartózkodott.

Kassán Johannes Kraus, a szepesi városok provizora, Thurzó György nádor bizalmi embere január 18-án, Bocatius János 19-én és 20-án jegyezte be Weigmann emlékkönyvébe. Ez utóbbi alkalommal Bocatius dúccal nyomott címere mellé írt néhány sort. Ezt – mint korábban láttuk – már háromszor is közölték. Az 1594 óta Magyarországon tartózkodó koszorús költő, kassai rektor és városi bíró, majd polgármester alkalmi verseinek, köszöntőinek, leveleinek mindenikét Bártfán nyomtatták 1611 előtt, és tudvalevő, hogy szoros kapcsola volt az ottani evangélikus értelmiséggel. Weigmann személyesen azonban hihetőleg csak a fogságból való szabadulása (1610) után ismerhette meg. 1616. január 19-én rövid verssel kedveskedett neki, illetve albuma bejegyzőinek és majdani olvasóinak:

⁴² KUBINYI Miklós: Bethlenfalvi gróf Thurzó Imre 1598–1621. Bp., 1888. 9–11.

Ad
Dom. Lectores et
Inscriptores

*Maeonides tam grandis erat nuce clusus; in Albi
Stare qveunt parvo nomina magna libro
Qvos genus, aut amplos sua reddidit incluta virt(us)
Ecce, vides, parvo, Lector, inesse s(...)
Coeli coelorum neqveunt quem pr(...) castae
Matrice in parva virginis ipse f(...)
Magnifici, Magniq(ue) viri, Weig(man)nus, eodem
Qvo cupit esse loco, sitis amab(...) loco*

F. Joan. Bocatius P. L. C.
Consularis Cass.
Anno
Praecedente Iubileum Lutheranum
Jan. 19.

A további bejegyzések közül azt a hármat említenénk, melyek a kisszebeni zsinat alkalmával, 1618-ban kerültek az albumba, Petrus Zabeler superintendensét, a szászországi származású Elias Ursinus lőcsei rektor-lelkészét és Stanislaus Horlerét. A lőcsei származású Horler ekkortájt érkezhetett haza nyugati peregrinációjából, 1616-ban még egy strassburgi nyomtatványban – diákként – ír üdvözlőverset,⁴³ később iglói lelkész lett. Az ő kezétől származik az emlékkönyv egyetlen magyar nyelvű mondata:

Job embernek az igazhitt az arannyalis dragab

Ugyancsak 1618-ban, Eperjesen keltezte bejegyzését a Weigmann-nál kissé korábban, szintén Wittenbergben tanult Melchior Rohaczius, aki hazatérte után eperjesi rektorként tevékenykedett, majd németlipcsei lelkésznek választották.

Weigmann Partheim Sax halála után, 1620-ban választották meg bártfai lelkésznek, azonban rövid – mindössze két évig tartó – szolgálat után áldozata lett az országszerte dühöngő pestisjárványnak, 1622. augusztus 29-

⁴³ RMK III/1177.

én elhunyt. Csak Bártfa városában 2000 lélek pusztult el ekkor.⁴⁴ Közösségében elfoglalt helyét és megbecsültségét mutatja, hogy emlékét rövidesen díszes epitáfium örökítette meg a templom szentélyének falán, a főoltár szomszédságában.⁴⁵ A szellemiekkel kellőképpen felvértezett iskolamester-lelkész az oktatásnak élt, nem hagyott hátra jelentős irodalmi alkotásokat, a már említett wittenbergi nyomtatványok mellett működésének nyomát csupán néhány bártfai és egy hanai nyomtatványban fennmaradt alkalmi verse őrizte meg,⁴⁶ továbbá egyetlen album amicorumban – Johannes Farsiuséban – találtuk meg bejegyzését.⁴⁷ Peregrinációs albumának közzétételével a hazai művelődéstörténet egy kevésbé ismert alakjának állítanánk emléket.

⁴⁴ MYSKOVSZKY Viktor: Bártfa középkori műemlékei. A Szent Egyed templomának műrégészeti leírása. Bp., 1879. 120–121; KLEIN, Johann Samuel: Collectanea historiae ecclesiasticae Bartphensis Augustanae confessioni addictorum 1786. OSZK Kézirattár Quart. Lat. 1105. fol.9.

⁴⁵ MYSKOVSZKY i.m.; MIHALIK József: Vezető a Sárosvármegyei Múzeum gyűjteményeiben Bártfán. Kassa, 1906. 65–66.

⁴⁶ RMNY 949., 975., 1030., 1098.; RMK III/6052.

⁴⁷ OSZK Kézirattár Oct. Lat. 154. (Wittenberg, 1603).

[ALBUM AMICORUM]⁴⁸

Bártfa

1598:

– [Severin]us Sculteti ecclesiae Barth. [past.] ... senior ...(+)[sérült bejegyzés]
jan. 21. – M. Nicol. Erhardus a Dalheim Palatinus, rector Scholae Bartph. (+)

Grác

1599:

– Gabriel Schafman von Hemerles

Boroszló

1600:

márc. – Christophorus Schultius M. (+)
márc. 5. – M. Elias Bonvinius Vratislaviensis ecclesiae Minister (+)
márc. 7. – Conrad Neost... Sil. [sérült bejegyzés]
márc. 8. – Laurentius Scholzius a Rosenaw F. Vratisl. Sil.
márc. 8. – Iacobus Mockh Soproniensis [sérült bejegyzés]
márc. 10. – Hanns (Ts)chöls

Odera-Frankfurt

1600:

– Adamus Nie(...)ky eques Polo... [sérült bejegyzés]
– Paulus Cramerus Leuchoviensis Scep. (med. d. Eperies.) [sérült bejegyzés]
márc. 14. – Lucas Judex [sérült bejegyzés]

1601:

febr. 21. – Petrus Besodnerus Cibinien. Transylvanus (pastor eccl. Cibiniens. in Transylvania +)
febr. 21. – Georgius Hendelinus Bistriciens. Transylv. [sérült bejegyzés]
Pünkösöd – Christoph. Pelargus D.
jún. – Maximilianus Strassius J.V.D. (pro tempore Magnificus Academiae rector)
jún. 1. – David Titz Vratisla. Sil.
jún. 1. – Paulus Elberus Vratisl. Sil.

⁴⁸ A bejegyzők neveit az áttekinthetőség kedvéért időrendi – és a bejegyzések helyszínei szerinti – sorrendben közöljük; Kerek zárójelek között szerepelnek Weigmann utólagos megjegyzései.

Wittenberg

év nélkül:

- *Barthol. Reusnerus D.*
- *Ernestus Hettenbach Med. D. (+)*
- *Andr. Schato Med. D. (+ Mart. 1603)*
- *Frid. Taubmanus p. et profess.*
- *Jacobus Cocus (+)*

ápr. 13. – *Balthasar Keselboden Carinthus* [sérült bejegyzés]

jún. 15. – *David Eliae*

1601:

- *Thomas ...* [négy kottasorral] [sérült bejegyzés]
- *Christophorus Fridericus L. Baro a Schönburgk, dominus in Glaucha et*

Waldenburgk

jún. 8. – *Georgius Hirscherus Coronen. Transylv. (+ obijt ... Coronae in Trans.)*

jún. 12. – *Jacobus Greff Coron. Saxo-Transylvanus (+ obijt in Transylvania)*

júl. 17. – *Ioachimus Gerhardus Stolp. Pom.*

okt. 3. – *Casparus Magnus a Minckhuitz B. in Minckhuitzburgae* [színezett címerrel]

okt. 3. – *Carolus Richardus a Minckhuitz B. in Minckhuitzburgk* [színezett címerrel]

okt. 18. – *Henricus Steigerus Mülbürg. Misn.*

okt. 20. – *Aegidius Hunnius D. (+ in Christo abdmivivt Witteb. 1603. 5 Apr.)*

okt. 20. – *Salomon Gesnerus D. (+)*

okt. 20. – *Philippus Melanthon (Philippi Mel. filius)*

okt. 21. – *Jacobus Praetorius Riga Livo.*

Lipcse

1602:

ápr. 26. – *Matthaeus Dresserus (+)*

ápr. 26. – *Georg. Weinrich D. (+)*

ápr. 26. – *Cornelius Becker Th. D.*

ápr. 26. – *Christophorus Teuffelius Cassoviensis*

Wittenberg

1602:

- *Jacobus Greff Coron. Transylv. (rector scholae Coron. designatus +)* [színezett címerrel]

- *Laurent. Rhodomanus prof. (+)*

- *M. Martinus Hilwigius eth. prof. ... Collegij philosophici decanus*

- ápr. 13. – *Nicolaus Schwartz Crucensis Transylvanus*
ápr. 30. – *Adamus Theodorus Siberus poëta et orator. (+)*
ápr. 30. – *Daniel Sennertus phil. et medic. d.*
ápr. 30. – *Leonhardus Cöppen V. J. D.*
máj. 2. – *Polycarpus Leyserus D. (+)*
máj. 4. – *David Rungius D. (+)*
máj. 4. – *Leonh. Hutterus D. (+)*
máj. 15. – *Joannes Matern Cassovien. (+)* [színezett címerrel]
júl. 21. – *M. Andreas Timplerus Stolpensis*

Prága

1602:

- aug. 6. – *Cristophorus Lackhner J. V. D.*
aug. 7. – *Christoff Schäter*

Wittenberg

1603:

- *Christiani I. electoris Saxoniae filius*
– *Wolfgangus Hirschbachius J. V. D. (pro tempore ... rectoris Acad. Witeb. +)*

- febr. 2. – *Isaac von Brandenstein*
febr. 11. – *Godtfriedt von Wil...*
febr. 11. – *Marcus Horvath atr. Stansith de Gradecz (+)* [színezett címerrel]
ápr. 2. – *Bartholomaeus Bilow a Bilow March. Sacri Palatij comes, eq. ...*
ápr. 14. – *Gartlegij Marchionus*
ápr. 18. – *Helvicus Garthius D.*
máj. 6. (?) – *Joannes Codavius* [sérült bejegyzés]
máj. 20. – *Paulus Claus Viennens. med.*
máj. 20. – *Johannes Palemonius Magdeburgensis med. stud.*
jún. 23. – *Christophorus L. B. a Rappach dominus in Prunn etc.* [színezett címerrel]
jún. 23. – *Nicolaus Theökeöli L. Baro Ungarus in Keißmarck (+)*

Magdeburg

1603:

- júl. 3. – *Ludovicus a Lochon decanus metrop. eccl. Magd.*
júl. 3. – *Paulus Cellarius Munerstadius, canonicus et ... vicarius*
júl. 4. – *Ludovicus a Lochon Jun. ... metrop. eccl. canonicus*
júl. 4. – *Georg. Rollenhagen (scholae Magdeburg. rector +)*

Helmstedt

1603:

- *M. Valentinus Schindlerus*
- *Sebastianus Schroderus Flenspurg. Holsatus*

júl. 10. – *Johannes Barterus J. V. D. ... professor institutionum iuris*

júl. 10. – *Johannes Sigfridus phil. et medicin. doctor et profess.*

júl. 10. – *Stattius Borcholten J. V. D.*

júl. 23. – *Daniel Hofmann D.*

júl. 23. – *Cornelius Martinus Antwerpianus professor publicus*

júl. 23. – *Jo. Caselius (+)*

júl. 25. – *Henricus Meibomius poeta coronatus ... poetarum et historicorum interpres ord.*

júl. 28. – *Henricus Boëthius Th. D.*

Magdeburg

1603:

aug. 3 – *Philippus Gallus in metropolitanae Magdeb. ecclesiae pastor*

Wittenberg

1603:

szept. 27. – *Matthias Pflubgpeil Pragensis*

nov. 10. – *Johannes Regius Dantiscanus Borussus (licentiam in theol. ... sub praesidio D. Mylij ... 1604)*

dec. 21. – *Matthias Höe (insignib. doctoratibus coronatur Ao. 1604. 6. Martij Witebergae, decano Leon. Hütt, rect. Ern. Hettenbach)*

1604:

márc. 14. – *Laurentius Ossitius*

ápr. – *Loth. von Weißenbach [színezett címerrel]*

ápr. 2. – *M. Conradus Ruhelius (superintendens Schliebensis).*

ápr. 2. – *M. Michael Döring Vratislavia-Silesius (doctor med. et prof. p. in Acad. Giessenae)*

ápr. 4. – *Nicolaus Fidicinis Bajmociensis Pannonius*

ápr. 4. – *M. An... Bercavius Pontanus Saxo*

ápr. 4. – *M. Burchardus Jockerd Belicensis Marchio.*

ápr. 12. – *Martinus Scultetj*

ápr. 13. – *Franciscus Gschwind in Zwischenwessern Carinthus*

ápr. 15. – *Nicolaus Petroczyj de Petröcz*

ápr. 26. – *Jacobus Aÿchinger [színezett címerrel]*

- ápr. 26. – *Nicolaus Hunnius Marpurgensis Hassus (D. Theol. et superintend. Eulenburg., prof. theol. in Acad. Witeb.)* [sérült bejegyzés]
ápr. 27. – *Helfricus Ulricus Hunnius Marpurgensis Hassus (D. et professor in Acad. Witeb. et Gies.)*
ápr. 30. – *Christianus Bencknerus Transy. (+)* [színezett címerrel]
máj. 3. – *Joannes Widerus Veclapontinus Austriacus*
máj. 3. – *Hermannus Samsonius Riga-Livonus (pastor eccl. Rigensis metropol. Livon.)*
máj. 7. – *Christophorus Pertinger Posenien. Pannon.* [színezett címerrel]
máj. 7. – *Simon Massa junior Coronaeus Transy. Barzen. (+ obiit Coronae in Transsylvania)* [címerrel]
máj. 8. – *Daniel Reipthius Coron. Transsylv. (+)*
máj. 8. – *Jacobus Martini* [sérült bejegyzés]

Helységnév és évszám nélkül:

- *Laurentius Fabri Belensis, pastor ... in villa Ri(...).dorff*
– *Valentinus Scheide Altenb. Misn.* [sérült bejegyzés]
márc. 21. – *Joan. Bernhardus Gejman in Gelfpach à Trattenrach haeres in ... Austr. (obiit 7. Maji 16...)* [színezett címerrel]

?

1604:

- *Franciscus Nosenus Mediolanensis civis Lugani Italus*

Boroszló

1604:

- máj. 21. – *Martinus Sarossius*
máj. 26. – *Georgius Zabo Ungarus* [színezett címerrel]

Teschen

1604:

- *Ioan. Vulpius Sil. scholae Teschinen. moderat.*
Pünkösöd – *Georgius Fabricius junior Falcobergen. Sil. illustr. Aulae Teschinensis concionator, ecclesiarumque ejusdem ducatus inspector*

Lőcse

1604:

- *Pauli Herthelius suae Maest. Caes. ac Reg. Camerae Scepus. Registrator* [az évszám utólagos; a helység bizonytalan]

jún. 19. – *M. Petrus Zablerus eccl. Leutsch. pastor*

Eperjes

1604:

– *Hans ... Obrister Lajtten.*

dec. 25. – *Martin Keppell (+ in conflictu Kelemesiensis 30 Decemb. ... a Turcis, Tartaris, et haidonibus ...)*

1605:

szept. 13. – *Lazarus von Schwendi Obr.* [színezett címerrel]

szept. 29. – *Wolf. von Schonberg* [színezett címerrel]

okt. 17. – *Wilhelmus a Kalkum cognomento Lohausen* [színezett címerrel]

1606:

– *Margreta Freinzlin neue geboren F(en)in (+)* [színezett címerrel és Eperjes rajzával]

– *Ernfried v. Pucheim Freih.* [színezett címerrel]

szept. 12. – *Mich. Schönleben* [színezett címerrel]

Bártfa

1607:

jan. 1. – *Walthausen Pudler ... wonnhafft in Clausenburg (+)*

feb. 26. – *Valentinus Wisthius Saxo Transylv.*

ápr. 25. – *Fridericus Usrai pastor eccl. Epperies. (+)*

?

[1604-1610 között]:

– *Baro Georgius Melith de Bribér*

Bártfa

1610:

máj. 23. – *Sigismundus Loniai de eadem*

1613:

júl. 24. – *Isaacus Lanij*

1614:

jan. 2. – *Wegierskj Johannes* [fiai: *Nicolaus* és *Abrahamus*]

jún. 2. – *Stephanus Przywicky Pannonius*

Nagybiccse

1615:

júl. 6. – *Comes Georgius Thúrzo comes perpetuus de Arva ... palatinus*

júl. 6. – *Elias Lanij pastor eccl. Bitschensis, et per cottus Trencsiniens., Liptoviens. et Arven. superatten. (+)*

Wittenberg

1615:

szept. 20. – *Balthasar Meisnerus D. Theol.*

szept. 21. – *Fridericus Balduinus D.*

szept. 21. – *Comes Emericus Thurzo de Arvoa*

szept. 24. – *M. Zacharias Sommer pastor ecclesiae Cassoviensis in Hungaria* [az évszám bizonytalan]

szept. 25. – *Jacobus Martini prof. log. et phil.*

okt. 6. – *Georgius ... L. B. Suecus*

Kassa

1616:

jan. 18. – *Joannes Kraus de Lublo Ill. D.D. Comiti Regni Hung. Palatino a Secretis* [színezett címerrel]

jan. 19. – *Joan. Bocatius P. L. C. consularis Cass.*

jan. 20. – *Bocatius consularis Cass.* [címerrel]

?

1616:

márc. 6. – *Georgius Fejerpatakj judex nobilium com. Ljptovien.*

Bártfa

1616:

nov. 26. – *Georgius Rotth Neosol.* [sérült bejegyzés]

1617:

febr. 8. – *Johannes Barczi*

febr. 8. – *Ambrosius Che(rsec)ij (+)*

jún. 19. – *Nicolaus Czemicky*

júl. 19. – *Adamus Proserchomus Montano-Lehotensis ... in illustre Athenaeum Thoruniense discessurus ...*

nov. 3. – *Petrus Bajchj vicecomes cottus Arven.*

1618:

– *Wolfgangus Musculus pastor germ. eccl. in Cassovia*

júl. 28. – *Ladislaus Rewaj de eadem*

Kisszeben

1618:

okt. 4. – *M. Petrus Zabelerus pastor Leutsch. et superintendens*okt. 4. – *M. Elias Ursinus rector Leutschov. ... Cibinij finita synodo*okt. 4. – *M. Stanislaus Horlerus ... finita synodo Cibinii***Eperjes**

1618:

dec. 4. – *Melchior Rohaczus eccl. Teuto-Lipschensis pastor ac Sedis Scepulis Comitatus Lipto. senior***Bártfa**

1620:

ápr. 14. – *Jonas Volckwertzius Husanus Holsatus*

?

1621:

máj. 17. – *Hieroslaus Zmeskal de Domanovecz S. Regiae Mattis consiliarius, necnon Septem Montanarum Regiarum liberarum in Hungaria supremus Cameragraffius***Helységnev és évszám nélkül:**– *Sigismundus Toppertzer***SUMMARY****ANDRÁS EMÓDI****Martinus Weigmann's peregrination album**

In our essay we introduce an album that has been mentioned by scholars but it was thought to have been lost (*Album Amicorum, Stammbuch*). From 1838 the album was owned by the grammar school of Máramarosziget (Sighetul Marmatiei, Romania) but after the nationalization of the school the album disappeared. It was not long ago that we were able to find it in the archives of manuscripts in the Gheorge Asachi County Library located in the town of Iasi, Romania.

The lutheran Martinus Weigmann, the owner of the album, was born in Bártfa, Hungary (today it is Bardejov, Slovakia). As it is well-known, Bártfa used to be one of the earliest and strongest bastions of reformation in the 16th Century Hungary. One of the most influential representatives of the Upper-Hungarian lutheran church, Leonhard Stöckel, who maintained close ties with Philipp Melancthon and launched one of the most important schools of the period, worked here. Leonhard Stöckel, who started his five-year foreign studies in 1598/99, was a student of the Bártfa school. After short stays in Boroszló (Wrocław), Odera-Frankfurt (Frank-

furt an der Oder), Lipcse (Leipzig) and Helmstedt (Helmstedt) he spent five semesters at the Wittenberg University. Getting home, he was a teacher in Eperjes (Presov, Slovakia) and then he worked as the rector of the famous Bártfa school. In 1620 he was elected the pastor of Bártfa but soon he fell victim of the plague in 1622.

The essay introduces the album which was started in 1598. It publishes all the dates, places of the notes as well as the names of notemakers. Among them, we can find professors teaching at the mentioned universities, Hungarian and Transylvanian students, lay and clerical representatives of the lutheran intelligentsia and nobility in the Upper-Hungarian region.

HUDI JÓZSEF

Zsidó ifjak a Pápai Református Kollégiumban 1848 előtt

A PÁPAI ÓKOLLÉGIUM nagytermében 1796. november 1-jén tartott tanévnyitó ünnepségen Mándi Márton István teológia- és filozófiaprofesszor arról beszélt, hogy a „mi szegény, 's hamvaiból tsak most elevenedő oskolánknak” Pannónia „centrális anyaoskolájává” kell válnia, hogy a dunántúli közigazgatási kerülethez tartozó 13 vármegye református ifjúsága korszerű nevelését szolgálhassa.¹ Hallgatói számára azt is világossá tette, hogy „szükségességből parantsolja minékünk a' mi keresztyén okosságunk 's szívünk, hogy környékünkben, edgy olly superintendentiális anya oskolát építsünk, a' millyenek országunk tulsó határaiban a' debretzeni és pataki anya oskolák, 's a' mellyben ifjaink a' status' 's vallás hivatalaira tökéletesen elkészítettessenek.”²

A nevezetes okfejtést követő néhány évben – kemény küzdelmek árán – valóban újjászületett a dunántúli „anyaoskola”, melyet a többi egyházkerület is elismert, s melynek fenntartását és felügyeletét 1797-től a pápai egyházközségtől a dunántúli református egyházkerület vette át. Az intézmény kezdetben elsődlegesen a tanító- és papképzést szolgálta, 1832 őszén viszont Stettner György vezetésével megszerveződött a jogi tanszék, s megkezdődött a jogászképzés is.³ A professzorok száma a tanszékek gyarapodásával változott, s előbb kettőre, háromra, majd négyre nőtt. A pápai kollégium jelentőségét tekintve a debreceni, sárospataki után következett, s a dunántúli, nyugat-felvidéki reformátusság szellemi központjává vált. A gimnáziumi oktatást a hagyományos segédtanári és köztanítói rendszerrel, a jól tanuló diákok bevonásával biztosították.

¹ MÁNDI MÁRTON István: Keresztyén theologusi morál, vagy-is erköltstudomány. Győr, 1796. VIII. A kitétel arra utal, hogy 1752–1783 között a pápai reformátusoknak megszüntették a nyilvános vallásgyakorlatát, ezért Adásztevelre jártak iskolába és istentiszteletre. 1783-ban engedélyt kaptak a szabad vallásgyakorlatra. Ezután újjá kellett szervezni az egyházi életet és a református kollégiumot.

² MÁNDI 1796. XIV–XV.

³ KIS Ernő: A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531–1895. Pápa, 1896. 219–224.

A Pápai Református Kollégiumról készült összefoglaló munkákra, tanulmányokra egyaránt jellemző, hogy azok intézmény- és/vagy tanárköz-pontú szemlélet jegyében készültek.⁴ A diáktársadalomról ritkán – jobbra a pedagógiai törekvések (pl. tantervi reformok, kollégiumi törvényalkotás) kapcsán – esett szó, vagy akkor, amikor konfliktusokra, kirívó törvénysértésekre (pl. diáklázadásra) került sor.⁵ A történetírás ezen adósságából valamelyest törlesztett a jubileumi diáknévsor-kötettel és annak bevezető tanulmányával.⁶

A várostörténeti irodalom az izraeliták oktatástörténetét az önálló felekezeti oktatási intézmények időszakától követi nyomon. Arról alig olvashatunk, hogy mi történt a nyilvános zsidó oktatási intézmények megjelenése előtt. Schoor Ármin szerint a zsidó község által 1826 óta fenntartott nyilvános iskolában folyt az elemi oktatás – azt megelőzően magántanítók végezték az oktatást.⁷ Ugyancsak tőle tudjuk, hogy 1845-ben a hitközség egy magyar tannyelvű reáliskola felállítását is tervbe vette, de a tervből nem lett semmi, így a zsidó ifjak más felekezetek középiskoláiban tanultak tovább.⁸ Az iskolai évkönyvek arról tanúskodnak, hogy a bencés és református gimnáziumban egyaránt szép számmal tanultak a zsidó kereskedők, iparosok, értelmiségiek gyermekei.⁹ Gyakran megesett, hogy a zsidó diákok a bencés gimnázium négy osztályának befejezése után a hatosztályos református gimnáziumban, majd a bölcsészeti kurzuson folytatták tanulmányaikat.

⁴ KIS 1896., LAMPÉRTH Géza: A pápai református főiskola története 1531–1931. Pápa, 1931., TRÓCSÁNYI Zsolt (szerk.): A pápai kollégium története. Bp., 1981.

⁵ Kis Ernő gimnáziumi tanár a reformkori kollégiumot intézmény- és pedagógiatörténeti szempontból közelítette meg, Lampérth Géza költő, szerkesztő ismeretterjesztő jellegű munkája a diákéletet a kollégium legkorábbi törvényei alapján mutatta be; míg a Trócsányi-kötet megfelelő fejezete – Bodolay Géza irodalomtörténész munkája – tanárcentrikus álláspontot fejezett ki. Bodolay az újrakezdés évtizedének (1781–1790) bemutatása után két alfejezetben vázolta a kollégium történetét: az első korszakot Mándi Márton István, az „új korszakot” Tarczy Lajos és Bocsor István nevével fémjelezte.

⁶ HUDI József–KÖBLÖS József: A Pápai Református Kollégium szervezete és működése a XVI–XIX. században. = A Pápai Református Kollégium diákjai 1585–1861. Szerk. Köblös József. Pápa, 2006. 7–142.

⁷ SCHOOR Ármin: Az izr. iskola története. = KAPOSSY Lucián (összeáll.): Pápa város egyetemes leírása. Pápa, 1905. 245–247., a nyilvános iskoláról 245.

⁸ SCHOOR Ármin: A pápai izr. hitközség történetéből. = KAPOSSY 1905. 197–200., különösen 199.

⁹ A bencés gimnázium nyomtatott latin nyelvű évkönyveiben az 1827/28. tanévtől kezdve tüntették fel a héber vallásúakat. 1828–1847 között általában 119–175 között mozgott a gimnazisták száma, közöttük három év kivételével 5–15 között ingadozott az izraeliták száma. Gyakorlatilag minden osztályban volt néhány zsidó tanuló. Arányuk legtöbbször 10% alatt maradt, de 1846/47-ben valamivel meghaladta a 16%-ot.

Az izraelita oktatási és közművelődési intézetek, intézmények vázlatos történetét Szalai Antal helytörténész napvilágot látott két munkájából ismerhettük meg.¹⁰ A nyilvános elemi iskola alapítását ő is 1826-ra teszi, ami kiigazításra szorul, ugyanis a felvételi naplóban 1815-ben már az első pápai zsidó diáknál, a 13 éves Gold Salamonnál feljegyezték, hogy a helyi zsidó elemi iskolából („*ex schola Judeorum Papensi*”) jött.¹¹ Az előző tanévben vele együtt egy-egy nógrádi (balassagyarmati) és morvaországi zsidó diák is a pápai zsidó iskolába járt. Az iskola korai történetének feltárása a jövő kutatás feladata.

A töredékes tudásnak az oka, hogy az idők folyamán elpusztultak az alapvető történeti források. A zsidó hitközség levéltára teljesen,¹² Pápa városáé¹³ és a pápai Esterházy-uradalomé túlnyomórészt megsemmisült,¹⁴ mielőtt értékes anyagukat felhasználhatták volna a kutatók.¹⁵ Egyedül a református kollégium levéltára maradt fenn viszonylag épen, ebben azonban a zsidóságra vonatkozóan nem kutattak, bár Trócsányi Zsolt egyháztörténész már 1948-ban felhívta a figyelmet az iskolai kimutatások, nyilvántartások hasznosíthatóságára.¹⁶

A forráshiány mellett egy másik tényezőt is figyelembe kell venni. Nevezetesen azt, hogy a hagyományos megközelítési módok mögött a maitól eltérő, a társadalomtörténeti mozzanatokra érzéketlen történelemszemlélet húzódott meg.

A magyar oktatástörténeti feldolgozások általában a liberális polgári állam kiépítéséhez, a tanszabadság bevezetéséhez kötik azt a döntő változást,

¹⁰ SZALAI Antal: A pápai zsidóság története és a hitközség szerepe a város társadalmi életében. Pápa, 1996. Jókai Füzetek 19. Uő.: A pápai zsidóság asszimilációs törekvései és polgárosodása 1600–1944. Pápa, 2003. Jókai Füzetek 37.

¹¹ KÖBLÖS József (szerk.): A pápai református kollégium diákjai 1585–1861. Pápa, 2006. 486.

¹² A hitközség történetének írója is arról panaszkodott, hogy a XVIII. századból „jegyzőkönyv, vagy egyéb hitelt érdemlő kutfő” nem maradt fenn. Vö. SCHOOR 1905. 197.

¹³ A város levéltára a második világháború alatt pusztult el, előző állapotát, anyagának gazdagságát mutatja MOLNÁR István: Pápa megyei város levéltára. Pápa, 1942.

¹⁴ FÜLÖP Éva Mária: A pápa-ugod-vecveseri Esterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a 18. század folyamán. In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Főszerk. Kubinyi András. Pápa, 1994. 225–284., az uradalmi levéltár sorsáról 225–227. A hiányosan a Magyar Országos Levéltárba került pápai és cseszneki uradalmi gazdasági iratok az 1956-os tűzvészben javarészt elhamvadtak.

¹⁵ A levéltári források 1945 előtti hasznosításának mértékét mutatja a Kis Ernő, Jankó László és Molnár István helytörténészek írásait tartalmazó kötet: MEZEI Zsolt (szerk.): Várostitörténet és közműveltség. Helytörténeti írások a régi pápai sajtóból. Pápa, 2001.

¹⁶ TRÓCSÁNYI Zsolt: A pápai református kollégium az 1848–49-i tanévben. = Embernevelés 1948. 203–211. A kevesek által ismert értékes dolgozatot a figyelemfelkeltés szándékával, lábjegyzetekkel ellátva újraközöltük: *Acta Papensia* V (2005) 3–4. sz. 327–339.

hogy egy-egy iskolába már különböző felekezetű tanulók jártak, s csak a hitoktatás történt külön-külön. A zsidók kiegyezés kori közép- és felsőfokú oktatásáról – részben a nyomtatott iskolai évkönyveknek köszönhetően – világosabb képünk van, mint az előzményekről.

Az elemi iskolával összevont pápai református gimnáziumban 1815-ben jelentek meg először a zsidó ifjak, akik ezt követően – egy-egy év kihagyással – folyamatosan jelen voltak az intézményben. Jelenlétük azonban a diáknevsorok rendszeres feltárásáig rejtve maradt, ugyanis az iskolai adminisztráció csak akkor vett tudomást róluk, ha valamilyen konfliktusba keveredtek. A tandíjnyilvántartások és félévi hivatalos tabellás jelentéseken kívül nemigen történt említés róluk.

A felvételi naplóból megállapítható, hogy 1815–1847 között összesen több, mint mintegy 2400 diák iratkozott be a pápai kollégiumba, akik közül eddig 176 izraelita tanulót tudtunk számba venni.¹⁷

1. sz. táblázat

A Pápai református Kollégiumba beiratkozott zsidó ifjak száma és aránya (1815–1847)

Tanév	Beiratkozott diákok száma	Ebből az izraelita vallásúak	
		száma	aránya (%)
1815/16	98	9	9,2
1816/17	41	5	12,2
1817/18	81	–	–
1818/19	75	2	2,7
1819/20	61	–	–
1820/21	65	1	1,5
1821/22	56	1	1,8
1822/23	85	4	4,7
1823/24	65	1	1,5
1824/25	91	3	3,3
1825/26	76	3	3,9
1826/27	73	1	1,4
1827/28	91	3	3,3
1828/29	82	2	2,4
1829/30	65	3	4,6

¹⁷ Számuk ennél magasabb lehetett, mivel nem mindenkit regisztráltak a felvételi naplóban.

1830/31	58	1	1,7
1831/32	55	2	3,6
1832/33	55	1	1,8
1833/34	65	–	–
1834/35	74	6	8,1
1835/36	73	9	12,3
1836/37	83	8	9,6
1837/38	79	5	6,3
1838/39	83	2	2,4
1839/40	81	5	6,2
1840/41	81	3	3,7
1841/42	75	7	9,3
1842/43	81	6	7,4
1843/44	67	4	6,0
1844/45	78	26	33,3
1845/46	87	17	19,5
1846/47	69	20	28,9
1847/48	85	16	18,8
Összesen	2434	176	7,2

A továbbiakban az oktatás ezen „bemenet” oldalát vizsgáljuk meg közelebbről. Az általunk összeállított iskolastatisztika azt mutatja, hogy 1815/16-ban 9 izraelita tanuló iratkozott be, 1816–1833 között viszont 1–5 között ingadozott a zsidó diákok száma. 1834 után létszámuk tendenciájában enyhén, 1844-től drasztikusan emelkedett, arányuk pedig – három tanévet kivéve – tartósan 5% fölött maradt, 1844-től a tanulók megyedét-harmadát tették ki.

A tanév novembertől augusztus derekáig tartott. Beiratkozás (és eltávozás) nem csupán év elején, hanem év közben, gyakran a második félévben is történt, így tanéven belül is hullámzott a diáklétszám. Az osztályba sorolás alapja a korábban megszerzett tudás volt, ami azt jelentette, hogy megfelelő előtanulmány híján 10–14 évesek is bekerültek az elemi iskolai csoportba. Nem számítottek rendkívülinek, ha az egy osztályba járók között 4–5 év korkülönbség volt.

Ha iskolatípusok szerint bontjuk két csoportra a beiratkozottakat, azt tapasztaljuk, hogy a tanulóknak valamivel több, mint mintegy negyede (46 fő) iratkozott be a gimnázium elemi tagozatába, a többség a gimnáziumi osztályok valamelyikében folytatta középfokú tanulmányait, miután magánúton vagy valamely nyilvános iskolában megszerezte a szükséges alapismereteket.

2. sz. táblázat

A beiratkozott zsidó ifjak megoszlása intézménytípusként (1815–1847)

Tanév	Beiratkozott izraelita diákok száma	Intézménytípus	
		elemi	gimnázium
1815/16	9	7	2
1816/17	5	3	2
1817/17	–	–	–
1818/19	2	2	–
1819/20	–	–	–
1820/21	1	–	1
1821/22	1	–	1
1822/23	4	3	1
1823/24	1	–	1
1824/25	3	1	2
1825/26	3	1	2
1826/27	1	–	1
1827/28	3	3	–
1828/29	2	1	1
1829/30	3	–	3
1830/31	1	1	–
1831/32	2	–	2
1832/33	1	–	1
1833/34	–	–	–
1834/35	6	1	5
1835/36	9	3	6
1836/37	8	2	6
1837/38	5	–	5
1838/39	2	1	1
1839/40	5	1	4
1840/41	3	–	3
1841/42	7	1	6
1842/43	6	–	6
1843/44	4	2	2
1844/45	26	1	25
1845/46	17	2	15
1846/47	20	5	15
1847/48	16	5	11
Összesen	176	46	130

Pápán tucatnál több magántanító működött egyidőben a XIX. század első felében, akik vállalták az ifjak gimnáziumi felkészítését.¹⁸ Az érdekes az, hogy a magániskolák tovább virágoztak a nyilvános iskola létrehozása után is, továbbá az, hogy a családok egy része jónak tartotta a református gimnáziumban folyó elemi oktatás színvonalát. Más családok a rokoni, üzleti kapcsolatok révén az 1806-ban alapított veszprémi nyilvános elemi iskolában is taníttathatták gyermekeiket.¹⁹ A beiratkozottak számának emelkedésével az a tendencia erősödött, hogy az elemi ismereteket a református kollégiumon kívüli iskolákban szerezték meg.

A zsidó tanulók beiratkozásakor mindig a maximális tandíjat fizették, sokan étkezést is kértek, így arányukhoz képest nagyban hozzájárultak az iskola fenntartásához. A tandíjakat ugyanis úgy állapították meg, hogy azok az ösztöndíjak és egyéb támogatások mellett a fél tandíjasok és tandíjmentes tanulók ellátását is biztosítsák.

A különféle adatsorok összevetésével az is megállapítható, hogy a zsidó ifjak közel felét a pápai, mintegy 58%-át a Veszprém megyei zsidóság adta. A megyén kívülről 47, az országon kívülről 9 tanuló érkezett. A magyarországi zsidó ifjak elsősorban két régióból kerültek ki: a dunántúli, azon belül is a nyugat-magyarországi, továbbá a felvidéki térség adta a legtöbb zsidó diákot.

A Magyarországon kívülről érkezők szülei Cseh- és Morvaország területén éltek. Mindkét esetben a népes, 3000–3500 lélekszámú pápai hitközség rokoni, üzleti kapcsolatai állhattak a háttérben, melyek megkönnyítették a befogadást. A szülők foglalkozását tekintve 11 társadalmi csoportot lehet elkülöníteni:

3. sz. táblázat

A szülők foglalkozás szerinti megoszlása (1815–1848)

Sorszám	Foglalkozás	Foglalkozást űzők	
		száma	aránya (%)
1.	kereskedő	81	61,8
2.	kézműves	11	8,4
3.	orvos, sebész	8	6,1
4.	özvegy, árva gondviselője	8	6,1

¹⁸ Az 1848. évi zsidóösszeírás szerint a magántanítókkal együtt 21 tanító, 2 nyilvános tanár, 1 nevelő működött a városban. Vö. JAKAB Réka: Pápa város zsidó társadalma a XIX. század első felében. *Acta Papensia* VI (2006) 1–4. sz. 95–122., különösen 113.

¹⁹ SZÉP Lipót: A veszprémi izraelita elemi iskola története 1806–1906. Veszprém, 1906.

5.	tanító	6	4,6
6.	rabbi	6	4,6
7.	haszonbérelő	4	3,1
8.	kántor	2	1,5
9.	kocsmáros, vendéglős	2	1,5
10.	jegyző, szépíró	2	1,5
11.	bábaasszony	1	0,8
Mindösszesen		131	100

Az értelmezést megnehezíti, hogy a felvételi díjak nyilvántartásában 1834-ig ritkán és rendszertelenül jegyezték fel a tanulók szüleinek foglalkozását, így csak 131 tanulóról vannak adataink. A tendenciák azonban így is nyomon követhetők. Megfigyelhető, hogy a kereskedők körében általános törekvés volt gyermekeik gimnáziumi taníttatása, így az ő fiaik adták a Pápán tanuló zsidó ifjak döntő többségét (62%-át). A szellemi foglalkozásúak (rabbi, tanítók, jegyzők, orvosok) szintén fontosnak tartották gyermekeik középfokú oktatását (együttesen 17%).

Az iparosok többsége nyilván arra törekedett, hogy fiaik az ő mesterségüket vigyék tovább, de arra is látunk példát, hogy egyes családok a gimnáziumi oktatás révén kívánták gyermekeik társadalmi mobilitását elősegíteni. Számukra az orvosi, sebészi, tanári, zenei, mérnöki, jogászi, papi pályák voltak leginkább elérhetőek. 1832 után a kollégium azért is vonzotta a zsidó ifjakat, mert beindult a jogi képzés, amely az ügyvédi pályát nyitotta meg előttük.

Az árván, félárván maradt gyermekek nevelői, gondviselői akkor, amikor a tanulókat Pápara küldték, több célt tarthattak szem előtt. A tanulás biztosíthatta az ifjú számára az önálló egzisztencia megteremtését, a nevelőszülő(k) tehermentesítését; ugyanakkor a távoli iskolázatással elkerülték az újraházasodással együtt járó családi konfliktusok kiéleződését is. Ezt a magatartást korábban már a protestánsoknál is megfigyelhettük, így valószínűleg egy általánosabb jelenségről van szó, amely a vagyonosabb és polgárosultabb rétegekre jellemző.

A pápai tanulóévek alatt minden nem helybeli zsidó ifjú albérlésben lakott, de gyakori volt, hogy étkeztetésüket a kollégiumban oldották meg, így ők is a „kosztos” diákok közé tartoztak. A kollégium törvényei rájuk éppúgy vonatkoztak, mint a bentlakó református diákokra, akik a gimnázium, majd a filozófiai kurzus elvégzése után tanítónak álltak vagy papnak készültek.

Figyelemre méltó, hogy amíg a törvények a városban élő katolikus diákokkal való összetűzést tiltották, a zsidók jelenlétéről említést sem tettek.²⁰

A kollégiumi tanulásnak két formáját vehették igénybe: bejártak a nyilvános oktatásra vagy pedig magántanulóként végezték el a szükséges tananyagot, s vizsgán bizonyították rátermettségüket. Sokan egy-két éves pápai tartózkodás után befejezték vagy éppen másutt folytatták tanulmányaikat. Az oktatás „kimeneti” oldalának részletes vizsgálata a különféle források (pl. anyakönyvek, nekrológok, prozopográfiai gyűjtés) adatainak egymásra vetítésével a jövő kutatás feladata.²¹

A kollégium és zsidóság kapcsolata

A református kollégium és a helyi zsidóság legalább háromféle módon: a mindennapi együttélés szintjén, üzleti meggondolásból és jótékonykodás céljából kapcsolódott egymáshoz. Az elsőről elég annyit megjegyezni, hogy a kollégium utcája a zsidó negyed központjának számított, itt épült fel az új, monumentális zsinagóga, amely a pápai neológus irányzat hatalmát és befolyását szimbolizálta. A tógátus deákok a törvényi tilalom ellenére gyakran megfordultak a zsidó bormérésekben, aminek időnként súlyos következménye lett. Tudunk esetről, amikor a kollégiumi diákönkormányzat vezetője, a senior szerelembe esett a Spitzer nevű boltos zsidónál szolgáló „rossz életűnek” tartott zsidó lányba, aki miatt 671 váltóforint fedezetlen adósságba verte magát. A rendetlen életmód vége tisztségétől való megfosztása, javainak elárverezése, s adóssági per lett.²²

²⁰ A némi módosítással a XVIII. században is használatos 1585. évi törvényeket magyarázatok hozzáfűzésével közli KIS 1896. 15–48. A toldalékok kronológiai kérdéseit tisztázza KÖBLÖS József: *Liber regum coetus Papensis*. Újabb kutatások a pápai református kollégium első törvénykönyvével kapcsolatban. = *Acta Papensia* IV (2004) 1–2. sz. 39–64. A megállapítás a későbbi, témánkhoz kapcsolódó 1798., 1818., 1836., 1845. évi törvényekre vonatkozik.

²¹ A végzett diákok társadalmi integrációjával kezdeti szinten foglalkoztunk a diáknévsorkötetben: HUDI-KÖBLÖS 2006. 105–111. Az izraelita diákok közül korszakunkban Ballagi (Bloch) Mór (1815–1891) nyelvész tűnt ki, aki később protestáns hitre tért. Idejárt 1845–1848 között Morgenstern Mihály, a későbbi marcali rabbi, majd a kiegyezés után annak fia, aki Marczali Henrik (1836–1940) néven vált ismert történésszé. A történész, egyetemi tanár *Emlékeim* c. visszaemlékezésében, mely a Nyugat 1929. évfolyamában jelent meg folytatásokban, a pápai kollégiumról, tanáraitól és diáktársairól is megbízható képet rajzolt.

²² DREL I. 3.b. Főiskolai tanács (Ecclesiastico-scholasticum Consistorium) jegyzőkönyve. XXI. 1827. július 15. Ángyán József senior ügyének vizsgálata. Ángyán József tudós Ángyán János veszprémi prédikátor fia volt.

A kollégium épületeinek karbantartási, javítási munkáival időnként zsidó iparosokat bíztak meg. 1835 tavaszán Rechnitz Ignác a kollégium „physicum museum”-ához (a fizikai laborhoz) készített üveges munkákért nyújtotta be a számlát, melyet az ún. Közkár Kasszából egyenlítették ki.²³ Más alkalommal a zsidó kereskedők a supplicatio (adománygyűjtés) során összegyűjtött bort vásárolták fel értékesítés céljából. 1812 januárjában Neumann Ábrahám pápai borkereskedő akónként 20 forintért vette meg a kollégium pincéjében őrzött borokat.²⁴ Az 1820-as években a kollégiumot a „Salamon zsidó” nevű pék látta el kenyérrel, aki ellen nemcsak minőségi panaszok hangzottak el, hanem az is fölmerült, hogy házához borozgatni járnak a deákok.²⁵

A kollégium részére három zsidó üzletember tett alapítványt a reformkorban. Ezen alapítványok különlegessége, hogy nem a kollégiumban tanuló izraelita fiatalok támogatására, hanem a kollégium felvirágoztatására hozták létre. Mindhárom alapító 1835. május 1-jén foglaltatta írásba akaratát. Hirschler Sámuel kereskedő 100 váltóforint tőkét ajánlott fel a kollégium „szükségeire”, vagyis szükségleteire; Neumann Salamon gyáros és Schlesinger Sámuel kereskedő pedig ugyanezen összeg felhasználását az iskolai tanács belátásra bízta.²⁶ A kollégium az alapítványi summákat tőkeként kezelte, s a törvényes 6 %-os kamatra adta ki az arra érdemes személyeknek. A kölcsönt igénylőnek két „jó kezes” kellett állítani, a kölcsönzés tényét szerződésbe (adóslevélbe) foglalták, hogy nem fizetés esetén a kollégium ügyésze bírói úton érvényesíthesse a tanintézet követelését.²⁷

A város zsidósága élénk kapcsolatban állt a kollégiummal. 1840-ben, a főiskolai székhelyének áthelyezéseért folyó küzdelem idején a pápai zsidó hitközség 400 forintot szavazott meg a főiskola, „mint kiváló tanintézet” támogatására, Pápán tartására.²⁸ Löw Lipót (1811–1875) pápai főrabbi 1850 őszén

²³ DREL I. 3.b. Főiskolai tanács (Ecclesiastico-scholasticum Consistorium) jegyzőkönyve. XXII. 1835. május 6.

²⁴ DREL I. 3.b. Főiskolai tanács (Ecclesiastico-scholasticum Consistorium) jegyzőkönyve. 1812. január 12. No. 2.

²⁵ DREL I. 3.b. Főiskolai tanács (Ecclesiastico-scholasticum Consistorium) jegyzőkönyve. XXI. 1827. július 15. Ángván József senior ügyének kivizsgálása.

²⁶ DREL I. 3.b. Főiskolai tanács (Ecclesiastico-scholasticum Consistorium) jegyzőkönyve. XXII. 1835. május 3. No. 2. Sebestyén Gábor főgondnok jelentése az alapítványokról.

²⁷ DREL I. 3.b. Főiskolai tanács (Ecclesiastico-scholasticum Consistorium) jegyzőkönyve. XXII. 1835. május 3. Kolmár János táblabíró jelentése a Neumann és Schlesinger által befizetett alapítványi tőkéről és a főiskolai tanács végzése a kölcsönzés feltételeiről.

²⁸ SCHOOR 1905. 198.

ideiglenesen óraadó tanárként hébert és francia nyelvet tanított az intézményben.²⁹

A város zsidó „polgársága”,³⁰ értelmisége nemcsak a Pápai Kaszinó termeiben, hanem a kollégiumban is megfordult. Pserhoffer (Pserhofer) Sámuel (1802–1879) pápai izraelita orvos az 1844-ben alakult kollégiumi betegsegélyező egylet, az ún. Jótékony Egylet felkérésére a beteg diákok gyógyítását vállalta, amiért csak jelképes évi díjat kapott.³¹

Az elmondottakból leszűrhető az a tanulság, hogy a pápai kollégium már a reformkorban is nyitott volt a más felekezetűek irányába. Evangélikusok korábban is, ekkor is szép számmal tanultak az intézményben, őket követték a zsidók, majd az 1847/48. tanévben az első katolikus is beiratkozott. Deli Mihály pápai uradalmi kocsis (valószínűleg parádés kocsis) Mihály nevű fia az V. gimnáziumi osztályban kezdte kollégiumi tanulmányait.³²

A hamvaiból újjáéledt „anyaoskola” fenntartása — számottevő, gazdálkodásra alkalmas ingatlanok, haszonvételek híján — elsősorban a dunántúli református gyülekezetek áldozatvállalásán, továbbá egyes családok, személyek jótékonykodásán nyugodott. Ugyanakkor az is elmondható, hogy a zsidóságon belül a tanintézet szolgáltatásait leginkább igénybe vevő pápai zsidóság is fontosnak tartotta a kollégium fejlődését, s ennek megfelelően anyagilag is támogatta azt.

A leírt jelenség azért érdemel figyelmet, mert a mintaadónak számító debreceni és sárospataki kollégium jelenlegi ismereteink szerint a vizsgált periódusban kirekesztette a zsidókat.³³

²⁹ DREL I. 3.b. Főiskolai tanács (Ecclesiastico-scholasticum Consistorium) jegyzőkönyve. XI. 1850. Őszutó (november) hó 21. No. 45. Lőw Lipót tanár lemondása Páparól való elköltözése miatt. Lőw emiatt csupán néhány hétig tanított az intézményben.

³⁰ Zsidó nem nyerhetett polgárjogot, ezért a polgár szó csak foglalkozásukat, s nem rendi-társadalmi állásukat jelöli.

³¹ Életrajza SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. XI. Bp., 1906. 202., segélyegyleti működéséről KRÁNITZ Zsolt: „Oh, fájdalom...!” A pápai kollégiumi Jótékony Egylet története. = Acta Papensia I (2001) 3–4. sz., 135–150., különösen 140–141.

³² HUDI-KÖBLÖS 2006. 661.

³³ A sárospataki kollégium 1830 előtt csak a magyar és nem magyar reformátusokat, evangélikusokat és az görögkeleti vallásúakat, s kivételes esetben a katolikusokat fogadta be, bár katolikusok befogadását a helytarótanács is tiltotta. Vö. UGRAI János: Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium 1793–1830. L'Harmattan, Bp., 2007. 111–114. A debreceni kollégiumtörténeti művek nem említik a zsidó tanulók jelenlétét. Vö. BARCZA József (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története. Bp., 1988., RÁCZ István: Debreceni deákok. Forrásgyűjtemény. Debrecen, 1997.

SUMMARY

JÓZSEF HUDI**Jewish Youth at the Pápa Reformed College before 1848**

There were 2437 students enrolled in the Pápa Reformed College between 1815–1847 and, out of them, 176 were Israelite. Most of the enrolled Jewish students came from families of traders and artisans. 61,8 % of the parents were traders, while 8,4% worked as craftsmen. The rest of the parents were doctors, surgeons, rabbis, restaurant-keepers, notaries, leaseholders. Even midwives provided their children with education. The minority of the children started their studies at the elementary school, while the majority at the grammar school. Legal education was started at the College in 1832, which attracted youth mainly from the Transdanubian region. The reception of Jewish people from Hungary, Bohemia and Moravia testifies the openness of the College. While the colleges in Debrecen and Sárospatak showed reservation, the Pápa College opened its gates before the Jewish people living in the region. Rabbi Lipót Löw (1811–1875) taught Hebrew and French languages in the College for a while.

KOVÁCS I. GÁBOR

Prozopográfiai források és módszerek felhasználása a magyar társadalomtörténetben

FLŐADÁSOM CÍME első hallásra bizony kakukktojást sejtet egy, alapjában a református kollégiumokkal és művelődéssel foglalkozó konferencián. Dolgozatom kilóg a sorból azzal is, hogy tárgya módszertani. Ráadásul saját kutatásom metodikai s szemléleti problémáiról készülök értekezni. Mindazonáltal abban a reményben teszem ezt, hogy némi általánosítható tanulsággal azért szolgálhatok majd. Végezetül pedig szó esik egy olyan sajátos szociokulturális alakzatról is, amelyik a nagy hagyományú református kollégiumok művelődési körében formálódott ki.

A kutatás, amiről szó lesz, az ELTE BTK Szociológiai Intézetében még a rendszerváltás előtt indított történeti elitkutatások sorába tartozik, s a két világháború közötti magyarországi tudáselit vizsgálatával foglalkozik. Erről röviden csak annyit, hogy tudáseliten a széles értelemben felfogott tudás – tehát nemcsak ismeretek, hanem legitimációk és világképek – termelésében, kezelésében, elosztásában, ellenőrzésében, továbbadásában szerepet játszó intézmények, szervezetek formálisan meghatározható felső pozícióit elfoglaló személyek csoportját értjük. Többek között tehát egyetemi tanárokat, akadémikusokat, a kulturális, tudományos, művészeti intézmények, társaságok, egyesületek vezetőit, országos lapok főszerkesztőit, az állami kultúra és tudományirányítás meghatározó személyiségeit. A három kiválasztott mintaévben (1927/28, 1937/38, 1942/43) meghatározott, összesen több mint négyezer elitpozíciót a pozícióhalmozás illetve ismétlés okán kb. 1550 ember töltötte be.¹ Erre az 1550 emberre nézve folytattunk kiterjedt adatgyűjtést. Ennek igen sok ága-boga volt és van. Lényegében az elittagok teljes életpályáját igyekeztünk, igyekszünk rekonstruálni sok száz változóval. Itt azonban csak egy vonatkozással foglalkozunk, nevezetesen az elittagok rekrutációjával, azaz avval, hogy honnan jöttek, milyen családokból, milyen szociális, kultu-

¹ KOVÁCS I. Gábor 1986

rális közegekből s milyen tőkét hozhattak otthonról. Az adatgyűjtés ebben a tekintetben tehát egészen pontosan az elittagok apjára/gyámjára vonatkozott. Az 1550 elittag 96 százalékának az atyjáról sikerült a körülményekhez képest elég pontos adatokat gyűjtenünk. Egy szűkebb minta, az 568 egyetemi tanár esetében pedig a felderítettség 99 százalékos. Ez utóbbit, az egyetemi tanárok atyáira vonatkozó anyagot nagyobb részét már fel is dolgoztuk.² Most elsősorban erre a feldolgozásra támaszkodunk, de az 1550 fős adatgyűjtés tapasztalatait is hasznosítjuk.

Az a probléma, hogy milyen családokból rekrutálódtak a tudáselit tagjai s azon belül az egyetemi tanárok, egyértelműen társadalomtörténeti kérdés. A válaszadáshoz pedig feltétlenül szükség van prozopográfiai módszerekre is. A prozopográfia szisztematikus kutatást jelent egy meghatározott személyi kör/társadalmi csoport személyi adatainak összegyűjtésére majd elrendezésére. A kutatás céljától, előfeltevéseitől s persze a forrásadottságoktól is függ, hogy milyen változókhoz milyen személyi adatokat gyűjtünk. Az intézetünkben induló történeti elitkutatások rutinszerűen gyűjtöttek olyan alapváltozókat, mint a születési év, hely, vallás s az apa valamilyen társadalmi csoporthoz való tartozásának adatai.

Ha most az utóbbi, itt szándékosan tágan meghatározott, a társadalmi csoportra vonatkozó változó kezelését tekintjük át, s figyelmünket kiterjesztjük visszafelé a két világháború közötti úttörő politikai elitvizsgálatokig – Lakatos Ernő és Rudai Rezső dolgozatáig³ – illetve előre felé a Karády Viktor által mostanában szervezett széleskörű történeti elitkutatásokig⁴, akkor lényegében azt látjuk, hogy a szerzőnek, kutatónak adva van egy ilyen-olyan elméleti alapokon nyugvó globális társadalomképe, többé-kevésbé differenciált, de határozott elképzelése a társadalom szerkezetéről, a szerkezeten belül létező nagy társadalmi csoportokról, alcsoportokról, esetleg finomabb konfigurációkról. Majd a gyűjtőmunka során kapott adatok alapján többkevesebb mérlegelés után megtörténik az egyének beazonosítása, besorolása a klasszifikáció valamelyik dobozkájába. A klasszifikáció lehet finomabb, a besorolás, kódolás körültekintőbb, de a séma nagyjából ugyanaz.

Ezeknek a kutatásoknak egyébként egy-két kivételtől eltekintve Rudai 1936-os dolgozatától Karádyig jellemzően egysíkú, illetve viszonylag szűkös a forrásbázisa is. Talán a történeti szociológiáról alkotott leegyszerűsítő képzetünk is ludasak abban, hogy sokszor úgy gondoljuk, egy-két tömegesen

² KOVÁCSI. Gábor–KENDE Gábor 2006.

³ LAKATOS Ernő 1942.; RUDAI Rezső 1936.

⁴ Karády Viktor a középiskolai diákság illetve különböző felsőoktatási intézmények hallgatóinak rekrutációjáról gyűjt adatokat, tehát az elit fogalmát igen tág értelemben használja.

rendelkezésre álló sorozat, forrástípus szisztematikus feldolgozása, prozopográfiai elrendezése majd lekódolása mindig elégséges a gyors kvantitatív, tehát biztosan szakszerűnek vélt eredményhez.

Lakatos és Rudai a dualista kor képviselőiről írva lényegében az országgyűlési almanachokra hagyatkoztak. Karády Viktor adatgyűjtése lexikonokra és iskolai anyakönyvekre, törzskönyvekre terjed ki. Lengyel György reputációs mintával dolgozó gazdasági elit vizsgálata⁵ pedig a Magyar Életrajzi Lexikon s a két háború közötti „ki kicsodák” adatbázisán alapult, mondván, ezek egységes szerkezete megkönnyítette a kvantitatív feldolgozást. A forrásbázis Lengyel György következő, multipozícionális gazdasági elitkutatásánál⁶ a születési anyakönyvek levéltári sorozatával s valamelyest könyvészeti anyagokkal bővült.

Ez utóbbi kutatással egyszerre induló tudáselit vizsgálatunk is nagyjából hasonló metodikával kezdett. Az eleinte aprónak látszó eltérések azonban fokozatosan más irányba fordították a mi munkánkat. Az egyik kezdeti különbség az volt, hogy eleve kissé tágabban határoztuk meg a szisztematikus feldolgozandó könyvészeti és levéltári sorozatok körét. Másrészt arra törekedtünk, hogy az apák helyzetét, státuszát legalább három időpontban tárjuk fel:

- 1) Az elittag születéséhez közeleső időpontban;
- 2) Az elittagok középiskolai esetleg egyetemi éveinek időszakában, a tizennegyedik és a huszonkettedik életév közötti szakaszban;
- 3) Az apa saját pályájának csúcán. Ebben az újításban benne volt a forrásbázis további bővítésének kényszere, s annak az esélye is, hogyha az anyaggyűjtés tényleg sikeres, akkor ez lehetővé teheti, hogy ne csupán statikus képünk legyen az apákról, hanem rekonstruálni tudjuk az apák teljes életpályáját, pályáivét, esetleges intragenerációs mobilitását.

Végül pedig fontosnak bizonyult, hogy ennél a kérdésnél nem dolgoztunk előre megadott kategóriarendszerrel és kódutasítással. Ösztönösen talán az induktív megközelítés izgalma is szerepet játszhatott ebben, elsősorban mégis inkább praktikus nehézségek befolyásolták a döntést. A két világháború közötti elittagok nagyjából 1860 és 1900 között születtek. Az apák azonosítását tehát a reformkor vége és az első világháború közötti időszakra nézve kellett elvégezni. Eltekintve most attól, hogy mennyire elbizonytalanodott képünk volt a korszak magyarországi társadalmának szerkezetiségéről, nyilvánvaló volt, hogy az elittagok atyáinak ez a 60–70 éves időszaka mozgásokkal, válto-

⁵ LENGYEL György 1989.

⁶ LENGYEL György 1993.

zásokkal teljes kor, s kétséges volt, hogy ezt a változó társadalmat miként lehetne megragadni egy ráhelyezett statikus kategóriarendszerrel. További részletkérdés, hogy valószínűleg nem volt olyan alapos történeti társadalomismeretünk sem, hogy a hosszú és dinamikus korszak forrásaiban, forrássorozataiban változóan előforduló azonosításokat, társadalmi reprezentációkat, a státusok, foglalkozások, beosztások, szolgálati minőségek gazdagságát előzetesen megbízható kódutasításba köttázhattuk volna.

Mindezekből következően, bár talán nem igazán tudatosan, azt a módszert, azt a munkaformát választottuk, hogy először mindig a korabeli forrássorozatok szó szerinti megfogalmazásait vettük számba. Fontosnak tartottuk a korabeli reprezentációkat, az általánosító megnevezéseket – mint pl. birtokos, földbirtokos, iparos, kereskedő, köztisztviselő, magántisztviselő stb. – de törekedtünk arra, hogy a továbbiakban minden egyes apa esetében tisztázzuk ezek konkrétabb szociológiai tartalmát. Például az esetleg somásan kereskedőnek nevezettek esetében minimum azt igyekeztünk tisztázni, hogy valaki terménykereskedő, borkereskedő, fűszer- és gyarmatáru kereskedő volt-e, norinbergi áruval kereskedett vagy rövid- és divatáruval, szatócs, kocsmáros vagy zsákkölcsönző netán raktárfőnök, ékszerügynök vagy bankbizományos volt. Ezen túlmenően, milyen típusú településen s annak melyik részén működött, esetleg milyen vagyoni viszonyai voltak, nem tartozott-e a virilisek közé stb. Más általánosító megnevezések esetében is törekedtünk a részletek tüzetesebb felderítésére. Például a birtokosok esetében mindig igyekeztünk kideríteni lehetőség szerinti pontossággal a birtokra, a birtoknagyságra vonatkozó adatokat.

Másik irányból indulva tisztázni kellett az egyes nagyon is pontos és konkrét beosztás és szolgálati minőség megnevezések általánosabb szociológiai jelentését is a fűtőszolgától és vasúti pályaoártól a mozdonyfelvigyázón, postai kiadón, műgépészen, MÁV ellenőrön, építőmesteren, árvaszéki irodatisztn, takarékpénztári titkáron és főszámigazgatón át a MÁV műszaki főfelügyelőig, pénzügyigazgatóig, ítéltáblai tanácselnökig és miniszteri osztálytanácsosig. A különböző megnevezések száma többszázra rúgott. A minősítési és a fizetésekre vonatkozó törvények, rendeletek, szabályzatok valamint a korabeli pályaválasztási tanácsadó könyvek segítségével a közszolgálatnál mindig kideríthető volt, hogy az állás milyen képzéshez, iskolai végzettséghez volt kötve illetve milyen fizetéssel, lakáspénzzel járt. Nem ennyire pontosan, de a magánalkalmazottak esetében is tisztázni tudtuk a jelentéseket. A megnevezések lényegtelennek látszó, előre le nem írható árnyalatnyi különbségei sokszor egymástól meglehetősen távoleső társadalmi minőségeket és szinteket jelenthettek.

Tisztázó buzgólkodásunk hozadéka, következménye az lett, hogy az elvontabb illetve a konkrétabb megnevezések, fokozatok, árnyalatok pontos társadalmi tartalmának, jelentésének megértésével, dimenzióinak körüljárásával bajmóldva történeti társadalomismeretünk úgy gazdagodott, hogy nem szorultunk bele előre elképzelt absztrakt társadalomszerkezeti, statisztikai fogalmaink előfeltevéseink sémáiba. Ez lehetőséget adott arra, hogy ne csupán aktualizáljuk, célra alkalmazzuk vagy netán finomítsuk, cizelláljuk eleve adott makroszerkezeti sémáinkat, hanem esetleg induktív alapon újra is gondoljuk a korszakról alkotható társadalomképünket.

Természetesen az így aztán hosszúra nyúló anyaggyűjtési munka során kényszerűen újra és újra bővítettük a kutatás forrásbázisát. Szerteágazó, szisztematikus, ugyanakkor egyedi adatgyűjtést is végeztünk. A kiindulást az életrajzi s más speciális lexikonok illetve korabeli ki-kicsodák jelentették. Az így nyert információk alapján léptünk tovább más kiadványsorozatok, a személyre szóló könyvészeti anyag valamint a levéltári kutatás irányába. A könyvsorozatok közül legfontosabbak voltak a sematizmusok, tiszti cím- és névtárak, a minisztériumok és intézményeik rangsorozati jegyzékei, az egyházi, rendi, postai, vasúti, gazdasági, tanári évkönyvek, egyházmegyei történeti névtárak, a megyék-városok jubileumi, történeti adatbázisai, a megyei archontológiák, országgyűlési almanachok, pénzügyi compassok, országos és fővárosi virilisjegyzékek, gazdacímtárak, iparosok és kereskedők megyei, városi és országos jegyzékei, a budapesti cím- és lakásjegyzékek, háztulajdonosok címtárai, várostörténeti adattárak, a középiskolai almanachok osztálynévsorai, iskolák hírneves diákjainak jubileumi gyűjteményei, jeles kolégiumok történeti diáknévsorai, akadémiák, egyetemi karok végzettjeinek adattárai, Szögi László fundamentális kiadványsorozatának kötetei a magyarországi diákok peregrinációjáról, az akadémiai almanachok, tagajánlások, emlékbeszédek, a megyei és országos nemességtörténeti sorozatok, családtörténeti kiadványok.

Szisztematikusan foglalkoztunk a személyre szóló egyedi könyvészeti anyag, az önéletírások, életrajzok, évfordulós cikkek, nekrológok feltárással, hasznosításával. Sokat segített az Országos Széchényi Könyvtár, illetve az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület kolozsvári partecédula gyűjteménye. Nagyon intenzíven végeztük az anyakönyvi kutatást mind a magyarországi, mind a határon túli anyagban. Ha tehetjük, az elittagok családjának házassági és halálozási bejegyzéseit is kiírtuk. Rendkívül gazdagok voltak az erdélyi egyházközségek által vezetett ún. családkönyvek. Kicsit megkésve kezdtük, de annál nagyobb erővel folytatjuk a fennmaradt középiskolai anyakönyvek vonatkozó adatainak gyűjtését mind a hazai, mind az

utodállami területeken. Hasznosítjuk a Kolozsváron hiánytalanul meglévő egyetemi beiratkozási lapokat, de a rendek megmaradt novícius jegyzékeit is. Feldolgoztuk a VKM fennmaradt iratsorozatait 1950-ig. Itt, valamint az egyes egyetemek levéltáraiban sok személyi adatlapot, egyetemi tanári pályázati anyagot találtunk jó életrajzokkal. Sok adat volt az 1945 utáni igazolóbizottsági és béli tázási iratokban. Kiaknáztuk az MTA kéziratárának iratsorozatait, köztük a Gulyás-féle cédulaanyagot. Kutattuk az 1941-es népszámlálás fennmaradt lakásíveit s helyenként más régebbi népszámlálási anyagokat is, valamint több választói névjegyzéket. A könyvészeti és a levéltári kutatást adott esetben igyekeztünk kiegészíteni a leszármazottak felkutatásával, megkeresésével, a családi iratok és a családi emlékezet hasznosításával.

A feldolgozott forrástípusok sokféleségét azért soroltuk fel, hogy nyomatékosan érzékeltesük, mennyire más módszerről van itt szó, mint néhány tömeges forrássorozat rutinszerű vagy akár körültekintő lekódolásáról. A már feldolgozott források, megismert adatok nyomán tudtunk mindig továbblépni újabb és újabb forrásokhoz. Így tudtuk adatainkat filológiailag mérlegelni, több felől ellenőrizni, megerősíteni, pontosítani, ütköztetni, korrigálni, értelmezni, árnyalni, gazdagítani, hogy az apák helyzetét, aspirációit, mozgásait alaposabban megismerjük. Ez persze nem valami nagy újdonság, hiszen ez az újkorban professzionalizálódó történeti diszciplínák alapmódszere. Ami kicsit más, az a tömegesség, hiszen kutatásunkban 568 illetve 1550 egyedi eset intenzív feltárásáról, sok-sok atya életpályájának társadalomban való elhelyezkedésének, mozgásának egyenkénti összefilologizálásáról volt szó.

Ennek a módszernek legbrutálisabb jellemzője az, hogy borzalmasan időigényes. Eleve ilyen kutatást az ember hideg fejjel nemigen tervez. A mi vizsgálatunk is a minél alaposabb megismerés vágyától hajtva, de azért sok véletlenszerűséggel, intuícióval alakult így az idők folyamán. Mint láttuk, munkánk során nélkülözhetetlenek voltak a kitűnő prozopográfiák, a sokféle adattár, amelyeknek a száma örvendetesen szaporodik, s amelyek a további történeti, társadalomtörténeti kutatások biztos infrastruktúráját képezik. Ugyanakkor a mi kutatásunknak is megbízható hozadéka lett egy, sok dimenzióra, sok változóra kiterjedő, sokféle adatot tartalmazó prozopográfia, amit nyilván majd mások is használhatnak. A hagyományosabb értelemben vett, viszonylag kevesebb adattal dolgozó prozopográfiák feldolgozásának vagy több prozopográfia kombinált statisztikai elemzésének fontos eredményei lehetnek, érdekes összefüggésekre bukkanhatunk. Ezek korrekt elkészítéséhez is a történeti módszerek sokaságát kell mozgósí-

tani. A nagyobb keresztmetszetű, sok változóval felépített prozopográfiák elkészítése s igazán eredményes társadalomtörténeti hasznosítása pedig mindenképpen csak a források és a történeti metodikák minél gazdagabb igénybevételével lehetséges. De nem csupán erről van szó, hanem az adatbőségéből következően a szemlélet- és látószög-váltás lehetőségéről is. A statikusságot vonzó makroszerkezeti sémák, kategóriák rutinszerű vagy akár finomító alkalmazása helyett, a források extenzív gazdagságát használva, nyitottan a dimenziók, változók, adatok néha meglepő sokféleségére, sokszor szinte biografikus bőségére, megpróbálhattuk induktív módon újra gondolni a társadalmasodásnak, a társadalomszervezet alakulásának, a társadalmi csoportképződésnek a folyamatait.

Kutatásunk elgondolásánál, eltervezésénél ezek a szempontok, megfontolások teljes tudatossággal még nem fogalmazódtak meg. Sőt, még akkor sem, amikor sok évi kunktátorkodás után Kövér György kollégám ösztönzésére hozzáfogtam elrendezni a kitarító munkával összehordott anyag egy részét. A szemléletváltás esélye csupán írás közben, illetve akkor tudatosodott bennem, amikor erre az előadásra készülve, Gyáni Gábor és Kövér György kollégáim egynemely megjegyzésére is visszagondolva, újraolvastam dolgozatunkat, amelyet korábban a megismerési vágy adatgyűjtésre ösztönző szenvedélyével és elemzői elszántságával, de viszonylag kevés elméleti megfontolással készítettünk. Egyre világosabbá vált, hogy a nagy keresztmetszetű, változó- és adatgazdag prozopográfiák eleve nyitottabbá, szabadabbá teszik az értelmezést, és lehetőséget adnak több, esetleg újszerű induktív megközelítésre is.

A dolgozat a feltárt prozopográfiai adatokat első megközelítésben azokhoz a dimenziókhoz, mutatókhoz használta, amelyeket a magyar társadalomtörténet korábbi eredményeit összegző, újragondoló Kövér György is alkalmasnak vélt a dualizmuskori társadalom leírására.⁷ (Tevékenységszerkezeti tengely: ágazatok s az azokat tagoló foglalkozási viszony és munkaadók; a vagyon és jövedelem megoszlás tengelye; a rang és presztizs tengely; az ezeket kiegészítő, felsorolt mutatók közül mi a következőket használtuk: iskolázottság, képzettség, vallás, településszerkezet.)

Az 568 egyetemi tanár apái 97 százalékban a társadalmi középhez tartoztak. Arra törekedtünk, hogy az így létrejött dualizmuskori középosztályi-kispolgári mintában a fentebb felsorolt dimenziók segítségével, a tengelyek forgatásával valóságosan létezett társadalmi csoportokat, alakzatokat találjunk. Ez az igyekezetünk részben eredményes is volt, de az is nyilvánvalóvá

⁷ KÖVÉR György 2001. 70–163.

vált, hogy a számításba vett dimenziók kombinálásával körülhatárolt társadalmi csoportok több esetben sok más fontosnak tekinthető szempontból nem konzisztensek.

Ezen túlmenően, második megközelítésben a tanulmány Kövér Györgynek a megszólításokra, titulusokra vonatkozó megfigyeléséből, elgondolásából⁸ kiindulva feltárta azt a széles körben társadalomszervező tényezőként működő társadalmi rangcím-rendszert, amely legközvetlenebbül a közszolgálatban foglalkoztatottak napidíj/rang/fizetési osztály rendszerének hierarchiájára épült, azzal szövődött össze, de általánosabb érvényű volt. (Ehhez persze menetközben bővíteni kellett a forrásbázist.⁹)

Bebizonyosodott, hogy ezzel a társadalmi rangcímrendszerrel, mint presztízshierarchiával elég jól leírható a középosztály jelentős részének egyfajta szerkezetisége. A szisztémában kifejeződő, a mindennapi életben is jelentéssel bíró presztízviszonyok motiválták, mozgatták, inspirálták ezt a társadalmi közeget. Másrészt pedig e széles értelemben vett középhez tartozó társadalmi szereplők törekvései folyamatosan mozgásban tartották, időről-időre átrendezték a rangcímrendszer némely részletét. A változást az egyének szempontjából a címzések folyamatos felfelé tolódásaként, az egyének címzésének emelkedéseként írhatjuk le, a rendszer szempontjából pedig a címek alábbszállásaként.

Ennek a szereplők aspirációival, törekvéseivel is számoló, azt figyelembe vevő induktív módszernek köszönhető, hogy meglehetősen következetességgel sikerült leírni a középosztályi, kispolgári társadalmi középnek egy lehetséges szerkezeti modelljét. Ez egyértelműen hierarchikus jellegű modell volt, de állandóan mozgásban lévő, formálódó, mindamellett koherenciáját megtartó struktúrával. A mozgások egyik főiránya a középosztály alsó határának fokozatos átmosódása volt a jövedelmileg megalapozatlan, tudati alapú virtuális középosztály kiképződésével, egy lefelé is terjeszkedő középosztályosodással. Ugyanakkor azt is tapasztaltuk, hogy jelentős csoportok nem illeszkedtek vagy rosszul illeszkedtek a társadalmi rangcímrendszerbe, s talán kívül is helyeződtek rajta. Észleltük azonban a jeleit annak is, hogy e csoportok jelentős része idővel a rendszer szabályainak, a címek használatának fellazítása révén igyekezett magát pozícionálni a hierarchiában. Abban a hierarchiában, amelyet ily módon jobbra mégiscsak elfogadott vagy legalábbis tudomásul vett.

⁸ KÖVÉR György 2001.; Kövér György 2002.

⁹ A nemességi adatokon, az apák nemesítésén túl új mutatókat is kellett keresnünk a presztízshierarchiához: az apák kaszinó tagságai, rendjelei, állami kitüntetései, az uralkodó által adományozott királyi tanácsosság stb.

Adatgazdag prozopográfiánk lehetőséget adott a társadalmasodás folyamatának a társadalomszervezet alakulásának egy harmadik fajta megközelítésére is. Dolgozatunkban mindvégig igyekeztünk szisztematikusan bemutatni a Tóth Zoltán által leírt rendi-jogi mintázatú státusoknak, minősítő tényezőknek, értékkepzeteknek, társadalomszervezeti elemeknek, formáknak, rítusoknak a társadalmi szereplők közreműködése folytán való fennmaradását s ugyanakkor a polgári viszonyok közötti elváltozását, elváltoztatását. Az első megközelítésben használt tengelyek és dimenziók segítségével meghatározott társadalmi csoportok inkonzisztenciáját sok esetben éppen ezek a különböző eredetű rendi-jogi mintázatú státusok, felekezeti és etnokulturális csoportok illetve ezek eltérő útjai, különböző ritmusú változásai okozzák, magyarázzák.

Már az alapvető dimenziók kombinálása közben megmutatkozott néhány ilyen szociokulturális, etnokulturális alakzat, felekezeti-művelődési tömb: a felvidéki német, városi gyökerű, evangélikus értelmiség; a városi római katolikus iparosság; az asszimiláns zsidó értelmiség változatai; a több generáció óta államszolgálatban álló római katolikus hivatalnokság. De ebbe a sorba tartozott a református kollégiumok és partikuláik valamint a hozzájuk kapcsolódó parókiák és kisiskolák hálózatában, erőterében formálódó sajátos értelmiségi csoport is. Ezeknek a jobbra rendi-jogi gyökerű, mintázatú alakzatoknak a prozopográfiai alapvetésünkre támaszkodó megelevenítő leírása még előttünk álló feladat. Ebben segíthet az etnokulturális háttér, a képzési utak, a kultúra és életforma valamint a kapcsolathálók pontosabb megrajzolása illetve a nagyszülők további kutatása.

Most – a hely szellemének és a konferencia tematikájának megfelelően – kiemelve egyet az említett alakzatok, felekezeti, művelődési tömbök közül, röviden annyit jelzünk, hogy a református egyetemi tanárok felmenői javarészt a patinás református kollégiumok művelődési köréből kerültek ki. Több generációra visszamenően lelkész, tanár és tanító családokból származtak. Kiugróan magas arányban kismesesi familiákból és meghatározóan mezővárosi vagy falusi környezetből jöttek.

Befejezésül és összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy amint azt láttuk, a nagy keresztmetszetű, változó és adatgazdag prozopográfia lehetőséget, alapot adott illetve ad arra, hogy az elittagok, az egyetemi tanárok atyáit, mint középosztályi/ alsó középosztályi mintát három különböző metodikával eltérő szerkezetekbe rendezzük. A háromfajta szerkezeti leírás a változók különböző kombinációit használva más-más karakterű ugyan, de össze is függ egymással. Annyiban mindenképpen, hogy mind a három kísérlet

ugyanazt próbálja körülírni, s lényegében mind a három bizonyos szempontból igaznak is látszik.

IRODALOM

KOVÁCS I. Gábor 1986. = A tudáselit Magyarországon a két világháború között. (Intézményi szerkezet, pozíciók és személyek három időmetszetben.) Konferenciaanyag, Visegrád.

KOVÁCS I. Gábor – KENDE Gábor 2006. = Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In Kövér György (szerk.): Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon. Bp.

KÖVÉR György 2001. = Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp., 9–186.

KÖVÉR György 2002. = Kulturális rétegződés és társadalmi értékrend a magyar középosztály történetében. In Vonyó József (szerk.): Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Pécs, 25–45.

LAKATOS Ernő 1942. = A magyar politikai vezetőréteg 1867–1918. Bp.,

LENGYEL György 1989. Vállalkozók, bankárok, kereskedők. Bp.,

LENGYEL György 1993. = A multipozícionális gazdasági elit a két világháború között. Bp.

RUDAI Rezső 1936. = A politikai ideológia, pártrendszer, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935). Bp.

SUMMARY

I. GÁBOR KOVÁCS

The usage of prozopographic sources and methods in the history of the Hungarian society

With the help of an ongoing research relative to the historic elite, the lecture exemplifies what possibilities of interpretation can be attained by a prozopography which is based on a wider cross-section, rich in data. Instead of routinely applying macro-structures which might produce a static approach, using the extensive richness of methods and sources, being open to the variety of dimensions, we had a chance to rethink in an inductive way the formation of social structures and social groups. Using and structuring the combinations of different variables and data, we were able to classify the fathers of the elite (university teachers) between the two World Wars into three different structures. One of the models was constructed according to occupation, financial conditions, salary, rank and prestige, as well as education, denominational background and the type of settlement. The research made it clear that 97% out of the 568 university professors came from the middle class. The second model was based on ranks and the hierarchy of prestige. The social structure of the middle class people employed in public services can be described with the help of daily wage, rank and salary group. The third model tries to identify the historical changes of feudally–legally determined social groups through an analysis of ethnocultural background, relationships, ways of education, culture and ways of life.

KÖBLÖS JÓZSEF

Törvényalkotási folyamat a pápai kollégiumban a XVIII. század végéig

HÉTEZERHÁROM TAVASZÁT ÍRTUK, mikor kollégáimmal nekifogtunk a pápai kollégiumi diáknévsor összeállításának. Azt hittük, egyszerű dolgunk lesz. Menet közben, a források értelmezése során azonban számos olyan tisztázatlan részproblémával, megválaszolatlanul maradt kérdéssel kellett szembesülnünk, melyekről korábban azt hittük, hogy a szakirodalom már régen megoldotta. Ehelyett a valóság az, hogy bizonyos sztereotíp formulák használatával pusztán könnyedén átlépett felettük. Hogy csak jelzésszerűen vessek fel három problémakört: feltáratlan volt a pápai kollégium XVIII. század eleji tagolódása, nem kielégítően lett feltárva 1752-től 1783-ig tartó adásztelvi korszaka, és nyitott kérdések maradtak az 1797 előtti kollégiumi törvények keletkezésével kapcsolatban is. Mivel mindezek megválaszolása szétfeszítette volna a bevezető tanulmány kereteit, még a kötet megjelenése előtt az *Acta Papensia* hasábjain három rész tanulmányban kerestünk megoldást a felmerült problémákra.¹

Mostani előadásomban egy olyan témáról szeretnék szólni, mellyel ott csak érintőlegesen foglalkoztam: nevezetesen rekonstruálni próbálok az iskolatörvények megalkotásának folyamatát, melyhez egy eddig még figyelmen kívül hagyott forráscsoportot használtam fel: azokat a XVIII. század folyamán készített törvénykiegészítéseket, melyek az I. kollégiumi törvénykönyv rendelkezéseit igazították hozzá a megváltozott helyzethez.²

A törvénykönyv minden kollégium belső életének meghatározó alapdokumentuma, legfontosabb szabályzó eszköze. Miután hazai kollégiumaink Trotzendorf goldbergi és Sturm strassburgi iskoláinak mintájára a diákokat is bevonták az oktatásba és a tanintézmény igazgatásába, az összes intéz-

¹ KÖBLÖS 2004a. KÖBLÖS 2004b. KÖBLÖS–KRÁNTZ 2005.

² Ezek a pápai református egyházközség két legkorábbi presbitériumi jegyzőkönyvében maradtak fenn. PREI. Pápai I. sz. jkv. 26–27., 28–31., 38–40., 67., 72–74., 109–117. Pápai II. sz. jkv. 78–79., 89–90., 100–102. Pár adatukat felhasználtuk a bevezető tanulmány elkészítésénél, de ott korántsem aknáztunk ki minden bennük rejlő lehetőséget. KÖBLÖS 2006. 29–30. (43. sz. jegyzet), 34–35. (62. sz. jegyzet), 38. (86–88. sz. jegyzet), 39 (95. sz. jegyzet).

mény előbb-utóbb összeállította saját iskolatörvényeit, legfőképpen a wittenbergi, majd a heidelbergi egyetem hasonló dokumentumait felhasználva. A pápai a maga 1585-ös évszámával hazánkban a legelsőek között van,³ hiszen az első debreceni törvénykönyv valamikor 1584–1588 között,⁴ az első sárospataki 1588–1592 között,⁵ a gyulafehérvári is az 1580-as években⁶ keletkezett. A többi kollégium legkorábbi iskolatörvénye már mind a XVII. század terméke.

Ugyan vannak időtálló, évszázadokon változatlanul átnyúló oktatási, nevelési alapelvek, de a tananyag, az oktatás szervezete, a korszellem, az életmód, a viselkedési, ruhaviseleti és fegyelmzési szokások állandóan változnak, aminek következtében a törvények egy része folyamatosan javításra, módosításra, átdolgozásra szorul. Szinte mindegyik kollégium esetében megfigyelhető az a folyamat, hogy pótlásokat, kiegészítéseket fűztek a törvénykönyv egyes passzusaihoz. Ezeket először a törvénykönyv szövege után jegyezték le, majd a törvénykönyv újabb másolásakor beépítették a korábbi szövegbe. Ha az idők folyamán túl sok ilyen kiegészítés született, az már szétfeszítette volna a korábbi törvénykönyv egységes szerkezetét, megbonthatta volna kompakt szövegét, ilyenkor ért meg az idő arra, hogy új törvénykönyvet készítsenek. Ebbe természetesen sokszor átvették a korábbi törvények bevált, használható részeit is, amire sokszor utaltak is az új szövegben.⁷

Ez a folyamat szinte vegytiszta formában zajlott le a debreceni és a sárospataki kollégium esetében. A gyulafehérvár–nagyenyedi és a sárospataki–gyulafehérvár–marosvásárhelyi tanintézményeknél a helyzetet tovább színezte a székhelyváltás is. Ismét más variáns volt a nagybányai iskola, ahol a folyamat nem mehetett végig, mert megakasztotta az intézmény visszaminősítése.⁸

Most lássuk közelebbről a mi iskolánk esetét!

Az 1585-ben megfogalmazott első pápai kollégiumi törvénykönyv szövegét csak egy 1728–1729-ben másolt kötet őrizte meg. Ráadásul a törvények tartalmi elemzése már korábban egyértelműen kiderítette, hogy ez az 1720-as évek végén keletkezett szöveg későbbi, tehát 1585 és 1728 között keletke-

³ RÚZSÁS 1981. 15.

⁴ BARCZA 1988. 16. RÚZSÁS 1981. 15.

⁵ BÉKEFI 1899. 6–7. MAKKAI 1981. 25–26. RÚZSÁS 1981. 15.

⁶ VÁRÓ 1903. 98.

⁷ RÚZSÁS 1981. 15.

⁸ Ezekre most nem térek ki részletesen, mindezt majd olvashatják tervezett törvénykiadásunk bevezető tanulmányában. (Lásd jelen előadásom utolsó bekezdését!)

zett kiegészítéseket is magában foglal. Ezek egy részét folyamatos sorszámozással beépítették a szövegbe, másik részét utólag illesztették hozzá annak pontos megjelölésével, hogy melyik eredeti törvényhez tartozik.⁹

Az első csoportot, a folytatólagosan sorszámozott kiegészítéseket a közönséges részben a 21–24. számot viselő törvények képezik. A 20. törvény ugyanis az *ad extremum*, magyarul *végül* kifejezéssel kezdődik, mely jelzi, hogy 1585-ben ez volt az utolsó pont. A 21. és 23. törvény szövege magában nem árulkodik későbbi keletkezéséről, a 22. törvény azonban lehetővé tesz egy viszonylagos időbeli behatárolást.¹⁰ Ez a pont ugyanis felsorol hét, tankönyvként használt nyomtatott munkát, melyeket a poétáknak és a rétoroknak kellett beszerezniük,¹¹ ezek kiadási éve alapján pedig legalább egy *terminus ante quem*-et meghatározhatunk.

A hét könyv közül keltezés szempontjából legkevésbé a görög nyelvű Újszövetség, illetve két klasszikus ókori szerző jöhet szóba. A **Virgilius Profanus**, illetve **Orationes Ciceronis** címen emlegetett kötetek *Publius Vergilius Maro* (Kr. e. 70–19) római költő műveinek, illetve *Marcus Tullius Cicero* (Kr. e. 104–63) római szónok és államférfi beszédeinek valamelyik iskolai célokra készített válogatása lehetett. Ezeknek számtalan korai kiadását ismerjük, könyvtárunk például ma is négy olyan Vergilius- és két olyan Cicero-kötetet birtokol, melyeket a XVI–XVII. században külföldön nyomtattak,¹² de tudunk ezen művek XVII. századi hazai kiadásairól is.¹³ **Testamentum Novum Graecum**, tehát görög nyelvű Újszövetség is nyolc példányban található könyvtárunkban a XVI–XVII. századból.¹⁴

⁹ A törvény 1728–1729-ben másolt szövege: DREKK O. 353. 12–54. Kiadása: KIS 1896. 16–44., 78–86. Az ott hiányzó részek: KÖBLŐS 2004a. 52–55.

¹⁰ A 20–23. törvény szövege: KIS 1896. 26–29.

¹¹ Ezekre utal RÚZSÁS 1981. 35. is.

¹² *Publii Virgilii Maronis Poemata. Francofurti ad Moenum, 1572.* DREK B III. 3500. *Bucolica. Francofordiae, 1610.* DREK B III. 3502. A cédulakatalógus alapján. A kötet jelenleg lappang. *Publii Virgilii Maronis Poemata omnia. Venetiis, 1565.* DREK B III. 3498. *Publii Virgilii Maronis ... nova editio. Lugduni Batavum, 1646.* DREK B III. 327. *Marci Tullii Ciceronis Oratorum volumen secundum. Argentorati, 1563.* DREK B. III. 586. *Ciceronis Orationes Catilinae in usum illustris gymnasii Bregensis seorsum impressae. Bregae, 1672.* DREK B. III. 609. A cédulakatalógusban még szerepel, de ez a példány ma lappang.

¹³ *Virgilii Bucolica. Leutschoviae, 1642.* RMK II. 604. SZABÓ–HELLEBRANT 1879–1898. II. 169. *Publius Vergilius Maro: Opera in scholas Societatis Jesu praelegi solita. Tyrnaviae, 1677.* RMK II. 1411. Uo. 387. *Tyrnaviae, 1700.* RMK II. 2029. Uo. 552. Erre nézve lásd még: MÉSZÁROS 1989. 35., 44. *Marci Tullii Ciceronis Oratorum selectarum liber, primum in usum scholarum Hollandiae et Westfrisiae ..., nunc vero in usum scholae Albensis editus. Albae Juliae, 1652.* RMK II. 768. SZABÓ–HELLEBRANT 1879–1898. II. 212. Erre nézve lásd még: MÉSZÁROS 1989. 35., 44.

¹⁴ *Novum Testamentum Graecum cum vulgata interpretatione Latina Graeci contextus lineis inserta. Antverpiae, 1584.* DREK K. I. 60. MEZEI 2001. 8 (12. sz.) Ugyanennek másik kiadása: *Hely nélkül,*

Ezek mellett két külföldi, és két magyar szerzőtől származó tankönyv is szerepel a listán.

Az egyik külföldi a **Grammatica Graeca Grecseri** nevet viseli. Ez az ingolstadti egyetemen tanító **Jakob Gretser** (1562–1625) német jezsuita filológia, filozófia és teológia professzor *Rudimenta linguae Graecae* című munkája, melynek első kiadása Ingolstadtban 1593-ban jelent meg, azután még számtalan kiadást megért.¹⁵ A másikat **Theologia Vendelini** néven emlegeti. Ez **Markus Friedrich Wendelin** (1584–1652) református teológus, a zerbsti gimnázium rektorának *Christianae theologiae libri duo* című műve, mely először 1634-ben Hanauban jelent meg nyomtatásban, majd ezt számtalan újabb kiadás követte.¹⁶ A munka 1674-ben magyar fordításban is napvilágot látott,¹⁷ amit sok könyvjegyzék egyszerűen **magyar Vendelinként** emleget.¹⁸

A két közismert magyar tankönyv egyike a **Poesis Molnárii**, vagyis **Molnár Gergely** († 1564) kolozsvári református tanár *Elementa grammaticae Latinae ...* című művének poétikát tárgyaló ötödik fejezete. Először Kolozsvárott jelent meg 1556-ban, ezt még mintegy 30 kiadás követte.¹⁹ A másik **Rhetorica et Oratoria ac Logica Buzinkay** címen szerepel a 22. törvény szövegében, ez

1619. DREK K I. 92. MEZEI 2001. 11 (29. sz.). *Testamentum Novum sive Novum Foedus Jesu Christi Domini nostri, cuius Graeco contextui respondent interpretationes duae: una vetus, altera Theodori Bezae. Hely nélkül, 1588.* DREK K I. 61. MEZEI 2001. 8 (13. sz.). Ugyanennek a könyvnek másik kiadása: *Cantabrigiae, 1598.* DREK K. I. 68. MEZEI 2001. 9 (17. sz.). A cédulakatalógusban szerepel, de a kötet ma lappang. *H Κατινη Διαδικη. Novum Testamentum. Ultrajecti, 1675.* DREK K I. 217. MEZEI 2001. 13 (44. sz.). Másik kiadása: *Amstelodami, 1685.* DREK K I. 224. MEZEI 2001. 14 (50. sz.). Ismét másik kiadása: *Amstelodami, 1697.* DREK K. I. 229. MEZEI 2001. 15 (54. sz.). A cédulakatalógusban szerepel, de a kötet ma lappang. [*Novum Testamentum Latine et Graece. Wittenbergae,] 1597.* A címlap hiányzik. DREK K I. 205. MEZEI 2001. 9 (16. sz.).

¹⁵ HÖFER–RAHNER 1957–1965. IV. 1223. Ugyanebben az évben Ingolstadtban kiadott egy *Institutionum linguae Graecae libri tres* című művet is, a *Rudimenta* tulajdonképpen az első kötet rövidített változata. 1700 előtti hazai kiadásai: Lőcse, 1678. és 1699., illetve Nagyszombat, 1699. RMK II. 1421., 1957., 1970. SZABÓ–HELLEBRANT 1879–1898. II. 389., 533., 536. Erre nézve lásd még: MÉSZÁROS 1989. 36., 44.

¹⁶ HAUCK 1896–1909. XXI. 94–95.

¹⁷ *Marcus Fridericus Wendelinusnak, a' Keresztyen Isteni Tudományrol írott ket könyvei, Mellyek mostan ... Magyar nyelvre fordítottak Apafi Mihály ... által. Kolosvaratt, 1674.* RMK I. 1161. SZABÓ–HELLEBRANT 1879–1898. I. 480–481.

¹⁸ A debreceni kollégium 1706-os könyvjegyzékében: *Magyar Vendelinus.* MONOK–VARGA 1988. 169. Serédi Benedek kolozsvári polgár könyvei között 1678-ban: *Magyar Vendelinus.* MONOK 1991. 11.

¹⁹ Kiadásai 1675-ig bezárólag: Debrecen, 1613., Brassó, 1643., Lőcse, 1650., Sárospatak, 1661., Nagyszében, 1664., Kolozsvár, 1671., Kassa, 1674. RMK II. 72., 351., 618., 730., 976., 1041., 1275., 1336. SZABÓ–HELLEBRANT 1879–1898. II. 16., 97., 173., 202–203., 268., 285., 349., 367. SZINNYEI 1891–1914. IX. 185–186. Erre nézve lásd még: MÉSZÁROS 1989. 46., 49., 51., 52., 53. VARGA 1983. BARCZA 1988. 77.

Buzinkai Mihály (1620 körül–1683) nagybányai kollégiumi rektor, majd sárospataki, végül gyulafehérvári professzor három munkáját jelenti. Mind-egyik először Sárospatakon jelent meg: *Retorikája* 1658-ban, *Oratoriája* 1659-ben, *Logikája* pedig 1661-ben, emellett számtalan későbbi kiadást megértek.²⁰

Amikor a 22., és ezzel együtt a 21. és 23. törvény keletkezésének idejét próbáljuk meghatározni, segédeszközként leginkább a legkésőbb kiadott Buzinkai-tankönyvek jöhetnek szóba. Ezek kiadási évei alapján kimondhatjuk, hogy az említett törvények **az 1660-as évek elejénél korábban nem születhettek**. Talán akkor járunk legközelebb az igazsághoz, ha a XVII. század utolsó harmadát feltételezzük.

Végül, ami az eredeti szövegbe beépített, folytatólagosan sorszámozott utolsó törvényt, a 24.-et illeti, ez egyértelműen 1725 után keletkezett, hiszen szövege egy 1676-os és egy 1725. november 20-i diáklázadást emleget.²¹

Amint korábban említettem, az eredeti, 1585-ös szöveghez más módon is illesztettek későbbi kiegészítéseket. Ezek nem folytatólagos sorszámozottakat, hanem a speciális részben, a rektor és a senior kötelességei között kaptak helyet, és szövegszerűen is utaltak azokra az eredeti törvényekre, melyeket módosítottak vagy bővítettek. Ezek a szövegek önmagukban nem árulkodnak keletkezésük időpontjáról, mi a XVIII. század elejét valószínűsítjük, mivel az egyik pont a presbitériumi jegyzőkönyvbe másolt egyik kiegészítéshez hasonlóan a „hosszú haj – rövid ruha” problémakörben rendelkezik.²²

A törvényalkotási folyamat következő lépése is megfogható a pápai kollégium esetében. Megjelentek azok a törvénykiegészítések, amelyeket már semmilyen formában nem csatoltak a kibővített 1585-ös törvénykönyvhöz. Az egyházközség első presbitériumi jegyzőkönyve számos olyan határozatot rögzített, melyet az eklézsia vezető testülete a kollégium életének szabályozása érdekében hozott. Ezek egyike 1727-ben világosan ki is mondta, hogy ezek a rendelkezések, statutumok „*vim legis redoleant*”, vagyis a törvény erejé-

²⁰ SZINNYEI 1891–1914. I. 1432. *Institutionum rhetoricarum libri duo. Patakini, 1658. Leutschoviae, 1687., 1691., 1703.* RMK II. 908., 1612., 1689., 2159. SZABÓ-HELLEBRANT 1879–1898. II. 250., 440., 459., 587. *Compendii logici libri duo. Patakini, 1661., 1668. Leutschoviae, 1696., 1702.* RMK II. 974., 1156., 1833., 2133. Uo. 268., 316., 498., 574. *Institutiones oratoriae. Patakini, 1659. Leutschoviae, 1690., 1703.* RMK II. 937., 1662., 2158. Uo. 257–258., 452–453., 587. Erre nézve lásd még: MÉSZÁROS 1989. 45., 48.

²¹ A 24. törvény szövege: KIS 1896. 78–79.

²² A pótlap tetején is szerepel egy folytatás nélküli cím: *Terminus prologandam tunicam, magyarul A köpeny meghosszabbításának határideje.* DREKK O. 353. 35. Ez a határidő a presbitériumi jegyzőkönyvbe másolt határozat szerint 1727. Karácsonya volt. 1727. évi 4. kiegészítés. PREI. Pápai I. sz. jkv. 40.

vel rendelkeznek.²³ Egy másik esetben, 1733-ban arról tudósítanak minket, hogy némely iskolai törvényeket új törvénycikkek hozzájuk csatolásával kibővítettek, ezeket nyilvánosan felolvasták, megerősítették és meg is magyarázták.²⁴ Ezek alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy a **presbitériumi jegyzőkönyv határozatai törvénykiegészítéseknek számítottak.**

Az adászteveli korszakot megelőzően összesen hat ilyen kiegészítést ismerünk.²⁵

A szövegeket tanulmányozva és összehasonlítva az első törvénykönyv passzusaival két dolog szembetűnő: a büntetések szigorodása és a rektor növekvő függősége a patrónusoktól.

Ami a büntetéseket illeti, az eredeti törvénykönyvben túlnyomó részben pénzbírság fordul elő, egy esetben, a magyar nyelv tilalmazott használata esetén került sor a pénzbüntetés mellett megszégyenítésre is (*signum* vagy *ferula*, vagyis szégyentáblácska viselése),²⁶ és két ízben találkozunk testi fenytítéssel, közelebről vesszőzéssel.²⁷

A továbbiakban a szigorodás tendenciája jól kitapintható. A XVII. század folyamán keletkezett törvények, illetve a XVIII. századi kiegészítések egyrészt korábbi büntetési tételeket szigorítottak, másrészt új magaviseleti szabályokat is fogalmaztak: így például igen magas büntetési tételekkel megtiltották a zenélést, kártyázást és dohányzást,²⁸ valamint a rövid kabát hordását és a hosszú haj viselését.²⁹ Ez utóbbit egy későbbi kiegészítés megtoldotta azzal is, hogy határidőket szabott: a „*pajkos üstököt*” 15 napon belül kell megigazíttatni, a „*kurta dolmányokat*” pedig Karácsonyig, vagyis kb. 6 héten belül kell átszabtatni.³⁰ A probléma továbbra is napirenden maradt, mert egy 11 évvel későbbi kiegészítés újra a rektor kötelességévé tette a „*rövid illetlen ruhák*” eltiltását.³¹

²³ 1727. november 5. Az *Scholai Iffjaknak helytelen és törventelen magok Viseleseknek el igazítasanak okaert feles ßammal Ecclesiank Elöljaro tagjai be menven a Scholaban tettek ilyen rendeleteket, statutumokat, mellyek vim legis redolealnak ...* PREI. Pápai I. sz. jkv. 38.

²⁴ 1733. április 7. 3^{uc}: *Bizonyos Scholabeli Törvényeknek nemelly addalt Articulusok szerént leendő büvettetele el olvasások után ratificaltottattak lévén Explanatiojais el vegesztetett.* PREI. Pápai I. sz. jkv. 67.

²⁵ 1725-ből egy 4 és egy 1 pontból, 1727-ben egy 4 pontból állót, 1733-ban egy olyant, mely esetében csak a tényt ismerjük meg, a szöveget nem, és egy 5 pontosat, valamint 1738-ból egy 14 pontból állót. PREI. Pápai I. sz. jkv. 26–27., 28–31., 38–40., 67., 72–74., 109–117.

²⁶ I. törvénykönyv I. szakasz 12. törvény. KIS 1896. 22.

²⁷ I. törvénykönyv I. szakasz 18. és 20. törvény. Uo. 25–26.

²⁸ I. törvénykönyv, a 12. törvény 1. magyarázata. Uo. 81–82.

²⁹ I. törvénykönyv, a 12. törvény 2. magyarázata. Uo. 82.

³⁰ 1727. évi 4. kiegészítés. PREI. Pápai I. sz. jkv. 40.

³¹ 1738. évi 8. kiegészítés. PREI. Pápai I. sz. jkv. 113.

A kiegészítésekben tetten érhető másik tipikus jelenség a világi birtokosok (*patrónusok*) szerepének megnövekedése a kollégium vezetésében. Nem ismeretlen jelenség ez, a többi hazai református kollégium esetében is kitapintható.³²

Pápán az első törvénykönyv szerint a jelentkezőket bizonyítványuk bemutatása után a lelkészek és a rektor vette fel a tógás deákok közé, az egyik 1728 előtti kiegészítés a lelkészek mellett már az egyház „*nemes patrónus urait*” is emlegette.³³ Az 1738-as törvénykiegészítések egyértelműen a kollégiumi rektor alárendelt szerepét, a két pápai lelkész és a választott világi felügyelők befolyásának növekedését bizonyítják. „*A Schola Professora is nem Correspondenter, hanem dependenter lészen Tifsteletes Praedicator Uraimektul es a Nemes Ecclesia elől jároitul, minden dolgokat Professor Uram tartozzék ő kegyelmeknek tudtokra adni, s az ő kegyelmek akaratokbul, es nem a maga teccése sferint Scholai igazgatását folytatni.*” – mondja ki az egyik pont.³⁴ Tizenkét választott világi felügyelő testesítette meg a világi patrónusok, a pápai eklézsia egészét, akik közül öten-hatan a lelkészekkel együtt látogatták az előadásokat,³⁵ beleszólhattak a tanítási módszerbe vagy a használt tankönyvek kiválasztásába.³⁶ A rektort kötelezték arra, hogy a tanári szobában aludjon, és az iskolában lévő lakásában étkezzon, amennyiben pedig valahová el akart utazni, ugyanúgy ki kellett kérnie a lelkészek és a felügyelői testület engedélyét, ahogy a diákok is tőle voltak kötelesek engedélyt kérni a városba való kimentelük esetén.³⁷

Ami ezen jelenség értékelését illeti: a világi patrónusok szerepének megnövekedése szükségszerű volt egy olyan közegben, ahol a központi és megyei igazgatás a protestáns lelkészek egyházkormányzati tevékenységét gátolta. Akár egy kollégiumi főkuratori tisztséget viselő világi nagybirtokos (Sárospatak esetében), akár a közép- és kisbirtokosokból álló helyi presbitérium (Pápa esetében), akár a helybeli városi hatóság (Debrecen esetében) állt ezen intézmények mögé, mindenképpen pozitív hatású, hogy anyagi támogatást, jogi védelmet nyújtott, ami nélkül az intézmény működése lehetetlen lett volna. Ugyanakkor visszafogta a coetus mint tanár- és diákönkormányzati testület önállóságát, károsan hatott az oktatás színvonalára,

³² Tervezett törvénykiadásunk bevezető tanulmányában Sárospatak és Debrecen példájára is ki fogok térni. (Lásd jelen előadásom utolsó bekezdését!)

³³ I. törvénykönyv, a 12. törvényhez fűzött 3. magyarázat. KIS 1896. 82–83. Ezt megismétli az 1738. évi 8. kiegészítés is. PREI. Pápai I. sz. jkv. 113.

³⁴ 1738. évi 2. kiegészítés. PREI. Pápai I. sz. jkv. 109–110.

³⁵ 1738. évi 3. kiegészítés. PREI. Pápai I. sz. jkv. 110.

³⁶ 1738. évi 5. kiegészítés. PREI. Pápai I. sz. jkv. 111–112.

³⁷ 1738. évi 6. kiegészítés. PREI. Pápai I. sz. jkv. 112.

és gátolta az új szellemi áramlatok befogadását is, tehát innen nézve ez a jelenség mégiscsak negatívnak bizonyult.

Az adászteveli korszak megakasztotta az általunk felvázolt törvényalkotási folyamatot. Ezt követően az 1797-ig terjedő másfél évtized a kollégium újjászerveződésének időszak, amikor fokozatosan állították vissza a felsőbb gimnáziumi osztályokat, majd az akadémiai tagozatot, végül azt is elérték, hogy a kollégium hivatalosan is az egyházkerület anyaiskolája legyen.³⁸ Mindezt a törvényalkotási folyamat felpeszsdülése is tükrözte. A pápai gyülekezet presbitériumának második jegyzőkönyvében egymást követték a hosszabb-rövidebb törvénykiegészítések (három ilyenről tudunk),³⁹ ugyanakkor ideiglenes törvénykönyvek is születtek: 1789-ben az elemi és gimnáziumi tagozat,⁴⁰ 1794-ben pedig a tógás deákok számára.⁴¹

Ezeket most nem kívánom részletekbe menően elemezni, csak annyit jelzek, hogy a korábban vizsgált két szempont területén változás figyelhető meg. A büntetések terén az ösztönző jellegűek (figyelmeztetés, rangsorban hátrébb sorolás, kedvezmények megvonása) kerültek előtérbe a megtorló jellegűekkel szemben (tanulóknál vesszőzés, pálcázás, deákoknál áristom). Ugyanakkor a rektor önállósága érzékelhetően növekedni kezdett az egyházközség világi vezetőinek rovására.

Mindezek a rendelkezések azonban érezhetően ideiglenes jellegűek voltak (egy 1797-es kiegészítés ezt ki is mondta),⁴² és megérett az idő arra, hogy az egész kollégium életét átfogóan szabályzó új iskolatörvényeket alkossanak. Végül az 1797-es év folyamán megszületett az 1798-ban kihirdetett második kollégiumi törvénykönyv,⁴³ mely ezután hosszabb időre meghatározta az intézmény életét. Ennek taglalása azonban már túllép előadásunk keretein.

³⁸ A folyamat vázlatos leírása: KÖBLÖS 2006. 30., 35–36.

³⁹ 1792-ből egy két, 1795-ből egy három, 1797-ből pedig egy hét pontból állót ismerünk. PREI. Pápai II. sz. jkv. 78–79., 89–90., 100–102.

⁴⁰ Csépan János rektor *Az oskolák eránt való Rend tartás* címmel készítette el 1789 nyarára. Fogalmazványa: DREL I. 1. b. Dunántúli református egyházkerület ügyviteli iratai XIX:22. Eredeti példánya: DREL I. 7. i. Pápai kollégium törvénykönyvei. 2. Másolata: DREL III. 62. e. Pápai református egyházközség iratai, Liszky-gyűjtemény 525. Kiadása: KIS 1896.106–118.

⁴¹ Márton István professzor készítette 1794-ben egy 86 pontos ideiglenes törvénykönyvet. Szövege csak fogalmazvány formájában maradt fenn. DREL III. 62. e. Pápai református egyházközség iratai, Liszky-gyűjtemény 545. Tartalmi ismertetése: TÓTH 1931. 50–51. BODOLAY 1981. 139–140.

⁴² Szükség esetén a professzorok maguk is hozhatnak ideiglenes rendelkezéseket, melyeket utólag el kell fogadtatniuk a consistoriummal. 1797. évi 1. kiegészítés. PREI. Pápai II. sz. jkv. 100.

⁴³ Eredeti példánya: DREL I. 7. g. Pápai református gimnázium iratai. Felvételi könyv I. kötet (1797–1850/51.) 161–184. Szövege nincs kiadva, tartalmilag ismerteti KIS 1896. 141–147.

Befejezéséppen hadd említsem meg a pápai diáknévsor összeállítása során megfogalmazódott újabb tervünket is: ugyanarra az időszakra nézve, melyet diáknévsor-kötetünk is átfog, tehát 1585-től 1861-ig munkatársaimmal együtt szeretnénk publikálni a pápai református kollégium valamennyi iskola törvényét és törvénykiegészítését is. Reméljük, egy következő konferencián már ezt a kötetet adhatjuk a résztvevők kezébe!

RÖVIDÍTÉSEK

DREK	=	Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára, Pápa
DREKK	=	Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtárának Kézirattára, Pápa
DREL	=	Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, Pápa
jkv.	=	jegyzőkönyv
PREI	=	Pápai Református Egyházközség Irattára, Pápa
RMK	=	Régi magyar könyvtár. Lásd: SZABÓ-HELLEBRANT 1879–1898.

RÖVIDÍTVE KÖZÖLT IRODALOM JEGYZÉKE

- BARCZA 1988. = A Debreceni Református Kollégium története. Szerk. BARCZA József. Bp., 1988.
- BÉKEFI 1899. = BÉKEFI Remig: A sárospataki ev. ref. főiskola 1621-iki törvényei. Bp., 1899. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVIII. 3.)
- BODOLAY 1981. = RÚZSÁS Lajos–TRÓCSÁNYI Zsolt–BODOLAY Géza–KISS József – PÖLÖSKEI Ferenc: A pápai kollégium története. Szerk. Trócsányi Zsolt. Bp., 1981. III. A türelmi rendeltől a forradalom és szabadságharc leveréséig. 87–232.
- HAUCK 1896–1909. = Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. Hrsg. Albert Hauck. I–XXI. Leipzig, 1896–1909.
- HÖFER–RAHNER 1957–1965. = Lexikon für Theologie und Kirche. I–X. Hrsg. Joseph Höfer, Karl RAHNER. Freising, 1957–1965.
- KIS 1896. = KIS Ernő: A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531–1895. Pápa, 1896.
- KÖBLÖS 2004a. = KÖBLÖS József: Liber legum coetus Papensis. Újabb kutatások a pápai református kollégium első törvénykönyvével kapcsolatban. = Acta Papensia 2004/1–2. 39–66.
- KÖBLÖS 2004b. = KÖBLÖS József: Még egyszer az Adásztevelen működő „Pápai Árva Oskoláról”. = Acta Papensia 2004/3–4. 107–132.
- KÖBLÖS 2006. = A pápai református kollégium diákjai 1585–1861. Szerk. KÖBLÖS József. Pápa, 2006. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 9.)
- KÖBLÖS–KRÁNITZ 2005. = KÖBLÖS József–KRÁNITZ Zsolt: „Mindenkor az országban harmadiknak tartatott...”? A pápai református kollégium tagolódása a XVIII. század közepéig. = Acta Papensia 2005/1–2. 1–204.
- MAKKAI 1981. = A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Szerk. a Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége. Bp., 1981. IV. A kollégium története alapításától 1650-ig. 17–58.
- MEZEI 2001. = MEZEI Zsolt: Biblia sacra. A Pápai Református Gyűjtemények Könyvtárának Bibliái (16–18. század). Pápa, 2001. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Kutatói segédletek 2.)

- MÉSZÁROS 1989. = MÉSZÁROS István: A tankönyvkiadás története Magyarországon. Bp., 1989.
- MONOK 1991. = Erdélyi könyvesházak. II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Szerk. MONOK István. Szeged, 1991. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/2.)
- MONOK–VARGA 1988. = Partiumi könyvesházak 1623–1730 (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah). Szerk. MONOK István, VARGA András. Bp.–Szeged, 1988. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 14.)
- RÚZSÁS 1981. = RÚZSÁS Lajos–TRÓCSÁNYI Zsolt–BODOLAY Géza–KISS József–PÖLÖSKÉI Ferenc: A pápai kollégium története. Szerk. Trócsányi Zsolt. Bp., 1981. I. A kialakulástól a szatmári békéig. 5–86.
- SZABÓ–HELLEBRANT 1879–1898. = SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád: Régi magyar könyvtár. I–III. Bp., 1879–1898.
- SZINNYEI 1891–1914. = SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Bp. 1891–1914.
- TÓTH 1931. = TÓTH Endre: Mándi Márton István élete. Pápa, 1931.
- VARGA 1983. = VARGA András: Molnár Gergely, Melanchton magyar tanítványa. Szeged, 1983.
- VÁRÓ 1903. = VÁRÓ Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. Nagyenyed, 1903.

SUMMARY

JÓZSEF KÖBLÖS

Legislative Process in the Pápa College until the End of the 18th Century

Law-books are instrumental base-documents in the inner lives of colleges. Due to changes in curriculum, educational system, behavioral and dressing codes and in standards of discipline, some parts of laws need changing. In most cases amendments were attached to certain paragraphs. These were first put down at the end of the law-book and then, when a new copy of law-book was being made, the amendments got incorporated into the previous text. When too many amendments accumulated, it was time to construct a new law-book. It is this process in the history of the Pápa College that we reconstruct in this study.

The text of the first law-book formulated in 1585 was only preserved by a volume copied in 1728–1729. But this text, originating from the late 1720s, includes amendments from later periods as well. Paragraph 24 must have been formulated after 1725 since its text mentions a student rebellion taking place on 20 November, 1725. The origin of paragraphs 21–23 must go back to the period following the 1660s, considering the dates of issue of the student's books listed here.

Amendments made after 1725 were not attached to the 1585 law-book. These texts were preserved by the first minute-book of the local presbytery. There are two tendencies that can be identified when examining the six new amendments: more severe punishments and the dependence of the rector on the patrons.

The Adásztevel period discontinued the legislative process, but the reconstruction of the College, a period of one and a half decade lasting until 1797, intensified the process. The second minute-book of the Pápa Presbytery contains shorter and longer amendments representing a change in the previous tendencies. Punishments became more motivating as opposed to punitive sanctions, and the independence of rectors began to grow at the expense of lay leaders. As a new stage in the process, new law-books occurred, first in 1789 for the elementary and grammar school and then in 1794 for the higher education. Finally it was time to construct a new law-book that aimed at regulating the entire life of the College. As a result of the process, the second law-book of the College was declared in 1798.

PÁLMÁNY BÉLA

A jogakadémiák szerepe a reformkori politikai elit képzésében

A 1848. ESZTENDŐ FORRADALMI VÁLTOZÁSAI Magyarországon a polgári jogrend és államszervezet alkotmányba emelésében csúcsozódott ki. Az előző negyedszázad – a reformkor –, a magyar nemzet történetjének egyik legszebb, példamutató korszaka, melyben a politikai és gazdasági elit vezető szerepet vállalt a nyelvi, állami közösség hagyományaira építő modernizálásban.

A polgárosodás folyamata szellemileg, filozófiailag már a XVIII. sz. közepén megkezdődött a felvilágosult abszolutizmusnak az államot korszerűsítő intézkedéseivel, a széles néprétegek életére ható lassú, ám lényeges változások robbanásszerű átalakulássá csak az 1830–1840-es években váltak.

A politikai küzdelmek két kulcsszava az 1820–1849 közötti időszakban is a lojalitás valamint az alkotmányosság volt. A patrioták, a nemzeti liberális eszmék hívei, vagyis a szabadelvűek az Aranybulláig visszanyúló, ősi, de egységes chartába soha nem foglalt, hat évszázad során alkotott sarkalatos törvényekkel erősített alkotmány további, lényeges átalakítását, a korszerű nyugat-európai és észak-amerikai alkotmányokhoz való igazítását tartották küzdelmeik erkölcsi és jogi alapjának, és azt remélték, hogy ennek szükségességéről meggyőzik az uralkodót is. A másik politikai oldal, a konzervatívok éppen az ősi alkotmány megőrzését és védelmét tartották fő céljuknak – mind az uralkodói abszolút hatalmi törekvésekkel, mind pedig a „felforgató” új eszmékkel szemben. Számukra mindenek felett való volt a hűség „ő legszentségesebb császári és királyi felsége” és a Habsburg dinasztia iránt, melynek hatalmát Isten kegyelméből eredeztették. Ebből eredően a fennálló társadalmi berendezést és jogrendet, így a nemesi kiváltságokat és a köznép alávetettségét is isteni akaratnak tekintették.

Az alkotmányosság és a lojalitás egyaránt a törvényesség alapján állt, a törvényeket az országgyűlések alkották. A jogképes ún. „országglakosok” a pozsonyi országgyűlések két kamarájában, az alsótáblán és a felsőtáblán vitatták meg és döntöttek a legtöbb fontos belpolitikai kérdésben. A külpolitikába a magyar országgyűlésnek semmilyen beleszólása nem volt. Európá-

ban a bécsi kongresszustól a berlini konferenciáig tartó időszakban (1815–1870) a diplomácia, a háború és béke kérdése a koronás uralkodókat személyükben megillető jogosítvány volt. A magyar Szent Korona országai és tartományai – Magyarország, Erdély, Horvátország, Szlavónia, Dalmácia és Fiume –, minthogy dinasztiajuk közös volt a Habsburgok örökös tartományaival, modern értelemben csak korlátozott önállóságot élveztek és a független államiságot egyedül a törvényhozó országgyűlés testesítette meg.

Jól ismert, hogy a rendi diéták 1608-tól két kamarából álltak. Az alsótáblán a „Karak és Rendek”, vagyis a nemesi vármegyék, a szabad királyi városok továbbá a katolikus káptalanok követi bírtak (nem egyenlő) szavazati joggal, mellettük a Királyi Tábla előkelő bírái mint jegyzők és a távollévő mágnásokat képviselő fiatal jogászok ültek statisztaként.

A felsőtáblán a római és görög katolikus, illetve 1790-től a görög ortodox főpapok – érsekek és püspökök –, továbbá születési jogon a Magyar Korona tartományaiban birtokkal bíró és lakó mágnások – hercegi, grófi, bárói rangú 20 év feletti főnemes férfiak – ülészetek. A két tábla egymással és az uralkodóval közös akaratra jutva hozta meg a törvényeket.

1848-ban ez a törvényhozási szervezet gyökeresen megváltozott, mert az áprilisi törvények kimondták az állam polgárainak törvény előtti egyenlőséget, és a „nyomorult adózó nép” is választójogot nyervén, részvételi jogot kapott a népképviselőivé formált 450 tagú országgyűlésben. A „független, felelős magyar kormány” hivatalai immár nem az uralkodó tanácsadó és végrehajtó szerepű „dikasztériumai” voltak, mint a bécsi Udvari Kancellária, a budai Helytartótanács és Magyar Udvari Kamara, hanem a pesti országgyűlésnek felelősséggel tartozó minisztériumok, amelyek feladat- és hatásköre immár kiterjedt a honvédelemre, a pénzügyekre és korlátozottan a külügyekre is.

Nyilvánvalóan a törvényhozó testület tagjai képezték a magyar és horvát politikai elitet az 1848 előtti harmadfél évszázadban, de az 1825–1848 közötti korszakban, a „reformkorban” is. Kik voltak és honnan jöttek a diéták szereplői, a követek? Az országgyűlések 1790 óta nyomtatásban, latinul és magyarul is kiadták „Diarium” nevezetű naplóikat és az irománynak nevezett megtárgyalt javaslatokat, jelentéseket, mai kifejezéssel: önálló indítványokat. Az 1790 és 1848 között tartott 15 országgyűlésnek van egy visszatérő irománytípusa, a „Series”, amely a felső- és alsótáblára a király által meghívott és ott igazoltan jelen lévő, „székkel és szóval” bíró tagok és követek névsora. E jegyzékeket áttekintve még a korszakot behatóan ismerő történészek számára is vegyes társaság felett tarthatunk szemlét. Részint jól ismert személyiségek ők, akiknek emlékét máig utcanévek, szobrok örökítik meg, méltat-

va a nemzet fejlődéséért folytatott küzdelmeiket és vívmányaikat. De e három-négytucatnyi hírességen kívül több ezer mára teljesen ismeretlen ember nevével is találkozunk a listákon, akiket azonban a maguk korában és szűkebb környezetükben – vármegyéjükben, városukban, egyházi testületükben –, nagy tudásukért, képzettségükért, szilárd jellemükért sokra becsültek, és e közbizalom őket a küldő közösség érdekeinek, céljainak képviselőjére és érvényesítésére a legalkalmasabbnak tekintette.

Jómagam az 1848/49. évi országgyűlés képviselőinek és felsőházi tagjainak történeti almanachjának¹ szerkesztése és részben megírása után az elmúlt öt évben a reformkori országgyűlési tagok, követek életútját igyekeztem feltárni.

A genealógia hagyományos eszköztára, a családfák, személyi életrajzok összeállítása mellett az archontológia (világi vagy egyházi intézmény élén álló, illetve személyzetéhez tartozó tisztségviselők kilétének és működési idejének megállapításával foglalkozó segédtudomány)² módszereit és forrásait is fel kellett használni a hivatali pályafutás bemutatásához. Mindez azonban még nem bizonyult elegendőnek, mert mind az életpályája, mind az általuk képviselt politikai elvek és nézetek kialakulásának szempontjából a családi háttérrel egyenrangú jelentőséggel bírt az iskolázottság, az ott elnyert szakmai képzettség jellege is. Mindezek együtt adnak képet egy pontosan körülhatárolható társadalmi csoport – jelen esetben az országos politikai elit – szociális ismérveiről, jellegzetességeiről.

A társadalomtörténet mindig új kutatási eljárásokat keres a régmúlt korok személyei, csoportjai életének bemutatására. Ilyen új metódus a prozopográfia, amely „az emberi viselkedés tanulmányozása, összegyűjtött életrajzok segítségével, amelyek révén az emberi viselkedésre olyan személyes háttér ismeretében kívánnak magyarázatot adni, mint a nem, iskolázottság, életkor, jólét, társadalmi és családi helyzet.”

Első alkalmazója *Sir Lewis Namier* – eredeti nevén Ludwik Bernstein Niemirowski (1888–1960) – lengyel zsidó születésű brit történész, aki iskolát teremtett az események és intézmények (különösen a parlamenti választások) részletes elemzésében és a maguk teljességében feltárta a résztvevő egyének motivációit.³

A prozopográfia az utóbbi évtizedben honosodott meg nálunk. Eredményeiről konferenciánkon Kovács I. Gábor módszertanra összpontosító elő-

¹ Az 1848/49. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja. Szerk. Pálmány Béla. Bp., 2002.

² Magyar történelmi fogalomtár A–K. Szerk. Bán Péter. Bp., 1989. 35.

³ Cambridge Enciklopédia Szerk. David Crystal. Bp., 1992. 980., 1143.

adást tartott, ezért engedjék meg nekem, hogy csak egy szempontra, az iskolázottságra, a korabeli jogászképzés jelentőségére és jellegére mutassak rá a fent vázolt időszakból és „elitsoportnál”.

Az 1825 és 1848 közötti, alig egy emberöltőnyi időszakban tartott hat pozsonyi diétán mintegy 2500–3000 követ vett részt. Még távol állunk teljes és végleges társadalomstatisztikai táblázatok összeállításától, de az már egyértelműen megállapítható, hogy a „Tekintetes Karok és Rendek Tábláján” túlnyomó többségben – mintegy 90 % arányban – voltak a jogtudományi képzésben részesült követek.

E kamarában hagyományosan az ország második felső bírósági fóruma, a Királyi Tábla testületileg részt vevő ítélőmesterei és bírái – általában 16-an voltak – számítottak rangelsőnek, vezetője, a személynök – hivatalosan „a királyi személyes jelenlét helytartója” – az alsó tábla országos üléseinek elnöki teendőit látta el.

Az ítélőmesterek hajtották végre a felső táblához írt átiratok és a királyhoz intézett felterjesztések, illetve a törvények szerkesztésének támadhatatlanul alapos tudományos felkészültséget igénylő feladatait. Táblai ülnöki királyi kinevezést elnyerni különleges megtiszteltetésnek számított, a leghíresebb alispánok, vármegyei főügyészek számára is magas rangot és jövedelmet biztosító állásnak tartotta mindenki.

A táblai ülnökök és ítélőmesterek – a mai parlamenti jegyzőkhöz hasonlóan –, nem vettek részt a vitákban és természetesen nem is szavaztak. A diéta írásbeli ügyintézési feladatainak ellátásában sokan segítettek nekik – főleg gyakorló fiatal jogászok – de róluk még szólunk az továbbiakban.

A nemesi vármegyék és a szabad kerületek – összesen 52 magyar és szlavón törvényhatóság – két-két követe számított az alsótábla politikailag legnagyobb súlyú tagjának. Szóval és székkal – *cum sede et voce* – is bírtak, vagyis az ő felszólalásaik és megyénként egynek vett szavazataik döntöttek a politikai kérdésekben. Meg kell említeni, hogy az ő papírmunkájukat is írnokok segítették, minden vármegye 3–5 fiatal jogászt fizetett, akik elvégezték az utasításokra adott jelentések megírását.

A római és görög katolikus érsekségek és püspökségek káptalani testületei is részt vettek és együttesen egy szavazattal bírtak a táblán. A kanonokok közül a magyar közjogban is jártas és a vármegyei közgyűléseken a világi politizálásban gyakorlatot szerzett tehetségek képviselték egyházmegyéjüket.

A mintegy 50 magyar, horvát és szlavón szabad királyi város egy vagy két követet delegált a diétára. E „bölc és körültekintő férfiak” (*prudentes et circumspecti viri*) 1825/27-ben még nem mind rendelkeztek jogász képzettséggel, ezek a városukban tekintélyes bírák, kapitányok és jegyzők néha csak

bölcsészetet végeztek, ezért később a városoknak megküldött királyi meghívólevelek is kiemelték, hogy tanácsaik jogi végzettségű követeket válasszanak az országgyűlésekre. Minthogy az összes városnak egyetlen szavazata volt – s ezt állandóan sérelmezték is –, néhány esetben nagyon fiatal, 22–25 éves követeket küldtek Pozsonyba a kis felföldi és a horvát városokból, mivel ők már a gimnáziumban és az akadémiákon megtanultak magyarul, a diéták 1840 utáni tárgyalási nyelvének szónokolni.

Végül minden pozsonyi diétán hivatalos tagnak számítottak a távol maradt főrendek megbízott képviselői (*absentium ablegati*), akik a szokás szerint széket ugyan igen, de szót nem (vagy csak kivételesen) kaptak az alsótáblán. Diétánként 260–300 ilyen követ volt az ülésteremben, a tárgyalat hat országgyűlésen összesen 1241 személy vett részt e minőségben.

A csoport jellegzetessége, hogy 90%-ban 20–22 éves, frissen végzett jogászok voltak, akik ügyvédi vizsgáik letétele előtt egy-két évig jurista és patvarista gyakorlatot folytattak, és ennek során a vármegyénél, hites ügyvédek-nél, illetve a Királyi Tábla egyik bírāja mellett „esküdt jegyzőként” (*juratus notarius*) ismerkedtek a prókátorság szakmájával. A közzelfogás az országgyűlési életbe való belekóstolást is a prókatori praxisra való felkészülés részének tartotta. Ezért a pesti királyi vagy zágrábi báni táblán gyakorló jegyzők záróvizsgálataik letétele előtt, vagy az ügyvédi oklevél megszerzését követően, az első adandó diétán igyekeztek megjelenni.

Az országgyűléseken tömegesen részt vevő ifjak jogállás szerint három csoportot alkottak. Egy részük mint a Királyi Táblán ügyvédi vizsga előtti joggyakorlatot végző esküdt jegyző (*juratus notarius*), másik mint a prókatori oklevelet már megszerzett, a vármegyei, városi követek mellé rendelt írnoktitkár (*cancellista*), a harmadik csoport pedig távollévő mánások megbízottja, országgyűlési követ (*absentium ablegatus*) minőségben volt jelen az üléseken és más tárgyalásokon.⁴

Társadalmilag is jellegzetes volt ez a fiatal jurátus csoport. A szakirodalom eddig úgy tudta, hogy a nemesi származás előfeltétele volt a diétai követségnek, ez alól csak a városi polgárok és a „nemtelen” állapotban született püspökök, kanonokok képeztek kivételt, ám ők kollektív nemesnek számító testületeik tagjaiként tisztüknél fogva nemesnek számítottak.

Az *absentium ablegatusok* apáinak a társadalmi státusát vizsgálva azonban arra az eredményre jutottunk, hogy az 1241 személy közül 1139 fő (91,79%) köz- vagy főnemesi származású volt, 102 képviselő (9,19%) azonban „nemtelen” volt. Utóbbiak közül 54 fő (4,35%) szabad királyi városi pol-

⁴ Uo. 84.

gár fiának született – főleg Pozsonyból és Pestről, de többen Győrből, Eperjesről és a szepesi, sárosi városokból jöttek. További 4 juratus apja protestáns lelkész, 39 személyé pedig „honorácior”, azaz nem nemes értelmiségi volt. Végül – és ez meglepő – 6 jobbágyfiút is találtunk: közülük 2 magyar volt és Győrben végzett (Bacskó János és Csonka György), 3 felföldi szlovák (Gyurián István, Kosztelny András és Dvorák András), 1 pedig román anyanyelvű (Dobrán János). Mindez azt jelzi, hogy II. József jobbágyrendeletei és a későbbi tanügyi rendeletek, amelyek lehetőséget biztosítottak a nem nemes fiúk tanulására, némi hatást már kifejtettek és a tehetséges jobbágyarjak, ha kivételesen szerencsések voltak, nem csak papi, de jogi pályán is eljuthattak a célig, az akadémiai oklevél megszerzéséig, amely a honorácior rendi státusba kerülést biztosította számukra.

A katolikusok számára a komolyabb tanulmányok 9 éves korban kezdődtek, amikor a házitánítóktól vagy nemzeti iskolában megszerzett elemi alfabetikus és vallási ismeretek elsajátítása után 4 tanévben grammatikai, 2 tanévben humán tantárgyakat tanultak – a latin nyelv megfelelő szintű elsajátítása céljából. A 6 évfolyamos katolikus királyi vagy szerzetesrendi fenntartású gimnáziumot, 2 éves bölcsészeti képzés követte a katolikus püspökségek mellett illetve a királyi akadémiák alsó karaként működő líceumokban. Itt a leendő papok és világi értelmiségiek még együtt tanultak. Aki ennyi iskolát elvégzett, lehetett belőle tanítómester, mezővárosi, községi jegyző, számvevő vagy uradalmi tisztviselő.

Ha tovább akarta és tudta képezni magát – ehhez a szülők támogatására vagy királyi, egyházi ösztöndíjra volt szükség – orvosi, jogi, mérnöki diploma megszerzését tűzhetette célul az ifjú. Erre az ország királyi egyetemén, Pesten illetve a királyi akadémiákon vagy protestáns kollégiumokban, líceumokban volt lehetősége – az egyetemen 3, az akadémiákon 2 tanévben.

Milyen képzést nyújtottak az állami jogakadémiák a politikai és igazgatási pályákhoz?

Vegyük először számba az ország jogászképző tanintézeteit, majd a szakanyagokat, végül az ügyvédi oklevél megszerzése előtt megkövetelt gyakorlati képzés formáit. (A jeles református kollégiumok és evangélikus líceumok képzésének rendszerével e konferencián nálam avatottabb kollégák foglalkoztak, ezért nem tekintem feladatommak, hogy erre kitérjek.)

Először is ki kell emelni azt az ismert magyarországi jellegzetességet, hogy a jogászképzés a reformkorban (de egészen a XIX. század végéig) az értelmiségi képzés csúcsát és legnagyobb hányadát alkotta. A felvilágosult abszolutizmus által megújított és szakszerűbbé tett államszervezetnek szüksége volt magyar és latin nyelvben kellő szinten jártas, a római és a hazai

jogot jól ismerő, lojális bürokratakra. Nem csak a szervezet csúcsán működő országos dikasztériumokban – a bécsi Udvari Kancelláriánál, a budai Helytartótanácsnál és a kamara egész országot behálózó hivatalaiban, hanem ezek szakmai igényessége folytán a vármegyék és városok egybefonódó igazgatási és bírói ügyvitelében is több ezer állást ajánlottak jogi szakembereknek, amely biztos és tisztességes jövedelmet, kellő társadalmi rangot biztosított a tisztségviselőknek. Volt is jelentkező bőven az állásokra, mivel az iskola-rendszer ontotta az erre felkészített fiatal férfiakat.

A korabeli fiatalok – ahogy ezt a kortársak visszaemlékezéseikben megírták⁵ – szerettek tanulni és versengtek egymással, ki sajátít el több nyelvet, külföldi jogot (elsősorban a példának tekintett francia és amerikai alkotmányt) a kötelező tantárgyakon túl is.

A kor eszményképe a retorikai műveltség volt. Úri társaságban – még a távoli megyeszékhelyeken, városokban is – az számított művelt férfinak, aki jól tudott latinul (természetesen németül is), betéve ismerte a Corpus Jurist és alapvető követelmény volt, hogy latinul, magyarul is jó és hatásos szónok legyen a vármegye vagy a város közgyűlésein.

Ez nevezték a „táblabírói világ” fénykorának, amelyről a megöregedett kortársak a kiegyezés utáni évtizedekben írt visszaemlékezéseikben nem kis nosztalgiával, híres írók pedig történelmi regényeikben oly sokat írtak. Minden vármegyében soktucatnyi, megyei és törvényszéki tisztségek betöltésére alkalmas, jogban jártas, de alapjában birtokaiból élő, gazdálkodó, így függetlenségét féltve és eredményesen őrző táblabíró élt és politizált⁶.

Talán kitérhetünk itt néhány már feltárt életrajzra, korabeli visszaemlékezésre is. E hajdani világ legzseniálisabb alakja *Deák Ferenc* volt. Évfolyamtársa, Sinkay János írta, hogy Deák tanárai szerint is „páratlan jogtanuló volt”. Képzettségét a győri királyi akadémián 1819 és 1821 között szerezte meg. A főiskola és tanári kara többi hazai intézethez és oktatóhoz viszonyítva átlagosnak mondható, ám ez nem jelenti azt, hogy színvonala vagy követelményei alacsonyak lettek volna, éppen ellenkezőleg: az oktatás igényes volt. A statisztikát és bányajogot tanító jobbágyfiúból lett volt piarista szerzetes *Kmety András* (*1780, Raszlavica, Sáros vm.) pl. a szegényebb ifjakat lakásába ebédre hívta, velük az asztalnál latinul társalgott és ingyen tanította még római jogból és egyházjogból is. A városban ügyvédként is híres Beke Farkas

⁵ GYÜRKY Antal: Ötvennégy év Hontvármegye történetéből 1820-tól 1874-ik évig. I. k. Vác, 1874.

⁶ A kérdéskörrel dunántúli példákkal HUDI József: Táblabírák a reformkori vármegyei közéletben. = Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Szerk. Kóvér György. Bp., 2006. 39–75.

a politikai tudományokat oktatta Deákéknak, Joseph von Sonnenfels nemzetgazdasági műve alapján írt, évtizedeken át használt vaskos tankönyvéből. Az eminens diák fantasztikus memóriájával egyetlen felolvasással is megjegyezte a tananyagot, a szépirodalom alig érdekelte, ellenben szenvedélyesen bűvárolta a magyar történelemkönyveket és a Tudományos Gyűjteményt, a korszak első és egyetlen szakfolyóiratát. E lapra egyébként számos jogot végzett ügyvéd, vármegyei tisztviselő is előfizetett. A győri akadémián töltött éveket alaposan feldolgozó és élvezetesen bemutató Molnár András szerint a főiskola elvégzésével Deák nem tekintette befejezettnek tanulmányait, bár ennyi tökéletesen elegendő volt 14 évvel idősebb bátyjának, a szintén tehetséges és nagy szorgalmú Antalnak, hogy főszolgabíró majd alispán, végül az 1825/27. évi diétán követe legyen vármegyéjének.⁷

A hazai intézményes jogászképzésnek mintegy két évszázados múltja volt a reformkorban.

A Pázmány Péter által 1635-ben Nagyszombaton alapított, jezsuita kezelésű érseki akadémián a bölcsészeti és hittudományi karokkal indult és Lippay György érsek alapítványának köszönhetően 1667-ben indult meg a jogászképzés. A rend feloszlata, 1773 után állami kezelésbe került az intézmény, felvette a királyi tudományegyetem nevet és az ország központjába, Budára (1777) majd Pestre (1784) költözött. Az 1780-ban kapott „nagy szabadságlevél” (Diploma Inaugurale), ekkor már orvosi (1769), majd mérnöki (1782) és állatorvosi (1787) képzést is indítottak. A nagyszombati jogi karon római jogot, kánonjogot és magyar szokásjogot – a Tripartitumot – tanították és mind nagyobb súlyt fektettek a gyakorlati ismeretek oktatására.

A jogakadémiák az 1770-es években, Mária Terézia királynő Ratio Educationis rendelete és alapítói kegye folytán szaporodtak el nálunk. Az elsőség a Foglár György választott szerbiai püspök, egri olvasókanonok alapítványával 1740-ben, Egerben alapított és az 1740/41. évi országgyűlés 44. törvénycikkelye által megerősített jogi tanfolyamot (studium iuridicum) illeti, melyet 1755-ben br. Barkóczy Ferenc egri püspök tovább fejlesztett és három karú akadémiává alakított. A Ratio Educationis kimondta, hogy az országban létesítendő öt királyi tankerület székhelyein bölcsészeti és jogi korból álló akadémiát kell létesíteni. A horvát koronataromány székhelye, Zágráb már 1770-ben gazdagodott egy három karos intézménnyel. Az Erdélyi Nagyfejedelemségben, Kolozsvárt már 1774-ben, a volt jezsuita intézet átvétele után sor került a jogi kar bevezetésére. Győrött 1776 őszén, Kassán 1777-ben indult meg állami (királyi) joghatóság alatt a 2 éves jogászképzés,

⁷ MOLNÁR András: Deák Ferenc a győri királyi akadémián (1817–1821) www.google.hu

míg Nagyváradon az 1780-ban alapított akadémia 1788-ban bővült jogi fakultással. Nagyszombatban 1776-ban kezdődött az átszervezés, 1783-ban pedig Pozsonyba helyezték át a jogászképző intézetet.

Az abszolutisztikus központi hatalom a modernizáció jegyében bővítette az ismeretanyagot, a természetjogot és az általános közjogot is felvették a tantárgyak közé. 1775-től a tanulmányi szabályzat előírta három szigorlat letételét: 1. egyházjogból és természetjogból, 2. római jogból és büntetőjogból 3. hazai jogból és statisztikából. A vizsgák sikeres letétele és a disszertáció megvédése után a végzett hallgatót jogtudományi doktorrá avatták. A tanulmányi időt 1779-ben 3 évre emelték és az említettekén túl a történelem, a hazai jogtörténet és az újságolvasás is tantárgy lett. A követelmények növelése II. József uralkodása évtizedében (1780–1790) birodalmi érdekből a hivatalnokképzést részesítették előnyben. Ennek jegyében vezették be a közigazgatási levelezés és iratminták oktatását.

Az 1806-ban kiadott második Ratio Educationis tanszabályzat kötelezővé tette a kereskedelmi, a váltó-, a bányajog és az úrbéri jog oktatását, és újra oktatták az akadémiákon a magyar nyelvet. A jogi képzést biztosító intézmények alapításának újabb hulláma keletkezett.

A katolikus egyház hatalmas vagyonát és nagy befolyását jótékony célra hasznosította Pécs kiváló püspöke, br. Szepessy Ignác (1780–1838), aki már erdélyi püspöksége éveiben sokat tett a kultúra fejlesztéséért, majd 1828-ban a dél-dunántúli egyházmegyébe kerülve az ősi egyetemi városban, ahol 1785 és 1802 között már működött a Győrből áthelyezett királyi akadémia, líceumot, nyomdát és könyvtárat létesített. A bölcsészeti kar 1831-ben, a jogi fakultás pedig 1833-ban nyílt meg és a püspöki alapítólevelet az 1836: évi XXIV. tc. a törvénytárba is foglalta.⁸

A református egyház kerületei a meglévő debreceni és sárospataki mellé a dunántúli ifjúság számára 1832-ben, Stettner György professzor vezetésével Pápán indítottak jogtudományi oktatást, Kecskemét pedig – a város vezetésének és lakosainak versengő támogatásával – Tatai András alapítói buzgalmából. 1836-ra kapott királyi engedélyt a helyi jogakadémiára. Végül a távoli Máramaroszigeten az 1797 óta nyolc osztályos elemi- és középiskolát az 1810-es évek végére líceummá fejlesztették, majd 1837-től gr. Butler János alapítványa által a református ifjúság a „hazai jog” terén is képzésben részesült (1849 után a rendeleti megszorítások és anyagi fedezet hiányában a jogi kar átmenetileg megszűnt.)

⁸ KAJTÁR István: Az újkori német jogi kultúra szakirodalmá a Pécsi Püspöki Könyvtárban. www.google.hu

1815-ben Eperjesen evangélikus egyházi fenntartásban intézményesült a jogászképzés.

Az evangélikus líceumok Mészáros István jeles oktatáskutató szerint⁹ a *Ratio Educationis* életbe léptetése után „gyors fejlődésnek indultak és össz-magyarországi tekintetben meghatározó szerephez jutottak. A pozsonyi, a késmárki, a lőcsei és az eperjesi líceum nevelte ki a magyar, a német és a szlovák evangélikus értelmiségiek legjelentősebb részét a 19. században.” A protestáns iskolafenntartók elutasították az állami, azaz a katolikus egyház irányításával működő királyi tankerületi igazgatóságok beavatkozását és féltékenyen őrizték autonómiájukat. Ugyanakkor az 1830-as évtizedtől már minden lutheránus felsőoktatási intézményben a magyar lett az oktatás nyelve, de a német és szlovák nyelvű hallgatók is létrehozhatták irodalmi önképző köreiket.

Eperjesen a szepesi városok, Sáros vármegye és több mecénás főúr 1667-ben alapította a 10 évfolyamos teológiát és jogot egyaránt oktató evangélikus kollégiumot, amely 1815-ben szervezte meg a jogi karát.

Végül az erdélyi szászok – saját ősi jogrendszerük védelme és ápolása érdekében – 1844-ben hozták létre a nagyszebeni evangélikus jogakadémiát.

Összességében 1848-ban a Magyar Korona tartományaiban a pesti királyi egyetemen kívül 5 „állami” (királyi) akadémián, 2 katolikus egyházi líceumban, 5 református kollégiumban és 5 evangélikus líceumban folyt jogászok és hivatalnokok képzése.

A jogot oktató intézményekkel párhuzamosan természetesen a hallgatószám száma is jelentősen megszorodott, ami a tudásszínvonal felhígulását, csökkenését vonta maga után. A mágnások gyermekeit házitanítók készítették fel, csak ritkán jártak nyilvános iskolákba – csupán az éves vizsgákat tették le. A jómódú birtokos köznemesek fiai is követték e példát, ezért az 1830-as években elő kellett írni, hogy csak azokat az ifjakat vehették fel a jogi akadémiákra, akik a gimnázium utolsó tanévét (a II. humán osztályt) jelesen végezték és abszolvázták a két éves bölcsészeti líceumot is.

A pesti királyi egyetem jogi kara oktatási anyaga és rendszere alig változott, szellemisége is konzervatív maradt, emellett a három tanév végén leteendő kötelező vizsgák maximalista követelményei rendkívüli terhelést, sokszor egészségkárosodást is okoztak a hallgatóknak. Nem csoda, hogy az egyetem elvesztette vonzerejét és a tanuló ifjúság a politikai és társadalmi

⁹ MÉSZÁROS István: Felsőmagyarország iskolái www.google.hu

változások iránt fogékonyabb – főleg protestáns – jogi iskolák felé mutatott érdeklődést.¹⁰

Mutatják ezt a korabeli statisztikák is. 1834/35. tanévben pl. 1510 hallgatója volt a pesti egyetemnek. Többségük – 845 fő – az orvosi kar előadásait látogatta, mivel ez volt Magyarország, Horvátország és Erdély egyetlen medikusképző kara. A hittudományi karra 72 fő, a jogi fakultásra 184, a filozófiai karra 409 diák iratkozott be. Emellett folyt az egyetemen sebészoktatás (330 fő), gyógyszerész- (42 fő) és bábaképzés (67 fő) is. A hallgatók 2/3-a (1003 fő) római katolikus, 8 görög katolikus, 93 protestáns mellett 213 zsidó volt.¹¹

Mit tanultak a hallgatók? A két évfolyamos akadémia első szemeszterében természetjogot és statisztikát, a második félévben a statisztika mellett egyetemes és magyar közjogot, továbbá bányajogot hallgattak és vizsgát tettek. A második évfolyam első félévében hazai jogot, politikai jogot és kereskedelmet, a második szemeszterben magyar magán- és büntetőjogot, továbbá pénzügyi és kereskedelmi jogot tanultak.

A 2 tanévnyi elméleti felkészülést 2–3 éves szakmai gyakorlat (*practica*) követte. A tanulmányi abszolutóriumot megszerzett hallgatók először, „törvénygyakorlatra” voltak kötelezve. E „patvaristák” vármegyék irodáiban ismerték meg a bíraskodással egybefonódó önkormányzati igazgatás munkáját, majd „juratusok” lettek és esküdt jegyzőként (*juratus notarius*) a pesti királyi táblán illetve a zágrábi báni táblánál) néhány negyedév törvénykezési szakaszon át a bírósági gyakorlatba folytak be, mint írnokok. Végül – mint említettük - az országgyűlésekre is eljutott több száz ügyvédjelölt, aki a Királyi Tábla kancelláriáján, vármegyei, városi követek írnokaként, vagy távol maradt mágnások – mentelmi jogot élvező – megbízott képviselőjeként (*absentium ablegatus*).

A francia forradalom eszméinek, a szabadság, egyenlőség, testvériség elvének érvényre juttatása a XIX. századi Európának egyetemesen új irányt szabott. A rendi társadalom és az abszolút uralkodói hatalmon alapuló államszervezet radikális átalakítása, demokratizálása egyre általánosabb követelménnyé vált. A Habsburg császárok birodalmuk államaiban a Napóleon elleni győzelem és az *ancién regime* változatlanóságát szentesítő bécsi kongresszus minden hatalmi eszközzel törekedtek megakadályozni a francia

¹⁰ NAGY Zsolt: A magyar jogi oktatás történeti áttekintése a második világháborúig www.google.hu

¹¹ Pressburger Zeitung 1834/93.

szellem elterjedését, ezért szigorú cenzúrát és mindenre kiterjedő figyelmű rendőrállamot tartottak fenn.

Az új eszmék a magyar jogtudomány terén is meghonosodtak. Werbőczy Tripartituma ugyan továbbra is a jogrend alapja maradt, azonban – mint a reformkori pataki és pozsonyi diákmozgalmakat mintaszerű alapossággal feltáró Csorba Sándor és Horváth Pál jogtörténész professzor rámutattak – a Martinovics-féle mozgalom keretében kristályosodott ki a korabeli jogrend felszámolását hirdető pozitív jog, amely a tulajdon szabadságát, a jogegyenlőséget és a polgári szabadságjogokat tartotta megvalósítandó célnak. A korabeli magyar társadalmi közgondolkodásban egyre világosabbá vált a felismerés, az osztrák birodalomtól való függőség béklyói között semmi esélye nincs a magyar nemzeti és polgári szabadság megteremtésének.¹²

Ráadásul az 1814-es Napóleon elleni győzelem diadalmámorában Ferenc császár és udvara politikai vezetői, hatalmuk abszolút jellegének erősítése végett, nyíltan felszámolták a magyar rendek önkormányzatát, 12 éven át nem hívtak össze országgyűlést, és sem a vármegyékben sem a szabad királyi városokban nem tartottak tisztújításokat.

Mindez azonban erős ellenhatást váltott ki: a hagyományos vármegyei politizálás 1822-re eljutott a törvénytelenül kivetett adókkal és újoncozással szembeni nyílt ellenálláshoz, a közpolitikai gondolkodás pedig radikalizálódott. A nemzeti mozgalom első csatája Kazinczy Ferenc vezetésével a magyar nyelv megújításáért, a szépirodalmi fórumok megteremtéséért folyt, ehhez kapcsolódott a történelmi alkotmány megőrzéséért vívott országos küzdelem.

A Luther, illetve Kálvin hitvallását követő két protestáns egyházat különösen ellenségesen kezelte az udvar és az állami hivatalszervezet. A Helytartótanács főfelügyeleti jogára hivatkozva sokszor durván beavatkozott a belügyeibe és jelentést kért mindenről és mindenkiről. Ugyanakkor sem alsó-, sem közép-, sem felsőszintű iskoláik nem részesültek a közalapítványok anyagi alapjaiból, ezért a jómódú református és evangélikus főnemesek és birtokos köznemesek alapítványaira és támogatására, illetve angol egyetemek, holland és svájci szervezetek adományaira számíthattak csupán. Miután a külföldi egyetemekre való kijárást a Martinovics mozgalom után végképp megtiltották, a protestáns diákok csak belföldi kollégiumokban, liceumokban tanulhattak – ám a „felforgató” eszmék beáramlottak ezek falai közé is, a legjobb tanárok a legkorszerűbb műveltséganyagot közvetítették diákjaik felé. A hagyományos

¹² CSORBA Sándor: Reformkori diákegyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban. Bp., 2000. 11.

latin nyelv, egyházi filozófia, jogtudomány és szónoklattan mellett mindinkább növekedett a természettudományok – fizika, biológia, földrajz – szerepe az oktatásban, 1792-től ezek tanítása anyanyelven folyt és idővel egyre bővült. Mindez erősítette a diákság nemzeti öntudatát, melynek legfőbb hordozója az édes anyanyelv művelése, pallérozása lett.

Csorba Sándor kutatásai nyomán immár teljes a képünk a diákok tanításon kívüli iskolai életéről. A legnagyobb megbecsültséget élvező jogász képzettség megszerzésére felkészülve a joghallgatók diákegyesületeket hoztak létre, három szinten: iskolai, megyei és országos jellegű csoportosulásokban.¹³

Az országgyűlési ifjúság az 1832/36. országgyűlésen tette meg a döntő lépéseket saját szerveződése érdekében. A fő célkitűzés az önképzés volt, a felkészülés az irodalmi és a közéleti pályákon való sikeres előmenetelre. Sárospatakon 1814-ben jött létre „Pánczélország” és Királyi Tábla, a soproni evangélikus liceumban 1827-ben alakították meg „Deákkuti vármegyét”, Eperjesen 1832-ben kaptak engedélyt az iskolaszéktől „Vármegyé” felállítására.

A sárospataki Református Kollégium, melynek főgondnoka, gróf Teleki József, a királyi tábla bírása, a Magyar Tudós Társaság első elnöke saját vagyonából is sokat áldozott az intézmény és könyvtára fejlesztésére – alapító, híres professzora, Kövy Sándor neve 36 éven át, 1793–1829 között fémjelezte a hazai jogászképzést és keze alól később politikusként, tudósként országos hírnevet szerzett tanítványok sora került ki. Elég, ha Kossuth Lajosra, Szemere Bertalanra, Lónyay Gáborra, a „mindenes” Fáy Andrásra, az agrártudós Balásházy Jánosra, a nyelvész Fogarasi Jánosra, a ma legismertebbekre utalunk.

Kövy professzor tanítványait egy „Pánczél vármegyének” nevezett gyakorlótéren vezette be a szónoklás, a vitatkozás, a magyar, latin és német nyelvű iratfogalmazás, a különböző hivatali beosztások ügyintézésének és más vármegyei feladatok elméletébe és gyakorlatába.

A tanórákon kívül tartott összejöveteleken a diákok a vármegyék valamennyi tisztségét eljátszották és gyakorolták. Választottak tanáraik közül főispánt, maguk közül alispánokat, főjegyzőt, pénztárost, adószedőket, szolgabírákat stb. Pecséteket használtak, kidolgozták saját szabályzataikat, a közgyűléseken kormánypárti, illetve ellenzéki szellemben szónokoltak, minden összejövetelről pontos jegyzőkönyveket vezettek, valóságghű peres és igazgatási iratokat fogalmaztak az előírt tartalmi és formai kötelmek szerint.

Pánczélország és Nándorország évente egyszer országgyűlést hívott össze ahol a törvényhozás szerepeit is eljátszották. Emellett képzeletbeli Kirá-

¹³ Uo. 16.

lyi Táblát is alakítottak, hogy a bírósági tevékenységet is megismerjék. 1832-ben két újabb diáktársaság alakult: az Esküdt Deákkar Könyvtára és az Ifjú Egyesület, ezzel átfedték az iskolai élet minden területét.

A pataki példát Eperjesen is követték. Itt Jogművelő Társaság jött létre, amely hetenként tartott összejövetelt a jogi és politikai tudományok művelése céljából és szintén a vármegye képére és hasonlatosságára alakult. Csupka professzor főispáni rangot kapott, az ifjak maguk közül választottak két alispánt, fő- és aljegyzőket stb., legalább táblabírónak minden diák képzelhette magát. Megvitatták az időszzerű politikai kérdéseket – az egyik tag konzervatív, ellenfele szabadelvű szellemben tartozott kifejtetni érveit. A heves vitákban mindig a konzervatívok, a kormány hívei húzták a rövidebbet. A hallgatók – Pulszky Ferenc, Bánó Miklós, Sárosy Gyula és sok más már kevésbé ismert későbbi szabadelvű politikus – írásban készültek fel a vitákra. Eperjesen is megalakultak a nyelvművelő társaságok, 1827-ben a magyar mellett a német és szlovák anyanyelvűek is önképző köröket hoztak létre.¹⁴

A gyakorlóegyesületek már a kollégium falai között megkezdték a hallgatók felkészítését az ügyvédi tevékenységre, begyakorolták a vármegyei és országgyűlési politizálás módszereit és elmélyítették nemzeti jellegű irodalmi műveltségüket, továbbá saját pénzükből adományokat gyűjtöttek iskolájuk számára.¹⁵

Hangsúlyozni kell, hogy az elméleti képzést kiegészítő gyakornokság igazán az akadémiai és egyetemi záróvizsgák letétele után kezdődött meg, részben a vármegyei házakban, részben a Királyi Táblán, illetve az országgyűlések ideiglenesen működő, de nagy létszámú kancelláriai szerveiben. A szabad szellemű kollégiumokból, akadémiákról az „életbe kikerülő” ifjú „féldiplomás” gyakornokok a többségében konzervatív pártállású vármegyék közgyűlésein és hivatalaiban, a legfelsőbb szintű bíróságon és az országos dikasztériumokban is a velejéig konzervatív kormánypolitikával és annak vakon lojális végrehajtó apparátusával és mechanizmusával találták szembe magukat.¹⁶

Mindez erkölcsi, világnézeti alapú, és a leendő pályafutást alapjában meghatározó döntésekre kényszerítette az ifjú jogászokat. Bátor hazafiak és

¹⁴ GÖMÖRY János: Bánó Miklós ifjúsága. 1818. dec. 17.–1877. febr. 10. Mozaikok Sáros múltjából. Eperjes, 1929.

¹⁵ CSORBA 2000. 54. A részletkérdésekről: BODOLAY Géza: Irodalmi diáktársaságok 1785–1848. Bp., 1963.; CSORBA Sándor–FEJŐS Imre: Az országgyűlési ifjak társalkodási egyesülete = Századok, 1989. 442–488.

¹⁶ CSORBA 2000. 82.

kis hatalmú, de híres és rajongott ellenzéki politikusok, közírók lesznek-e, vagy az uralkodóház hatalmi gépezetébe kisebb-nagyobb alkatrészként illeszkedő, de pénzzel és birtokokkal jól ellátott királyi hivatali gépemberek. Persze utóbbiak tömegében senki nem vallotta be ezt ilyen nyíltan és cinikusan. Az ő gondolkodásukat, morális világgépüket az a – bocsánat a marxista terminológiáért – „hamis tudat” táplálta, hogy az uralkodóház és feje, a legszentségesebb császár és király odaadó szolgálata, a magán megnyilvánulásaiban is hűségét hangoztató alattvalói magatartás és a szolgálatukban bármely poszton végzett szorgalmas hivatali munka isteni parancsból eredő kötelességük és mindenképp felett áll. Ehhez az ideálhoz képest minősítették a követek jellemét a köz- és magánélet minden területére kiterjedő korabeli országgyűlési rendőri jelentések is.

A hivatalnoki kar erkölcsi mércéje szerint a legkisebb ellenzéki is bűnnek számított, és aki bőszen ellenzéki (*heftiger Opponent*) volt és nem jó szellemű (*gutgesinnt*), nem élvezhette a közösség általános tiszteletét és figyelmét sem.¹⁷

Ismert, hogy az a bátor kritikai szellem, amely megnyilvánult az egyesületek minden formájú rendezvényén, kiváltotta a vármegyék, sőt a Helytartótanács ellenőrző és tiltó rendelkezéseit. A kormány félt az ország jövőjén vitatkozó, akciókat kezdeményező ifjú értelmiség önszerveződésétől és öntudatosodásától és az országgyűlési egylet betiltása maga után vont az akadémiai diákegyesületek ideiglenes betiltását is.

Az országgyűlési ifjúság azonban még szabad és független volt és ki is használta tömeges jelenlétét a diétákon, amennyiben a maga eszközeivel igyekezett befolyást gyakorolni a nagypolitikára. Az üléstermek karzatait magyaros ruhában megtöltve a mormogás jogát (*jus murmurandi*) túllépve éljenzéssel támogatta az ellenzéket, illetve zúgással, kardcsörgetéssel fejezte ki nemtetszését a kormánypárti felszólalásokkal szemben. A pozsonyi utcákat esténként ellepték az ifjak és önfeledt szórakozásuk közben macskazenét vagy üdvözlő fáklyászenét tartottak a vezető kormánypárti, illetve ellenzéki politikusok lakásai előtt.

A legnagyobb, országos hatása azonban a Pozsonyban, 1832. december 16-ára összehívott és negyedfél esztendeig tartó országgyűlésen jelen lévő ifjak immár tisztán és nyíltan politizáló szervezetei megalakulásának és mű-

¹⁷ A reformországgyűlések üléseiről és követeiről, felsőtáblai tagjairól készített rendőri jelentések tömegének feldolgozását jelenleg is folytatom. Megtalálhatók többek között az OL 150 törzsszámú fondjában

ködésének volt. Mintát az ellenzéki követek kávéházi „klubjai” és a Szechenyi kezdeményezése nyomán az országszerte alakuló kaszinók képezték.

A pozsonyi ifjak Társalkodási Egylete 1834 júliusában jött létre, a borsodi Palóczy Tamás, a temesi Ormós Zsigmond és Vukovics Sebő, a sárosi Pulszky Ferenc, a békési Lovassy László, a máramarosi Asztalos Pál és más ifjak tevékeny és bátor kezdeményezésére, úgy, hogy a háttérben támogatták őket híres ellenzéki követek – Deák Ferenc, Kölcsey Ferenc és báró Wesselényi Miklós is.

Az egyesület történetét Csorba Sándor munkájának köszönhetően jól ismerhetjük. Megdöbbenő, hogy a birodalmi kormányzatban, rendőri, ügyészi és bírósági szervezetben milyen paranoid hatást váltott ki, és mennyire oktanul szigorú retorziókat hajtott végre az alig húszéves, ártatlan, jóhiszemű értelmiségiekkel szemben, hogy példát statuáljanak a „felforgató eszmék” terjesztőivel szemben. A vád lehető legsúlyosabb volt: a királyi tekintély és méltóság megsértése, az alkotmány és az országlás rendszerének megdöntése összeesküvéssel. Felségsértés és lázadás főbenjáró bűne lett az elítélés alapja a két Lovassy-fivér, továbbá Tormássy és a besúgó Lapsánszky János perében, melynek következtében a fővádlottak többéves börtönt kaptak. Számos nagy beszédet tartó ifjút „örökre” eltiltottak az ügyvédi pályától.

A hatalom erőfitogtatása azonban ekkor már nem válthatott ki olyan megfélemlítő hatást, mint négy évtizeddel korábban a Martinovics-féle jakobinus „összeesküvés” felszámolása. A reformok szellemét már régen kieresztették a palackból, egyre gyarapodott a szabadelvűek tábora – immár főnemsek is nyíltan vallották, hogy haladni kell a kor szellemével.

Az az ifjú jogásznemzedék pedig, amely 1820–1848 között jogi főiskolát, egyetemet végzett és vármegyei, városi tisztségviselővé választották, nagy többségében elkötelezte magát a „Haza és Haladás”, a törvény előtti egyenlőség és az emberi szabadságjogok egyetemessége eszméi iránt, és kitarzott fiatalúsága ideáinak megvalósítása mellett 1848-ban és 1867-ben is.

SUMMARY

BÉLA PÁLMÁNY

The role of academies of law in the education of political elite

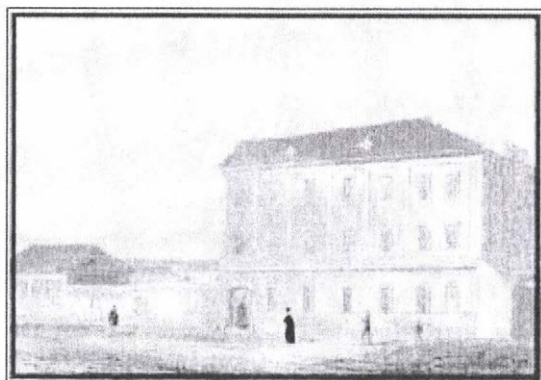
In Hungary of the second half of the 19th Century, the majority of the members of intellectual elite was provided with legal education. Legal qualification made it possible for them to achieve gainful positions in various of fields of administration, bureaucracy and jurisdiction. Using a prozopographic method, the author is compiling the database of the two houses of the

Hungarian Diet. At the present stage of the research, the author states that in the Diets held between 1825-1848, there were 2500-3000 legates participating and 90% of them held a legal degree. Most of them were of noble origin, but there were some coming from the peasantry who substituted aristocrats in the work of the Diet.

In 1848 there were two royal universities in Pest, two catholic schools (called „liceums“), five reformed colleges and five lutheran liceums that provided legal education. They educated the students in a national spirit as a result of which they grew dedicated to the cause of civic revolution and nobiliary struggles for independence.

The study gives an account of the foundations, requirements of the royal, reformed and lutheran academies founded in the 1770s, and it also deals with the theoretical and practical aspects of the course of preparation. An emphasis is put on the importance of education outside the school, and the role of associations, which prepared the first generation of the revolution for an oppositional role.

A PÁPAI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM DIÁKJAI

1585-1861

*Megjelenet a Pápai Református Gyűjtemények kiadásában
a Kollégium 475. évfordulója alkalmából.
Ára CD-ROM melléklettel: 4000.– Ft*

SÁRKÖZI GABRIELLA

Magyarországi diákok az angol és skót egyetemeken (1789–1914)

A MAGYAROK ANGLIAI, ÍR ÉS SKÓCIAI PEREGRINÁCIÓJA a magyar peregrináció-kutatás része, mely a külföldön megfordult magyarok társadalmi, kulturális jellegzetességeit kutatja. Az angol-magyar felsőoktatási kapcsolatok történetére vonatkozó kutatásokat végzett professzor emeritus Gömöri György¹, aki a magyarok koraújkori angliai peregrinációját tárta fel (1526–1789); Hörcsik Richárd², aki a protestánsok skóciai peregrinációjával foglalkozott és Simovits Ágnes³, aki a két világháború közötti angliai ösztöndíjasok névsorát állította össze. Az erdélyi unitárius diákokat illetően Zsakó Erzsébet⁴ és Kovács Sándor⁵ folytatott ilyen irányú kutatásokat. Kifejezetten a XIX. századra vonatkozóan a magyar diákok angliai, ír és skóciai tanulmányútajairól kutatást előttem még nem végeztek.

1789 és 1914 között a magyar diákok középkori hagyományokat folytatva fölkeresték az angol és skót egyetemeket ismereteik bővítése végett. A hosszú XIX. században 13 angol, 4 skóciai, 1 ír és 1 walesi egyetem állott fenn.⁶

1. sz. táblázat

Az angol egyetemek alapítási adatai

Sorszám	Angol egyetemek	Alapítás dátuma ⁷
1.	Birmingham	1900
2.	Bristol	1909, 1883: medical school

¹ GÖMÖRI György: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789. Bp., 2005.

² HÖRCSIK Richárd: Az edinburgh-i magyar peregrináció rövid története. = Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára. (Szerk. Barcza József). Debrecen, 1989.

³ SIMOVITS Ágnes: Magyar ösztöndíjasok Angliában a két világháború között. = Tanulmányok az újkori külföldi magyar egyetemjárás történetéhez. (Szerk. Horváth Ákos). Budapest, 1997.

⁴ ZSAKÓ Erzsébet: Hinni és tenni. Az unitárius nőmozgalom története. Kolozsvár, 2003.

⁵ KOVÁCS Sándor: Erdély és a Manchester Unitarian College. Kézirat.

⁶ British Universities Encyclopaedia XI., XII. (Szerk. David Patrick). London, 1936–1940.

⁷ A második évszám az egyetem újraalapítására utal.

3.	Cambridge	1209
4.	Durham	1832, 1908
5.	Exeter	1901, 1922
6.	Leeds	1904
7.	Liverpool	1903
7.	London	1836-1900-1926
9.	Manchester	1880, 1903
10.	Nottingham	1881
11.	Oxford	1167
12.	Sheffield	1905
13.	Southampton	1850
<i>Skót egyetemek</i>		
1.	Aberdeen	1494
2.	St. Andrew's	1411
3.	Edinburgh	1583
4.	Glasgow	1451
<i>Walesi egyetem</i>		
1.	University of Wales	1893
<i>Észak-ír egyetem</i>		
1.	Belfast	1849, 1909

Az angol egyetemek közül eddig négyben találtam magyar tanulókat, mégpedig Cambridge-ben, Londonban, Manchesterben és Oxfordban. Skóciában pedig Aberdeenben, St. Andrew's-ban, Edinburgh-ben és Glasgow-ban fordultak meg magyar diákok. Kutatásom során ráakadtam két tanulóra, akik Belfastban gyarapították tudásukat. Jelen dolgozatomban az eddig végzett kutatásról szeretnék számot adni, kiemelve annak pápai vonatkozásait.

Források

A peregrinációkutatás a nyomtatott, levéltári forrásokra építhet. A legfontosabb *nyomtatásban közzétett források* közé tartoznak az *egyetemi matrikulák*, melyek nélkülözhetetlenek a magyarországi adatbázis kiépítéséhez.

A cambridge-i diákokat a John Venn által összegyűjtött *Alumni Cantabrigienses*⁸ tartalmazza 1900-ig, amely már elektronikus formában is létezik.

Az Oxfordi Egyetem hallgatóiról Joseph Foster munkájának eredményeképpen készült *Alumni Oxonienses*⁹ szintén létezik cd-rom formában, ez

⁸ John VENN and J. A. VENN: *Alumni Cantabrigienses 1752–1900*. Cambridge, 1922.

⁹ Joseph FOSTER: *Alumni Oxonienses 1715–1886*. Oxford, 1891.

1886-ig tartalmazza az egyetemre beiratkozottak névsorát. Ennek a munkának folytatása az Oxford Men¹⁰, amely az 1880–1892 közötti oxfordi diáknévsorokat tartalmazza. Ezen forrástípusból általában a hallgatók születési helyét, idejét, a beiratkozás dátumát és a beiratkozott kollégiumának nevét, valamint az apa foglalkozását, nevét, és egyéb életrajzi vonatkozást tudhatunk meg. Ezeken kívül megtekintettem cambridge-i és oxfordi college-regisztereket, melyekben az alumnistákat tartalmazó kiadványokhoz hasonló adatokat találtam.

Londont illetően a Harris Manchester College-ról gyűjtöttem információkat. Ez a college Manchester New College¹¹ néven Manchesterben majd Londonban végül Oxfordban székelt a XIX. század folyamán. Kolozsvári unitáriusok hallgathattak itt előadásokat ösztöndíj segítségével. Ehhez fűződő forrásaim még: az Elhalálzási Index, 1790–1858 között a Manchester College Annual Report, 1859–1901 között The Hungarian and Transylvanian Unitarians¹², az 1902–1914 közötti időszakra vonatkozóan pedig a College reports. Másik forrásom Londonban a University College School of London regisztere, melyet cd-n néztem át (1831–1891). A londoni források nagy része még feltáratlan.

Edinburgh esetében könnyebbséget jelent, hogy Hörcsik Richárd *Az edinburgh-i magyar peregrináció rövid története* című munkájában¹³ feldolgozta a protestáns teológusok skóciai peregrinációját, közre adva azon peregrinusok 1843–1986-ig terjedő névsorát, akik egy skóciai ösztöndíj jóvoltából az edinburgh-i New College-ban folytattak teológiai tanulmányokat.

Más országokra vonatkozó diáknévsorokat tartalmazó peregrinációs munkákat is felhasználtam, melyekben a diákok által látogatott egyéb egyetemekre vonatkozó információk között is előfordultak angliai helységnevek, persze elég ritkán, mert a peregrináció hagyományos útvonala német-holland-angol-skót egyetemek irányába mutat, s nem fordítva.

A régi diáknévsorok sok helyen már *elektronikus formában* léteznek, így könnyedén ki lehet keresni a diákok neveit. Visszafelé, név hiányában a kutatás nehézkes, mert az angol dokumentumok sok esetben nem a születés helyét, hanem a lakcímet kérték a diákoktól, és megesezt, hogy a magyar

¹⁰ Joseph FOSTER: Oxford men 1880–1892. Oxford, 1893.

¹¹ ERDŐ János: A Manchester College története és kapcsolata ez erdélyi unitárius egyházzal. = Keresztény Magvető 1986. 138–158.

¹² Lucy TAGART: The Hungarian and Transylvanian Unitarians. London, 1903.

¹³ HÖRCSIK Richárd: Az edinburgh-i magyar peregrináció rövid története. = Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára. (Szerk. Barcza József). Debrecen, 1989. 161–176. p.

diákok az angol ideiglenes lakcímüket írták be ebbe a rovatba. Kutatásom forrásául és kiegészítéséül felhasználtam a *lexikonokat és enciklopédiákat*.

A *levéltári források* főként a külföldön tanuló teológusok megismerését segítették elő. Olyan protestáns hallgatók után kutattam, akik német egyeteméről tovább utaztak Angliába, illetőleg olyanok után, akik az ebben a korszakban megújuláson átesett skót református vallás intézményeibe mentek tudásukat bővíteni. A teológus hallgatókra vonatkozóan forrásaim voltak a Tiszántúli, Tiszáninneri, Dunántúli¹⁴, Dunamelléki és az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárak, valamint a Református Kollégiumok és az erdélyi Unitárius Kollégium iratanyagai. Ezek között a kollégiumi/teológiai évkönyvek, alapítványok és ösztöndíjak iratai, adományok és segélyezések iratai, külügyi iratok, valamint egyházkerületi jegyzőkönyvek számos adattal bővítették ismereteimet.

A harmadik szál, amin elindultam, az a *magyar egyetemek* külföldi egyetemekkel való felsőoktatási *kapcsolatai*. Átnéztem a Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem orvostudományi, bölcsészeti és jogi kari jegyzőkönyveit, dékáni iratait, valamint a Budapesti Kereskedelmi Akadémia Keleti Tanfolyamának Tanácsulási jegyzőkönyveit. A teológiai évkönyvekben és a kari jegyzőkönyvekben találtam a legtöbb angliai és skóciai vonatkozású anyagot. Kutatásom még nem teljes, hazai forrásaimat bővíteni szeretném leginkább az orvostanhallgatók, és a műszaki tanulmányokat folytatók irányába. Ezt követően a londoni magyar diákság feltárására kerülhet sor.

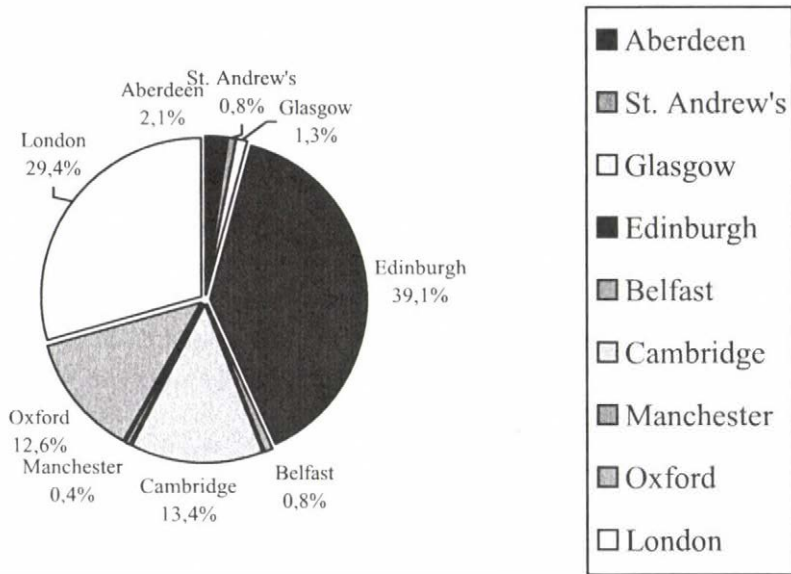
Peregrinus társadalom

Eddig 226 olyan magyar tanulót találtam, akik skót vagy angol egyetemen tanultak 1789–1914 között. A tanulók úti céljaik szerint közel azonos arányban oszlottak meg Anglia és Skócia között; Angliában 138, Skóciában 101 tanuló tanult (jó néhányan több egyetemet is meglátogattak).

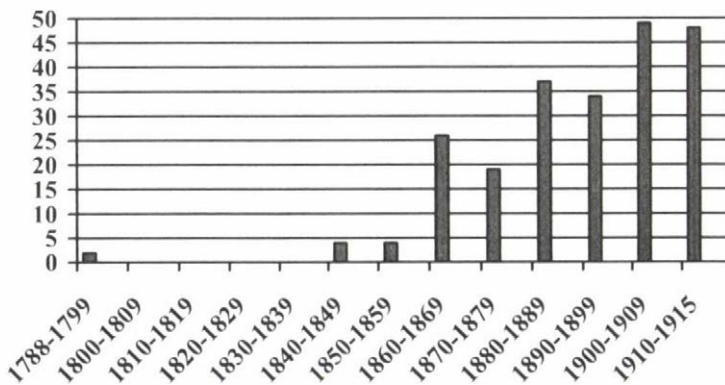
Skócián belül az edinburgh-i magyar diákok voltak a legtöbben (91), messze megelőzve ezzel Aberdeent (5), Glasgow-t (3) és St. Andrew's-t (2).

Némileg eltérő a kép Angliában, ahol döntően 3 egyetem között oszlik meg a 138 diák. Ezek sorrendben: London (70), Cambridge (32) és Oxford (30). Ezen kívül Manchesterben 1 fő tanult, és további 5 hallgató egyeteme egyelőre ismeretlen.

¹⁴ DREL I. 1.a. Egyházkerületi jegyzőkönyvek 1860–1914., Uo. I. 1. b. Ügyviteli iratok 1860–1914., Uo. I. 6/f. Az I. lelkészképesítő vizsgák jegyzőkönyvei 1881–1914. Uo. I. 7/h. A pápai református gimnázium értesítői 1860–1914., a nyomtatott források közül kiemelendők a Pápai Református Főiskola értesítői (1855–1914).

Eddigi kutatásaim szerint a peregrinusok nagyobb számban csak 1860 után látogatták az angol és skót egyetemeket – az ezt megelőző időszakból csak 10 magyar diákot ismerünk. 1860 után viszont évtizedről évtizedre jelentősen emelkedett a kint tanuló magyarok száma, az 1880-as, majd az 1890-es években már 37, illetve 33 főnek, 1900–1909, valamint 1910–1915 között viszont már több mint 45–45 magyar diáknak volt lehetősége arra, hogy tudását az angol vagy a skót egyetemek valamelyikén gyarapítsa.

Kijutás az angliai és skóciai egyetemekre: alapítványok és segélyek

A források szerint mind a hazai, mind a külföldi alapítványok segítették a magyar diákok angliai és skóciai tanulmányait, útjaiknak költségeit pedig segélyek fedezték. Először a *külföldi lehetőségeket* vesszük számba.

1862-ben a skót egyház ösztöndíj alapításáról határozott cseh és magyar református teológus tanulók számára, hogy az *edinburgh-i New College*-ban gyarapíthassák tudásukat. A XIX. századi Skóciáról elmondható egyrészt az, hogy a skót oktatás és egyetemek színvonalban a század folyamán felzárkóztak az angol egyetemekhez. Másrészt ezzel párhuzamosan a viktoriánus kori skót presbiteriánus egyház forradalmi átalakuláson ment keresztül. A skót egyetemek megelevenedtek, nyitottak külföld felé, erősítve ezzel az egyház külkapcsolatait. Ezzel az ösztöndíjjal 1865–1914 között 80 magyar jutott tanulási lehetőséghez Skóciában. A legtöbben a pesti Teológiai Akadémiáról mentek ki (37), azután a debreceni teológiáról (24), Kolozsvárról (4), Nagyenyedről, Pápáról, Sopronból és Pozsonyból egyaránt 3, Sárospatakról 1 hallgató folytatta a tanulmányait a New College-ban.¹⁵

Pongrácz József cikkeiből megtudhatjuk meg milyen volt ennek a college-nak a szerkezete, oktatási rendszere, kik és mit tanítottak benne. Pongrácz beszámolója szerint a Skót Szabad Egyház 1868-as gyűlése határozott úgy, hogy évente 50 font (= 2400 korona) segélyt adnak két magyar református teológusnak, akik elvégezték valamely teológiai akadémia négy évfolyamát és még tovább szeretnének tanulni.¹⁶ Erre az alapítványra, melynek juttatásait a pápai diákok is élvezték, a későbbiekben még visszatérünk.

A kolozsvári unitárius lelkészek számára külön ösztöndíj-lehetőséget biztosított az angliai *Manchester New College*, ahova 1860-ban első ízben küldhetett az Erdélyi Unitárius Egyház tanulót.¹⁷ A college-ot Manchesterben alapították 1786-ban, innen Yorkba költözött 1803-ban, majd vissza Manchesterbe 1840-ben; székhelyét 1853-ban Londonba helyezte át, ahonnan azután jelenlegi helyére, Oxfordba költözött. Ennek az alapítványnak a segítségével 20 kolozsvári unitárius diák tanulhatott Angliában az 1860–1915 közötti időszakban.

A Manchester New College alapítvány előfutára volt az 1911-ben életre hívott második alapítványnak: a *Sharpe Hungarian Scholarship*-nak, amely

¹⁵ HÖRCSIK 1989.

¹⁶ PONGRÁ CZ József: Az edinburghi New College. = Dunántúli Protestáns Lap (a továbbiakban: DPL) 1912. 42. sz. 363.

¹⁷ KOVÁCS Sándor: Erdély és a Manchester Unitarian College. Kézirat(megjelenés alatt).

hosszú éveken keresztül biztosította az erdélyi lelkészek angliai továbbtanulását.¹⁸

Az 1885-ben alapított londoni *Channing House School* kapuit a XIX. század második felében nyitották meg a külföldi nők előtt, amelyben a Sharpe Alapítvány segítségével 1892–1914 között 16 kolozsvári nő tanulhatott. A Sharpe Alapítvány kifejezetten unitárius nőknek tette lehetővé az angolországi tanulást.¹⁹

A hazai támogatások közül a *Szalay József Alapítvány* a pápai Teológia hallgatóinak külföldi útjait segítette, kamatai egy külföldre utazó papi vagy tanári jelölt gyámolítására szolgáltak.

A Budapesti Teológiai Akadémia kiválóbb ifjai tanulmányaik egy részét szintén valamelyik külföldi egyetemen végezték, többnyire az utrechti és az edinburgh-i egyetemen. Útiköltségüket a *Csortos-féle ösztöndíj* fedezte, amelyet 1884-ben 100 forint tőkével alapítottak.²⁰

Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa a *Horváth-Paula-féle Alapból* általában 60 forintnyi támogatást ítelt meg az Edinburgh-be való tanulmányi kiutazások költségeinek fedezésére.²¹

Az *egyházkerületi segélyek* a már meglévő és elnyert alapítványi támogatásokat vagy ösztöndíjakat egészítették ki, hogy segítsék a külföldön tanulmányokat folytató hallgatók anyagi helyzetét. Ilyen egyházkerületi segélyek mind a Dunántúli, Dunamelléki, Tiszáninneni, Tiszántúli, mind pedig az Erdélyi Református Egyházkerületben léteztek.

Az egyházi alapítványok mellett *hazai állami ösztöndíjak* is lehetővé tették, hogy a teológusok, bölcészek, mérnökök, zenészek, valamint orvosok²² Angliába vagy Skóciába utazzanak tanulmányi gyakorlatra.

A pápai teológus diákoknak elsősorban az *edinburgh-i New College*-ban volt lehetőségük teológiai tanulmányokat folytatni a fentebb említett skót ösztöndíj segítségével. Skóciában az oktatás és az egyetemek színvonalban a XIX. század folyamán felzárkóztak az angol egyetemekhez, s emiatt vonzóvá váltak a külföldiek számára is. A skót szabad egyház 1862-ben tartott bizott-

¹⁸ KOVÁCS Sándor: i. m.

¹⁹ ZSAKÓ Erzsébet: *Hinni és tenni. Az unitárius nőmozgalom története.* Kolozsvár, 2003. 153.

²⁰ Budapesti Református Teológiai Akadémia Története 1855–1955. (Szerk.: Pap László, Bucsay Mihály). Budapest, 1955.

²¹ Az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára. XXII. 17/76/99. sz. irategyüttes a Berliini Akadémián tanuló teológusok alapítványáról és más külföldi stipendiumokról.

²² Az orvosokra vonatkozó *Bene- és Schordann-féle ösztöndíjról*: A Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem orvostudományi tanácsülésének 1899. évi VII. rendes ülésének jegyzőkönyve, 945/1898/9. 23. SOTE-Levéltár

sági ülésén határoztak úgy, hogy négy alapítvánnyal teszik szorosabbá a viszonyt „az evangélium alapján álló európai egyházakkal”. A négy alapítvány közül kettővel a magyar, kettővel a cseh teológusok tanulását kívánták biztosítani.²³

Az érintett közép-európai térségek örömmel vették a segítséget, hiszen a németalföldi, holland főiskolák ösztöndíjai kimerülőben voltak, a német-osztrák ellentét miatt a porosz és német egyetemekről kiszorultak a magyar diákok. Skóciában új teológiai, filozófiai és egyházi életbe cseppentek bele a magyar tanulók, akik a megújult skót egyház tanait hozták haza. Az első rendes hallgatók Dapsy László és Dömötör János voltak.

Sok teológus pályázott erre az ösztöndíjra, amit jórészt pesti, illetve debreceni hallgatóknak ítéltek meg. Pápáról három teológiai diák élvezhette ennek az ösztöndíjnak a támogatását, ők névszerint: Csizmadia Lajos (1883–1884), Fánicsik János (1880–1881) és Pongrácz József (1906–1908). Pongrácz József egymást követő két évben is elnyerte a skót alapítvány támogatását, melyet könyvtári kutatásaira is felhasznált. 1907 októberében büszkén írta haza: *az előadások a New College-ban 17-én kezdődtek, nekem naponként két óráim van: dogmatika és újszövetségi theológia. Időm nagyobb részét a könyvtárakban töltöm és tanulok.*²⁴

A pápai teológus hallgató Sörös Béla a budapesti Teológiai Akadémián fejezte be felsőfokú tanulmányait, ezt követően 1899–1900-ban tanulhatott a skót New College-ban ennek az ösztöndíjnak a jóvoltából. Fazekas Lajos úgyszintén a budapesti teológián fejezte be teológiai tanulmányait, ezt követően kapta meg a skót ösztöndíjat Edinburgh-be (1913–1914).

Még egy pápai diák, Tóth Lajos is Edinburgh-ben tanult, bár arra vonatkozó adatot nem találtam, hogy a New College ösztöndíját igénybe vette volna.²⁵ Ő 1902-ben került Pápára teológusnak, ahol 1906-ban végzett. Ezt követően Svájcba ment, hogy Baselben két féléven át hallgasson teológiai előadásokat, majd egy szemesztert Bernben tanult 1907–1908-ban. Edinburgh-ben 1908 nyaratól folytatott teológiai stúdiumokat. Itt tartózkodása alatt fölkereste az oxfordi könyvtárakat, ahol magyar protestáns egyháztörténeti és ószövetségi kutatásokat végzett.²⁶

²³ CSIKY (Csernátoni) Lajos: A skót szabad egyház ismertetése. Egyháztanulmány. Debrecen, 1877. (Report of the committee on Bursaries for foreign students. Edinborough, 1865. 2.)

²⁴ DREL I. 1. b. Ügyviteli iratok iktatókönyve. 3890/1907. október 26. sz.

²⁵ Kérelmére és kint léteire vonatkozó források: DREL I. 1. b. Ügyviteli iratok iktatókönyve. 3281/1907. szeptember 4. No. 3281., 1908. október 13. No. 3349.

²⁶ A diákokat lásd a Függelékben

Az egyházkerület a Szalay József Alapítvány segítségével támogatta a pápai teológus hallgatók külföldi útjait. A Nagy-Britannia területén tanulmányokat folytató pápai tanulók közül Csizmadia Lajosról és Fánicsik Jánosról találtam iratokat, akik Szalay-támogatásért folyamodtak az egyházkerülethez és azt meg is kapták. Ők mindketten a skóciai New College-ben hallgattak teológiai előadásokat. 1881-ben az egyházkerületi közgyűlés úgy döntött, hogy a papi pályára készülő „missionárius jelöltre”, Fánicsik Jánosra eddig az egyházkerületi pénztárból fizetett költségeket a Szalay-féle alapítványból téríttessék vissza.²⁷ A Szalay-féle alapítvány 1883-ik évi kamatait Csizmadia „jeles képzettségű” segédlelkész és főiskolai seniornak ígérte oda segélyül.²⁸ A összeg folyósítását a külföldi egyetemen történt beiratkozás igazolásához kötötték.²⁹

Az egyházkerületi segélyek a már meglévő és elnyert alapítványi támogatásokat vagy ösztöndíjakat egészítették ki, hogy segítsék a külföldön tanulmányokat folytató hallgatók helyzetét. Ilyen egyházkerületi segélyeket a Dunántúli Református Egyházkerület is megítélt a külföldön tanulmányokat folytató teológus diákoknak. Ezek a segélyek legtöbbször a diákok utazási költségeit fedezte. A Dunántúli Egyházkerület rendszerint 200 koronát juttatott a kiutazni vágyó teológus diákoknak. Az 1906/07. tanévre Pongrácz József IV. éves papnövendék is ekkora összeget kapott, hogy „az edinburghi egyetemen magát képezhesse”.³⁰ Tóth Lajos és Várady Lajos „végzett papnövendékeknek” is hasonló segélyt szavazott meg az egyházkerületi közgyűlés.³¹ 1913/14-ben Tildy Zoltánnak szintén 200 korona segélyt biztosítottak „belfasti tanulmányainak segítésére”,³² 1914-ben mégis csak 180 koronát folyósítottak részére útiköltsége fedezésére.³³

Pongrácz József Úti levelek című cikksorozatából azt is megtudhatjuk, hogy az ösztöndíjat kapott magyar diákok skót családoknál voltak elszállásolva: „A magyarok évek során ugyanannál a családnál szoktak lakni.” Az 1880-as években a Binnie család³⁴; később, az I. világháború előtti évtizedben Urquharték adtak szállást a New-College-ban tanuló magyar diákoknak.³⁵

²⁷ DREL I. 1. a. Egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, Pápa, 1881. június hó 12. No. 33.

²⁸ DREL I. 1. a. Egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, Balatonfüred, 1883. június hó 18. No. 129.

²⁹ DREL I. 1. b. Ügyviteli iratok iktatókönyve. 1883. június 16. No. 380.

³⁰ DREL I. 1. a. Egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, 1906. április 20. No. 60.

³¹ DREL I. 1. a. Egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, 1906. szeptember 18. No. 144. és 1907. szeptember 29. No. 187.

³² A Pápai Református Főiskola 1913/14-es értesítője.

³³ A dunántúli ref. egyházkerület 1914-es jegyzőkönyve

³⁴ PONGRÁ CZ József: Az edinburghi New College. = DPL 1912. 42. sz. 363.

³⁵ PONGRÁ CZ József: Úti levelek. = DPL 1913. 36. sz. 298.

A magyar református kollégiumok közvetlen kapcsolatot ápoltak a skóciai református egyházzal és az edinburgh-i New College-dzsal. E kapcsolatápolás nemcsak ösztöndíjakban, oktatási kapcsolatokban mutatkozott meg, hanem kulturális dimenziókban. A dunántúli református egyházkerület például megünnepelte Knox János skót reformátor születésének 400. évfordulóját. Az 1905. április hó 28. napján Pápa városában tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve ezzel kapcsolatban a következőket rögzítette: *Knox János skót reformátor születésének négyszázados évfordulója alkalmából a skót presbiteri egyház elnökei püspök úr öméltségéhez küldött levelükben tudatják, hogy az emlékünnepet május 21-én fogják megtartani, melyen megemlékeznek a nagy reformátorról, hálát adnak a mindenható Istennek, hogy hazájukban a Krisztus vallásának megtisztítására és az ő igaz egyházának megszilárdítására e hűséges szolgálóját támasztotta, nem is szólva azon nagyszerű szolgálatairól, melyeket a polgári szabadságnak és a nemzeti művelődésnek tett, s nagy örömeikre szolgálna, ha a mi egyházaink is velük együtt ünnepelnének és hálát adnának a kitűzött vagy ahhoz valamilyik közeleső napon.* – Az egyházkerületi közgyűlés a lelkészeket arra szólította fel, hogy alkalmas módon emlékezzenek meg a skót reformátorról.

A reformátusok kapcsolattartásai nemzetközi konferenciákban is megnyilvánultak. Ezekről a XIX. századi nemzetközi vallási jellegű gyűlésekről elmondható, hogy mind a magyar reformátusok, mind a magyar unitáriusok szép számmal képviselték magukat. 1913-ban Aberdeenben tartották meg a Presbiteri Szövetség világgyűlését, ahol a magyarok közül Pongrácz József is részt vett. Úti levelek című cikksorozatában számol be a gyűlésről, ahol dr. Szilassy Béla, Megyericsy Béla (a Magyar Ifj. Ker. Egyesületnek országos titkára), Webster János, György Endre és dr. Kováts István, illetve Dr. Balogh Ferenc a nagyérdemű egyháztörténész is megjelent. A dunántúli kerületet Pongrácz József és Kovács Lajos képviselte.³⁶

Peregrinusok beilleszkedése, hatása a magyar társadalomra

Tanulságos megfigyelni, hogy a peregrinusok milyen szellemi élményekkel tértek haza, s pályájuk során hogyan hasznosították a kint tanultakat. Életpályájuk közelebbi vizsgálatával ezekre a kérdésekre is választ kaphatunk.

Összefoglalóan elmondható, hogy az Angliából/Skóciából visszatért teológus hallgatók jelentős részben a tanári (82), illetve a lelkészi (67) hivatást választották. Ők kint tartózkodásuk alatt túlnyomó részben az angol és a

³⁶ PONGRÁ CZ József: Úti levelek. = DPL 1913. 36. sz. 298–299.

skót közoktatási rendszert tanulmányozták, melyről könyveket, cikkeket is írtak. *Pongrácz József* pápai református tanár például cikksorozatban számolt be az edinburgh-i New College-ról a dunántúli egyházkerület lapjában.³⁷ A New College-ról nyújtott részletes ismertetés bizonyos, hogy hatással volt a hazai református kollégiumoknak szervezeti és tartalmi megújulására.

Pongrácz a New College szerkezetéről a következőket írta: az egyház Egyetemes Gyűlése (General Assembly) állapítja meg a teológiai akadémia szerkezetét. A kollégiumok ügyeinek vezetésére bizottságot küldenek ki, ez a College Commitee. Ez a bizottság állapítja meg az iskolaév kezdetét, ellenőrzi a vizsgáztatásokat, ügyel az ösztöndíjakért leteendő vizsgákra és eldönti az eredményt. A tanárokat a lelkészek közül az Egyetemes Gyűlés választja. A tanárok fizetése 600 font egy évre, ami 14 400 koronának felel meg. Heti 10 órát kell tartaniuk egy évben, az iskolaév csak október közepén kezdődik és március végéig tart. A tanórák 50 percesek, minden óra elején a tanár vagy valamelyik diák olyan imát mond, amibe beleszövik a napi eseményeket az országról és az intézettel kapcsolatban. A New College nevelő hatásának ezek az imák a legfontosabb részei. Edinburgh-ben van ekkor a világ egyik legnagyobb teológiai könyvkiadója.³⁸ A könyvtár akkori állománya pedig 50000 könyvre rúg, de kevés a magyar mű. Szegedi Kis István, Lampe, Ember, Csink, Wékey és Ballagi munkája lelhető meg benne.³⁹

A New College épületének szerkezetét is bemutatja Pongrácz. Felhívja a figyelmet a Common Room-ra, ami egy olyan közös terem, ahol a diákok az órák között és az ebéd után össze tudnak gyűlni, és ahol a különféle napilapok és tudományos folyóiratok mind elérhetőek számukra. A testmozgásra külön tornaterem áll a hallgatók rendelkezésére.⁴⁰

Ahhoz, hogy valaki a College tagja legyen valamilyen egyetemi végzettséggel kell rendelkezzen, felvételéhez ezen kívül szükséges egy lelkész ajánlása, aki felterjeszti a jelöltet az egyházmegyéhez. A felvételi vizsga tárgyai: Szentírás, zsidó nyelv, a görög-római klasszikusok ismerete. Akiknek nincs egyetemi vizsgája, számot kell adniuk bölcséleti tárgyakból (logika, morálfilozófia) és angol irodalomból. Az első év tárgyai: zsidó nyelv és irodalom, újszövetségi görög nyelv és irodalom, valamint apologetika. A második évben apologetika helyett dogmatikát tanulnak. A harmadik év tárgyai: egy-

³⁷ PONGRÁCZ József: *Úti levelek.* = DPL 1913, 246–248., 298–300.; Az edinburgh-i New College. = DPL 1912. 302., 312., 321., 330., 354., 363. és uő.: *Magyar Diákok Angliában.* = A pápai Jókai-kör évkönyve. IX. Pápa, (1912/13), 22–28.

³⁸ PONGRÁCZ József: *Az edinburghi New College.* = DPL 1912. 36. sz. 312–313.

³⁹ PONGRÁCZ József: *Az edinburghi New College.* = DPL 1912. 38. sz. 331.

⁴⁰ PONGRÁCZ József: *Az edinburghi New College.* = DPL 1912. 35. sz. 304.

háztörténet, újszövetségi teológia és dogmatika. A negyedik évben pedig egyháztörténeti, keresztény erkölcsstani és praktika teológiai tárgyi stúdiumokat hallgatnak. A diákoknak az órákra dolgozatot kell készíteniük, amit miután az órán felolvasnak, a többi diákkal, és az órát vezető tanárral megvitatásra kerül. A vizsgák főleg írásban történnek.⁴¹

A diákok tagjai különböző egyesületeknek, ahol értékes munkásságot fejtenek ki az órák után. Van külön egyesület a sportkedvelőknek és a zene szerelmeseinek, de a két legfontosabb szerveződés a Missziói Egyesület és a Teológiai Egyesület, ami Pongrácz véleménye szerint a pápai Theológiai Önképzőkörnek felel meg.⁴²

Nemcsak Pongrácz József tért vissza Pápara ilyen tapasztalatokkal, hanem az a sárospataki diák, Felméri Lajos is, akit az ösztöndíja letelte után Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter küldött ki Angliába és Skóciába kifejezetten azzal a szándékkal, hogy a kinti oktatási rendszert és iskolastruktúrát tanulmányozza (1879–1880). Tapasztalatait *Az iskolázás jelene Angolországban* c. munkájában foglalta össze, amelyben Pongráczhoz hasonlóan részletességgel mutatja be az egyetemeket és a college-okat. Felméri megfigyelései nyomon követhetők a XIX. században végbemenő magyar oktatási reformokon.⁴³ Bizonyos, hogy mindezek a külföldi tapasztalások befolyásolták a debreceni, a sárospataki, a pápai és a kolozsvári kollégiumok működését és szerkezeti alakulását.

A teológus hallgatók kinti tanulmányaik során nemcsak az oktatási rendszerrel ismerkedtek meg, hanem szemtanúi voltak a *protestáns vallás megújulásának*, így a hazai református vallás megújulásához is hozzájárultak. A korban a New College a protestantizmus egyik legkiválóbb teológiai akadémiaja volt. Pongrácz József is fontosnak tartotta, hogy a külföld előremutató egyházi kezdeményezéseket megismerjék az országban. *Szükségesnek tartom – írja –, hogy a külföld sok tekintetben haladottabb egyházaival megismerkedjünk, – ez pedig nem történhetik meg másként, minthogy azok mai helyzetét a legújabb adatok alapján és lehetőleg személyes tapasztalatokra is támaszkodva bemutatjuk a magyar protestánsoknak.*⁴⁴

A magyar diákok fogékonyak mutatkoztak a *hasznos intézmények* megismerésére és népszerűsítésére. Így pl. a Skóciában tanult Csiky Lajos 1901-től a skót börtönlelkészet intézményét honosította meg Debrecenben. A szín-

⁴¹ PONGRÁCZ József: Az edinburghi New College. = DPL 1912. 37. sz. 321–323.

⁴² PONGRÁCZ József: Az edinburghi New College. = DPL 1912. 41. sz. 355.

⁴³ Lásd részletesebben: FELMÉRI Lajos: Az iskolázás jelene Angolországban. Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Budapest, 1881.

⁴⁴ PONGRÁCZ József: Az edinburghi New College. = DPL 1912. 35. sz. 302.

tén Skóciából hazatérő pápaiak közül Sörös Béla 1901 júniusában a királyi országos gyűjtőfogház lelkésze lett Budapesten. Mindezek mellett a magyar diákok még a vallásilag vegyes házasságok ügye iránt is érdeklődtek. Tóth Lajos pápai teológus diák Pongrácz József felkérésére így ír a skóciai vegyes házasságok kérdéséről: *Pongrácz barátom legutóbbi levelében a reánk nézve oly végtelenül sérelmes pápai dekrétum körül megindult harczról írva arra kért, hogy a római curiának Skocziában a vegyes házasságok illetve az ilyen házasságból származó gyermekekre vonatkozó álláspontjáról Fótiszteletű püspök urat értesítem. Mindjárt levél vétele után Edinburghban utána kérdeztem. Az egyesült szabad egyház lelkészét kéri: Rev. Bowilt és a skót állam egyház lelkészét Ratlon Rev. Brisset-et. A nem pápista fél megtérítését kísérik meg, de legalább templomban köttetést és a születendő gyerek elhalászását. A gyermek vallását illetőleg Skóciában – mint a lelkészek állítják, semmi törvény nincs rend szerint az édes anya vallása.*⁴⁵

A hazatérő diákok az angol nyelvet és kultúrát is népszerűsítették. Tudva-lévő, hogy hazánkban az 1830-as, 1840-es években terjedt szélesebb körben az angol nyelvismeret. Főúri körökben szívesen tanulták az angolt; az Angliából jött nyelvtanító, vagy az angol „miss” nem volt ritka hazánkban, egyre több helyen tanítottak angol nyelvtanárok. A protestáns hagyományokkal bíró városok közül Debrecen, Enyed, Kecskemét, Kolozsvár, Losonc, Nagykőrös, Pest, Pápa, Pozsony és Pest polgárai, diákjai egyaránt megismerkedhettek az angol nyelv és kultúra szépségeivel.

A jogi, politikai pályán elhelyezkedő egykori peregrinusok az angolszász jogi kultúra képviselői voltak. Többen könyveket, tanulmányokat szenteltek az angol és a magyar jog- és kormányrendszer összehasonlításának. Tildy Zoltán, aki a pápai főiskolán végezte felsőfokú tanulmányait (1915), majd az írországi belfasti egyetemen gyarapíthatta tudását, politikusként hasznosíthatta ismereteit, s kapcsolatait. Érdemes megemlíteni, hogy az eddig megismert 226 diák közül azok, akik közéleti pályát választottak, ketten miniszterelnökök lettek: gróf Esterházy Móric és Tildy Zoltán, a későbbi köztársasági elnök; hárman pedig miniszteri posztot töltöttek be (Kossuth Ferenc, Hegedüs Loránt és gróf Esterházy Móric).

Az angol természettudományt tanulók *botanikai, kertészeti ismereteket* szereztek. Többek között az ő munkájuknak köszönhetően honosodott meg a magyar főúri kastélyokban és közparkokban az angol kertépítési stílus. Jám-bor Vilmos⁴⁶ kertész gyakran járt külföldön, különösen a kertépítésben nagy hagyományokkal rendelkező Angliában szerezte ismereteit, és mint ismert

⁴⁵ DREL I. 1. b. Ügyviteli iratok iktatókönyve. 1908. október 10. No. 3228.

⁴⁶ Lásd a Függelékben

kerttervező tért vissza Magyarországra. Legbecesebb alkotása a Margitsziget parkosítása volt. Mintaszerű parkot tervezett Vácrátóton is. Kimagasló művei voltak még Pápa, Sashalom, Tura, Pilisszántó, Nagykároly parkjai. Esterházy Pál hívására költözött Pápára, ahol az Esterházy-kastély kertjének tervezésében vett részt; 1865-től pedig József főherceg alcsúti birtokának főkertésze.

Következtetések

Befejezésésképpen szeretném összefoglalni tapasztalataimat. A feltárt adatok azt mutatják tehát, hogy az angliai és skóciai magyar peregrináció túlnyomó többségét protestáns teológusok tették ki, akik ösztöndíj segítségével gyarapíthatták tudásukat a kinti egyetemeken. Ösztöndíj nélkül nehéz volt Angliába kijutni. Nemcsak a viszonylag nagy távolság miatt, hanem azért is, mert a cambridge-i és oxfordi egyetem nagyon drága elit egyetemnek számított. Jellemzően az arisztokrata családok taníttathatták gyerekeiket ilyen előkelő iskolákban (pl. Zichy, Batthyány, Esterházy, Festetics). Így tanulhatott a pápai születésű *gróf Esterházy Pál Miklós*⁴⁷ az oxfordi Queen's College-ban 1901–1903 között.

A kint tanultak beiratkozási évszámaiból kiderül, hogy 1860-ig szerény mértékű érdeklődés mutatkozott az angliai és skóciai egyetemek iránt, 1860 után viszont szélesebb körű peregrinációról beszélhetünk.

Visszatérve a kint tanuló magyar diákok a hazai gazdasági, tudományos és szellemi, valamint politikai életben játszottak jelentős szerepet. Pályájuk, tevékenységük megismerésével a magyarországi modernizáció, polgárosodás angol-skót gyökerei, és ezáltal új dimenziói tárulhatnak fel előttünk.

⁴⁷ Lásd a függelékben

FÜGGELÉK⁴⁸

Az Angliában és Skóciában tanult pápai peregrinusok életrajzi adatai

Csizmadia Lajos

1858. szeptember 3-án született Tácon (Fejér vm.), 1928. december 5-én halt meg Pápán. Apja Csizmadia József pajtamester. Tanulmányait a pápai teológián 1882-ben fejezte be, 1883-tól seniorságot viselt és az 1883–84. tanévben a skóciai Edinburgh-ben (New College) folytatott ösztöndíjjal teológiai tanulmányokat. Hazájába visszatérve, 1884 novemberétől káplán volt több helyen, 1890 júliusában Nádasdladányban, 1893-ban Lepsényben lett lelkész. 1901–1926 között a pápai teológiai akadémia gyakorlati teológia tanszékén tanított. 1895–1906 között angoltól 5 teológiai munkát fordított magyarra.

Gróf Esterházy Pál Miklós

1883. július 28-án született Pápán, 1915. június 26-án halt meg Dziewietnikben (Galícia). Galánthai gróf, a főrendi ház tagja, apja gróf Esterházy Móric főispán. Középfokú tanulmányait a veszprémi piarista gimnáziumban folytatta. 1901 őszétől 1903 januárjáig az oxfordi Queen's College-ban tanult. Egyetemre járt Budapesten is és a Tharandti Erdészeti Főiskolán (agrártudományok, erdészet, 1902. dec. - 1903. márc.).

Fáncsik János

1854-ben született Szilas-Balháson (Veszprém vm.). Apja Fáncsik István földbirtokos volt. 1867/68 – 1872/73. tanévben a gimnázium I–VI. osztályát Pápán végezte. A pápai református főiskolát 1875-ben kezdte el, 1878. november 13-án kérte az egyházkerületet, hogy őt Szt. Chironai Misszionáriusképző Intézetbe küldje, hogy a szlavóniai missziós munkára felkészülhes-

⁴⁸ Az életrajzok összeállításához a tanulmányban jelzett forrásokon kívül felhasználtuk a következőket: GUDENUS János József: A magyarországi főnemesség 20. századi genealógiája. Arcanum CD-ROM, 2005. – GULYÁS Pál: Magyar írók élete és munkái. (Szinyei József: Magyar írók élete és munkái c. munkájának kiegészítő sorozata). Bp., 1925–1929. – Magyar életrajzi lexikon. (Főszerk.: Kenyeres Ágnes). Bp., 1994. – Pallas Nagy Lexikona 1893–1900. Bp., 1897., 1900. – SZINYEI József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Budapest, 1891–1914. – SZÖGI László: Magyarországi diákok német egyetemeken és főiskolákon 1789–1919. Bp., 2001. – ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. jav. és bőv. kiadás. (Szerk.: Ladányi Sándor). Bp., 1977.

sen. 1879–80-ban a misszionáriusképzőben, az 1880–81-es tanévben az edinburgh-i New College-ban tanult.

Fazekas Lajos

Csatáron született (Bihar vm.) 1891. szeptember 12-én. Gimnáziumi tanulmányokat Szatmárnémetiben, Zalaegerszegen, Nagybányán folytatott. Felsőfokú tanulmányait a pápai teológián kezdte meg, innen Belfastba utazott, hogy az egyetemen gyarapítsa tudását. Felsőfokú tanulmányait a pesti Teológián folytatta, ahonnan Edinburgh-be került ösztöndíjasként, hogy teológiai stúdiumokat hallgathasson a skóciai New College-ban (1913–1914).

Jámbor Vilmos

1825. június 15-én született Hárságyon, 1901. január 14-én halt meg Recskén. Apja, Jámbor Ferenc nyomdokán haladva kertésznek tanult. Iskoláit Pozsonyban végezte, majd 1843-ig a korompai Brunswick-birtokon tanulta a kertész szakmát. 1850-től Bécsben önállóan működött, 1853-ban Pálffy János birtokára került, ahol kilenc évig dolgozott. Gyakran járt külföldön, különösen a kertépítésben nagy hagyományokkal rendelkező Angliában szerezte ismereteit. Mint ismert kerttervező tért vissza Magyarországra.

Pongrácz József

1885. január 4-én született Etén (Komárom vm.), 1963. november 6-án halt meg Pápán. Református tanár. Apja Pongrácz József. Etén és Héregén végezte az elemi iskolát, Pápán 1902-ben a gimnáziumot, 1906-ban a teológiát. Skóciában és az USA-ban járt tanulmányúton. Miután két évet Edinburghben töltött (New College, 1906–1908), 1908 őszén püspöki titkár lett Komáromban. 1910 szeptemberétől helyettes, 1911-ben egyetemi magántanári képesítést szerzett. 1913-ban a pápai teológián újonnan szervezett újszövetségi tudományok tanszékének első tanára lett. A pápai nagykönyvtárnak 1902-től segédkönyvtárosa, 1918-tól haláláig igazgatója volt. 1911 végén teológiai magántanári képesítést szerzett Pápán. A dunántúli egyházkerület 1928-ban tanácsbíróvá, 1928-ban és 1939-ben zsinati rendes taggá választotta. 1931-ben teológiai doktorátust szerzett Debrecenben. 1951-ben megszűnő tanársága, a volt kollégiumi könyvtár igazgatója lett. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak választmányi tagja, a Studiorum Novi Testamenti Societas és a Magyar Numizmatikai Társulat tagja. A pápai Diákvilág c. lapnak 1909-től kiadója, a Dunántúli Protestáns Lapnak 1916-tól munkatársa, 1923–1945 között felelős szerkesztője. Cikkeit az említetteken kívül a

Theológiai Szemle, a Református Egyház, több évkönyv, értesítő közölte. A pápai nagykönyvtár a Tanácsköztársaság sajtókiadványaival gyarapította.

Sörös Béla

1877. március 14-én született Nemespécseyen (Zala vm.), 1939. október 2-án halt meg Losoncon. Református Püspök. A gimnáziumi osztályokból ötöt Veszprémben a római katolikusoknál végzett, hármat pedig Pápán. A teológiát 1895-től Kolozsvárt, 1896-tól Pápán, 1897-től Budapesten hallgatta. Miután az 1899–1900. tanévet az edinburgh-i New College-ban töltötte, egyévi káplánkodás után, 1901 júniusában a királyi országos gyűjtőfogház lelkésze lett Budapesten. 1906 tavaszán pedig Losoncra ment lelkésznek. Itt 1921-ben főjegyzője lett a Dunáninneri Egyházkerületnek. 1925-ben megnyílt az általa szervezett református teológiai szeminárium, amelynek nemcsak igazgatója, hanem nagyrészt saját költségén fenntartója is volt. 1938-ben a szlovenszkoói dunáninneri református egyházkerület püspökké, 1939-ben a dunántúli egyházkerület zsinati rendes taggá választotta.

Tildy Zoltán

1889. november 18-án született Losoncon (Nógrád vm.), 1961. augusztus 3-án halt meg Budapesten. Református lelkész, kiskgazda politikus, miniszterelnök, köztársasági elnök. 1913–14-ben a bölcsészeti kar hallgatója volt a budapesti egyetemen. A pápai főiskolán (1915) és az írországi belfasti egyetemen tanult teológiát. Hazatérve előbb Pápán tanár lett, majd lelkész Somogyban. Az I. világháború alatt Nagyatádi Szabó István oldalán bekapcsolódott a politikai életbe. 1930-ban részt vett a Független Kiskgazdapárt megalakításában. 1930-ban lemondott hivataláról, hogy teljesen a Sylvester nyomdának és a „Keresztyén család” c. lapnak szentelhesse erejét, de 1932-ben ismét lelkészi állást foglalt el Szeghalmon 1945-ig. Az 1931-i választásokon megbukott, 1936-tól 1944-ig országgyűlési, illetőleg nemzetgyűlési képviselő. 1930-tól a Független Kiskgazdapárt országos ügyvezető alelnöke, 1945-től elnöke. 1944-ben csatlakozott az antifasiszta Magyar Fronthoz. 1945. novemberében a Kiskgazda Párt listáján országgyűlési képviselő, majd miniszterelnök lett (1945. nov.–1946. febr.). 1946–1948 között köztársasági elnök, tisztségéről 1948 augusztusában veje hazaárulási pere miatt lemondott, utána házi őrizetben tartották. 1956. október 28-tól november 4-ig Nagy Imre kormányában államminiszter. Ekkor kifejtett tevékenysége miatt a Legfelsőbb Bíróság hatévi börtönbüntetésre ítélte. 1959-ben a még hátralevő büntetési idejét felfüggesztették és szabadlábra helyezték.

Tóth Lajos

1882. december 20-án született Léván (Bars), 1957. július 1-jén halt meg Budapesten. Tóth Lajos nekrológiát Pongrácz József írta meg a Református Egyházban.⁴⁹ Református teológiai tanár. Apja Tóth Sándor. Miután Léván elvégezte a gimnáziumot 1901-ben, 1902–1906 között a pápai teológián tanult. Végzése után Svájcba ment, hogy Baselben két féleven át hallgasson teológiai előadásokat. Ezután 1907–1908-ban egy szemesztert Bernben végzett, Edinburgh-ben 1908. nyaratól tanult. Hazatérte után segédlelkész volt Garamvezekényben és Nagysallón, majd 1909-ben lelkész lett Zólyomban. 1920-ban hitoktató lelkész Budapesten, 1921–1947 között a pápai teológiai akadémia ószövetség tanszékén tanított. Időközben a budapesti tudományegyetemen a bölcsészeti karon abszolutóriumot szerzett és 1922-ben teológiai magántanári képesítést nyert Pápán. 1931-ben teológiai doktor lett Debrecenben. Mint teológus részt vett a keresztény diákmozgalom munkájában, a pápai gyülekezetben pedig éveken át presbiteri tisztet töltött be. A Dunántúli Protestáns Lapnak főmunkatársa és kiadóhivatalának vezetője volt. 1947-ben nyugalomba lépett, majd Budapestre költözött.

SUMMARY

GABRIELLA SÁRKÖZI**Students from Hungary at English and Scottish universities (1789–1914)**

The topic of my research is the Hungarian students at the universities of England and Scotland in the modern age (1789–1914). In this topic, prof. emer. George Gömöri carried on research-work on Hungarian students in England and Scotland (16–17th century) and there are other researchers and historians who are concerned with making scientific investigations on Hungarian and Transylvanian students abroad like Richard Hörscik and Agnes Simovits. Moreover, regarding to the Transylvanian unitarians: Elisabeth Zsákó and Andrew Kovács have to be mentioned.

My research includes the studies of students from the Hungarian Kingdom and from Transylvania. I burrowed in sources and I collected references and trying to find all of the Hungarian students who studied in England and Scotland during the long 19th century.

First of all I examined the matriculation books of Oxford and Cambridge which contain facts about the students' birth-places, nationality or their origin, the date of entry, and their fathers' name. I also checked the registers of the colleges in which I found the same data.

Furthermore, I burrowed in the documents of the Hungarian protestant church districts, especially the documents of foreign affairs and of the educational administration. I also searched through the annual reports of Universities. After all I completed my data from different encyclopedias, like Pallas, Szinnyi's or Révai's.

⁴⁹ PONGRÁCZ József: Tóth Lajos = Református Egyház. 1957. 11. sz. 238.

During the long 19th century 13 English and 4 Scottish universities existed. I found Hungarian and Transylvanian students in 4 English universities and in all the Scottish ones. Altogether there were 226 students. A couple of them studied in more universities. In England: 138. In London: 70, in Cambridge: 32, in Oxford: 30, in Manchester: 1, the target universities of 5 students are unknown. In Scotland: 101. In Edinburgh: 91, in Aberdeen: 5, in Glasgow: 3, in St. Andrew's: 2. (I mention that during my research I found 2 other Hungarian students who studied in Belfast.)

Before 1860 we can't talk about the flow of students, according to my research there were only 10 students. I have to emphasize that my research has not been finished yet, consequently the numbers may change in the future.

Studying in England and in Scotland wouldn't have been possible without the foreign or the home scholarships and foundations. I found that the greater part (more than 50 per cent) of the students who studied in England and in Scotland, traveled and studied with the assistance of English and Scottish foundations. More than 80 of the Hungarian students learnt theology at the *New College* in Edinburgh, where a foundation was founded in 1863 for Hungarian and Czech reformed theological students; which granted 50 pounds per capital for 2 people from both of the countries in every year.

Another foundation existed for Transylvanian unitarians by the *Manchester New College* which institute was situated in London, than in 1889 it moved to Oxford. This college welcome 20 Transylvanian unitarians who studied theology, pedagogy and other arts.

For Transylvanian unitarian women there was another scholarship – so-called the Sharpe-foundation – in London at the *Channing House School*, which made possible for 16 Transylvanian women to study different studies in England between 1892 and 1914.

Besides these foreign foundations there were Hungarian ecclesiastical relief funds which helped students who would have liked to study in England and Scotland. I found *Szalay-foundation* among the documents of the Trans-Danubian Church District. In other church districts there were other aids about 200 korona/crowns per capital and in special cases the church district awarded 400 crowns to a student to cover his travel expenses.

In Hungary there were other foundations at the universities to maintain the students who wanted to study in England. After having finished their studies in Hungary, the medical students could gain experiences in England with the *Bene-travelling-scholarship* and with the *Schordann-scholarship*. In the early years of the 20th century medical students studied at the universities of England and Scotland for 2 years in general.

For engineers there was the *Abraham Ganz scholarship* which made the way free to England.

Furthermore, I found a *Joseph Ferenc jubilee scholarship*, it was the foundation of the city of Budapest which made possible for students to study abroad, especially in London. Besides these, other state-foundation existed for students.

The religious distribution of the students is the following: Reformed: 100, Unitarian: 38, Catholic: 6, Jew: 8, Evangelical: 4. It can be ascertained that the greater part of the students were reformed and unitarian who according to my research studied theology at the universities of England and Scotland. Regarding the origin of the students, more than 22% came from Transylvania. The 50% of the Transylvanians chose London as a destination.

It is worth examining what kind of jobs they took and what kind of articles and books they wrote in connection with their English and Scottish studies after they had returned from England or from Scotland. The majority became teachers and pastors. First of all they examined the educational system of England and Scotland, secondly they saw the renewal of the Free Church of Scotland so they played an important role in the changes of the Hungarian Reformed Church. For instance the new institution whereas priests are working in prisons came from

Scotland too. Owing to the fact that there were Hungarians who studied medical science in England, they acquainted Hungary with new scientific achievements.

Those who became the masters of English language found employment in diplomacy or they became interpreters and translators. As a result of their works, the writings of Darwin, John Stuart Mill and Shakespeare could be read in Hungarian.

Those who got job in connection with politics or law, examined the Anglo-Saxon system of law and the English parliamentarism. They wrote books about the comparison of the Hungarian and English system of government, also about the international law... etc.

Among the Hungarian engineers Andrew Veress who finished his studies in England took part in building the first Romanian railway. What is more, the botanist, paleontologist and mineralogist Elek Pávai Vajna, who originated from Transylvania, studied natural sciences in England.

On top of all, the famous Asia-scientist Aurel Stein studied in England too. Thanked to other students who were engaged in horticulture the English style of parks became known in Hungary.

As a conclusion I would like to summarise my experiences. The revealed data shows that the major part of Hungarian students who studied in England and Scotland, were Reformed theological men students who studied with the aid of foreign foundations after 1860. Without a scholarship it was hard to get to England and Scotland, because of the distance and the other reason was that the University of Cambridge and Oxford were élite schools and too expensive for Hungarians. In these schools the members of Hungarian aristocratic families could study like Zichy's, Batthyány's, Esterházy's and Festetics's.

Thanked to their foreign studies the Hungarian students brought back the new scientific achievements and knowledge from England/Scotland which led to the modernization and scientific renewal of Hungary.

(Translated by the author)

SASFI CSABA

Pápa katolikus kisgimnáziumának és református kollégiumának diákjai a reformkorban

A MARKÁNS KATOLIKUS TÖBBSÉGŰ Dunántúlon¹ a rendi korszakban három nagyobb² kettős felekezetű iskolaváros volt: Sopron, Pápa és Komárom. Az első kettőben nagy múltú protestáns „nagyiskola” működött akadémiái tagozattal a katolikus gimnázium mellett, Komáromban pedig teljes szerkezetű református és szerzetesrendi középiskola.

A felekezeti kettős iskolaközpontok jó elsődleges kutatási terepét képezik a felekezeti iskolázási gyakorlat történeti vizsgálatának. E sajátosságok vizsgálata esetünkben összehasonlítást jelent, mégpedig az egy városban működő iskolák diákságának összehasonlítását. Ehhez elsőként tisztáznunk kell az egyes iskolák intézményi jellemzői, a működés módjukban jelentkező különbségeket, majd ezek alapján kell kijelölnünk a valóban összemérhető jelenségeket. Írásunkat elsősorban módszertani kísérletnek szánjuk egy egyéges szemléletű – vagyis felekezeti szempontokon felüli – XVIII–XIX. századi iskolázás-történeti szintézis lehetőségeinek felméréséhez.³ Egy ilyen kutatási agenda két alapvető kérdés vizsgálatára irányulhat: egyrészt az iskolalátogatás, iskolába járás sajátosságaira, körülményeire és meghatározóira, másrészt az így szerzett tudásnak a felnőtt korban játszott szerepére, hasznosulásának jellemzőire. Röviden fogalmazva az iskolai *tudáshoz való hozzáférésnek*, és a *megszerzett tudás hasznosításának* a gyakorlata az a két té-

¹ A politikai kerületbeosztás szerinti Dunántúlról van szó, amelybe beletartozott a Duna által kettéosztott Komárom megye egésze és a földrajzi értelemben „Dunán inneni” Komárom városa is – és ugyanilyen megfontolás szerint nem tartozott bele Esztergom megye és Esztergom városa. Vö. FÉNYES Elek: Magyarország leírása. II. rész. Pest, 1847. 22. és 183.

² Kisebbségi evangélikus latin iskolák voltak Kőszegen és Győrben katolikus nagygimnáziumok mellett. Vö. FÉNYES Elek: Magyarország leírása. I. rész. Pest, 1847. 176.

³ Hasonló céllal vizsgáltuk korábban Sopron középiskoláit: SASFI Csaba: Sopron város két gimnáziumának diákjai a Ratio Educationis időszakában (1777–1848) = Soproni Szemle 2003. 4. sz. 333–349.

makör, mely az oktatás társadalomtörténetének középpontjában áll.⁴ A módszer tekintve pedig a mintavétellel vett anyakönyvi adatok több szempontú összehasonlítása az, amivel e kérdéseket vizsgálni fogjuk.

A város

A XIX. század első negyedében már 13 ezer lakosú, Esterházyak földesurasága alatt álló mezőváros a Dunántúlon a nagyobb városok közé tartozott, a mezővárosok között pedig a legnépesebb volt, jöllehet a századfordulón még erős népességnövekedés a század harmadára lelassult.⁵ A település szocio-ökonómiai státusát tekintve másodrendű, erős piac körzeti funkciót betöltő *fejlett központ* volt, élénk kereskedelemmel és átlagot meghaladó iparúzéssel.⁶ A többi e kategóriába sorolt városhoz képest azonban vonzáskörzete kicsi volt, a környező nagy vonzáskörzetű városok (Sopron, Győr és Veszprém) erős hatása miatt. Tiszta körzetében nem termelődött gabonából felesleg, így inkább gyűjtő-forgalmazó helye volt az agrártermékeknek. Egyéb központi funkcióit tekintve sem volt kimagasló: csak az Esterházy család pápa–ugod–devecseri uradalmának központja, és nagy múltú református főiskolája — elvben az egész Dunántúlra kiterjedő beiskolázási körzetével — jöhet még e tekintetben számításba.

A városban a vizsgált időszakban, a rendi korszak utolsó fél névszázadában három *közösség* működött egymás mellett: a városi „becsületos polgárság”, a nemesi *communitas* és a zsidó község. A város alkalmazta a polgárjog intézményét: a XVIII. század második felétől a város privilegium-levellei és az örökös szerződés rögzítette a polgárok jogait és kötelezéseit, amelyek korábban a szokáson alapultak. Ez az intézmény konkrét gazdasági előnyök mellett a privilegizáltság presztízst adta, miközben erős közösségi kontrollt is gyakorolt.

⁴ Ennek részletesebb kifejtése: SASFI Csaba: Az oktatás társadalomtörténete. Oktatás és társadalom kölcsönhatásának történeti vizsgálata. = Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Szerk. Kövér György. Bp., 2006.

⁵ Mind a város, mind a református kollégium történetének bemutatásánál alapvetően Hudi József munkáiból merítettünk: HUDI József: Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus időszakában (1730–1847). Fejezetek Pápa város történetéből 2. Pápa, 1995., Uő.: A kollégium vázlatos története az anyaiskolává válástól korszakunk végéig (1797–1861). = A Pápai Református Kollégium diákjai 1585–1861. Szerk. Köblös József, Pápa, 2006. 58–111.

⁶ FÉNYES Elek: Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben 1. k. 2. kiad. Pest, 1841. 430–431., BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos: Piac körzetek, piac központok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp., 1984. 167.

A város társadalmában jelentős, 10 százalék körüli nemesi népesség élt, 1806 óta saját önkormányzattal. A nemesek így nem voltak tagjai a városi testületeknek és polgárjogot is csak igen ritka esetben szereztek. Egy nagyobb részük iparosként kereste kenyerét és jelentékeny volt a közbirtokosságba tömörült kisbirtokos nemesek száma is.

Pápa többfelekezeti mezőváros volt, amelyben a katolikus többség után lélekszámban a zsidó felekezet következett a reformátusok és evangélikusok előtt. A város földesurának 1748-ban kiadott oltalomlevele „a Dunántúl legnépesebb és egyik legvirágzóbb községé”-nek⁷ alapját biztosította a pápai zsidóság számára. Ugyan 1800-tól a városi magisztrátus irányítása alá került a „község”, és ettől kezdve elsősorban vallási ügyekre korlátozódott a hatásköre, a zsidó közösség vagyoni gyarapodása folytatódott, és a vagyonos zsidóság egy része fokozatosan a város központjába telepedett. Szellemi téren pedig a neológia és nyelvi magyarosodás nyert teret a közösségen belül a reformkorban: az 1826-tól működő elemi iskolájukat 1844-ben magyar nyelvű osztállyal bővítették, majd az 1847/48-as tanévben teljesen magyarnyelvűvé is tették, a pápai rabbik pedig a '40-es évek második felében már magyar nyelvű hitszónoklatokat tartottak.

A három közösség, egyszerre volt az elkülönülés és a belső integráció kerete, amit a keresztény felekezeti hovatartozás is tovább tagolt. Mindezek az intézményi szerveződések és tagolódások abból a szempontból érdekesek számunkra, milyen sajátos, az intézményes oktatással kapcsolatos értékrendet és iskolázási gyakorlatot alakítottak ki a város elemzésünk tárgyát képező két felsőbb iskolájával kapcsolatban. A város többfelekezetiiségéből következően számos egyházi intézmény működött Pápan, közöttük két felsőbb iskola.

A katolikus kisgimnázium

A katolikus grammatikai iskola (kisgimnázium), a II. József által feloszlott pálos nagygimnázium utódaként 1794-ben kezdte meg működését. 1802-ben az iskolát átvették a bencések. A régi nagygimnázium visszaállítása, a kisgimnáziumnak a két humanista osztállyal (*poetica, retorica*) való kiegészítése már kezdetől fontos törekvése volt a városnak, azonban ez még jóideig – lényegében 1911-ig – nem valósult meg. A kezdetben három, majd 1808-tól négy nyelvtani osztállyal működő középiskolához hasonló a Dunántúlon csak a később, 1817-ben indult mohácsi volt. A felsőbb, humanista osztályokat tehát a pápai fiúk más városokban végezték el. A felsőfokú tanulmányaikhoz pedig elsődlegesen a győri jogakadémia és a szombathelyi líceum kínálkozott.

⁷ HUDI 1995. 113.

A református kollégium

A soproni evangélikus líceum mellett a Dunántúl másik nagy protestáns felsőbb iskolája a pápai református kollégium volt. Az 1585-től törvényekkel szabályozott kollégium 1783 után szerveződött újjá. A bölcséleti és teológiai tagozattal rendelkező kollégiumot 1801-ben a négy református egyházkerület dunántúli anyaiskolaként, egyenrangúnak ismerte el a debreceni és a pataki kollégiummal. Ez aztán azt is jelentette, hogy az egyházkerület elemi iskoláiba rektorokat, azaz tanítókat csak Pápáról kérhettek.⁸ Felmerült többször, hogy az anyaiskola a komáromi legyen, és Győr, Fehérvár és Veszprém is aspirált a népes főiskolára, de végül sikerült a városnak megtartania a nagy múltú intézményt. A népes komáromi mellett egyébként még Csurgón működött református nagygymnázium és a Tolna megyei Göncön algimnázium ebben az időszakban a dunántúli egyházkerületben. A kollégium ezekhez képest akadémiai tagozatával jelentett többet, ahol alapvetően a lelkészképzés folyt, és emellett 1832-től jogot is oktattak.

A katolikus kisgimnázium és a református kollégium diákjai

A pápai középiskolák társadalmi jellegét két szempont szerint fogjuk vizsgálni a továbbiakban: a pápai lakhelyű és a vidéki (vagyis nem pápai) diákok szerint. Ez két különböző iskolázási esélyszintet jelent: természetesen a helybeliek számára kínálkozott a középiskolába való belépés nagyobb valószínűsége, hiszen részükről lényegesen kevesebb áldozatot – avagy erőforrást – követelt.⁹ A vidéki diákok alapján vizsgálható a beiskolázási körzet, mint *terület*, ennek kiterjedtsége és térszervező ereje, amely felfogásunk sze-

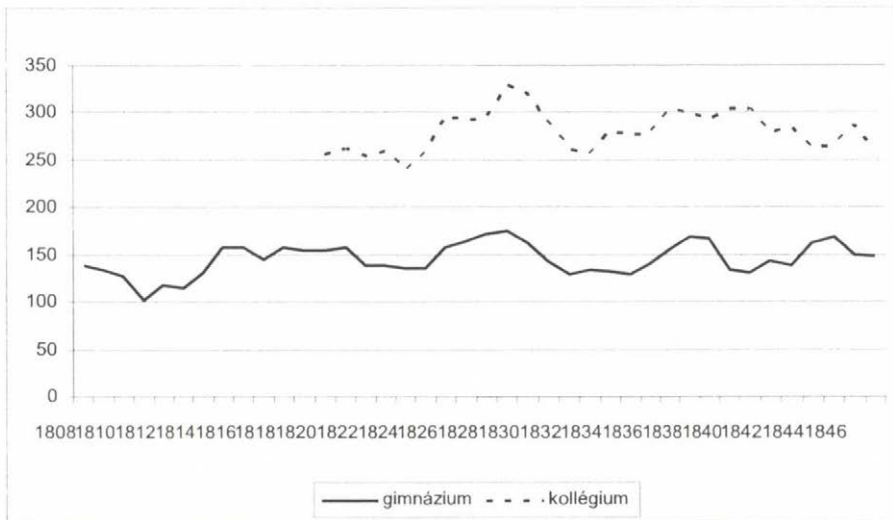
⁸ 1806-ban, majd 1835-ben történt meg ennek kinyilatkoztatása: HUDI 2006. 62.

⁹ Ennek sajátos szempontú és „jelentésgazdag” megfogalmazása olvasható Pápa város tanácsának a Helytartótanácsához írt folyamodványában, amelyben a megszüntetett pálos gimnázium visszaállítását kéri:

„5) Illy sanyarú időkben, mint e jelen valók, Győrben, Veszprémben, és Szombathelen taníttatni egy, két esztendő az Atyáktul Három, Négy Száza forintokat is elvon, és még is utollyára, tsak ugyan meg nem birhatván a költség sokaságát, kéntelenek annyi vesztesség után is a taníttatást félben hagyattatni, s a jó Talentumokat örökre eltemetni: De egyébb eránt is

6) Egész Büntetés gyanánt esik ezen szegén Városnak, hogy nem csak a sok gyulladások, és égések által nyomorgattatik, hanem még ezzel is nyomattik, hogy a mit helyben minden szegén Atya a maga Gyermekeének jövendő Boldogságára, mint egy Örökségül a Taníttatás által itt Helyben könnyű költséggel adhatna; attól is megfosztatott.” Vö. BAKONYVÁRI Ildefonz: A pápai katolikus gimnázium története a pálosok és a bencések idejében 1638–1898. Pápa, 1998. 68.

rint a térbeli kapcsolatok folyamatosságát jelenti. A másik szempont szerint olyan településeket kereshetünk, amelyekből viszonylag nagy számban és rendszeresen kerültek gimnazisták valamelyik pápai iskolába. Ilyen településeken az iskolázás „tradícióját”, vagyis valamiképpen intézményesített gyakorlatát is feltételezhetjük – amit azonban igazolni alighanem csak „körülmenyes”, az adott helység térbeli pozíciójára, szocio-ökonómiai státusára és az onnan kikerülő diákok szüleinek társadalmi állására, rokoni és társas kapcsolatrendszerére, műveltségére és vagyoni helyzetére irányuló tüzetes vizsgálattal lesz lehetséges a további kutatások során. Ilyenek feltárása azért érdekes számukra, mert az ilyen „iskolabarát” társadalmi beállítódások, mint hatásmechanizmusok magyarázhatják a magasabb iskolázás és iskolázottság történeti léptékű növekedésének és terjedésének megindulását.

1. ábra

A pápai bencés gimnázium és református kollégium tanév eleji diáklétszámának alakulása (1808–1846)

A két pápai felsőbb iskola diákságának összehasonlításakor egyrészt a forrásadottságokat, az anyakönyvi bejegyzéseket kell értékelnünk. Másrészt az összehasonlítandó diáknépességet kell pontosan meghatározni.

1) Elemzésünk adatai a katolikus iskola esetében egy, a Dunántúl összes gimnáziumára kiterjedő három időpontból vett anyakönyvi mintavétel ad-

ta.¹⁰ A kollégium esetében a református egyházkerület levéltárában őrzött – ma már elektronikus forráskiadványként, CD-ROM-on használható – lét-számjelentések biztosították az adatforrást. Ezek a jelentések a Helytartótanács utasítására és részére készültek, a királyi tanügyigazgatásnak az egész felsőbb oktatásra kiterjedő adatgyűjtési rendszer kiépítésére való kitartó törekvés eredményeképpen. Minden bizonnyal ennek következtében tartalmazzák a szülő (vagy gondviselő) társadalmi állására vonatkozó bejegyzést minden, az intézményben tanuló diákra nézve. Ezt a kollégium „saját” anyakönyveiben csak igen ritkán, kivételesen találhatunk meg. Sajnos azonban az első mintavételi időpontban, az 1811/12. tanévben még nem készültek ilyen kimutatások, így csak az 1827/8-as és 1843/44-es tanév második félévében tudjuk az összehasonlítást elvégezni.

2) A kollégiumnak a pápai katolikus kisgimnáziummal való összehasonlításakor a katolikus iskola osztályainak megfelelő osztályokba járó diákok adatait kell számításba vennünk. Ez a lehatárolás könnyen elvégezhető: a katolikus kisgimnáziumban hiányzott a két humanista osztály, a *poetica* és a *retorica*, ezeket tehát a kollégium esetében sem vesszük figyelembe, továbbá az ottani sajátos *logica* osztályt sem, hanem csak a nyelvtani osztályokat (1828-ban öt ilyen volt, 1844-ben négy).¹¹ A kollégiumban működtek elemi iskolai osztályok, ezeket sem vettük számításba.

Az összes diák számát így tekintve lényegében azonos nagyságrendet találtunk a két iskolánál a XIX. század 20–40-as éveiben, vagyis nem volt lényegi eltérés a két iskola befogadóképessége között.

1. táblázat

*A pápai bencés és református gimnázium diáklétszáma két időmetszetben
(1828, 1844)*

	1828		1844	
	<i>kisgimnázium</i>	<i>kollégium (gimnáziumi tagozat)</i>	<i>kisgimnázium</i>	<i>kollégium (gimnáziumi tagozat a felső három osztály nélkül)</i>
<i>összes diák</i>	172	193	150	155
<i>helybeli diák</i>	115 (66,8%)	47 (24,4%)	96 (64%)	27 (17,2%)

¹⁰ Ezek forrása a győri tankerületi főigazgatóság levéltárában megőrzött gimnáziumi anyakönyvi másodpéldányok: Győr-Moson-Sopron megye Győri Levéltára VI. 501. b.

¹¹ 1828: syntaxista veteranus, syntaxista novicius, grammatista, coniugista, declinista; 1844: nyelvtani osztály 1–4.

A helybeli diákok számát nézve azonban jelentős, az első időpontban több mint kétszeres, a másodikban több mint háromszoros különbség volt a katolikus iskola diákjai javára. Ha a felekezeti lakosság számához¹² viszonyítjuk a helybeli diákok számát, akkor a 9–10 ezer körüli katolikus lakosnak a két ezer körüli protestáns pápai csupán az ötödét jelentette, így az ő beiskolázási arányuk magasabb volt, mint a többségi felekezeté. 1828-ban durva becslés szerint a katolikus népességben kb. 77 pápai lakosra, a protestánsoknál pedig 37 lakosra esett egy saját felekezetbeli középiskolás. A dunántúli katolikus gimnáziumok esetében ennek a mutatónak az átlaga 67 katolikus lakos volt,¹³ a lakossághoz viszonyítva tehát nem volt sok gimnazista Pápán. Ha figyelembe vesszük a más, az alapvető felekezeti jellegtől eltérő vallású diákokat is, némileg tovább nő a protestáns gimnazisták felülreprezentáltsága, főként az nem egészen félezer pápai evangélikus esetében. (2. táblázat)

2. táblázat

A pápai bencés és református gimnázium más felekezetű diáksága két időmetszetben (1828, 1844)

	1828		1844	
	<i>kisgimnázium</i>	<i>kollégium (gimnáziumi tagozat)</i>	<i>kisgimnázium</i>	<i>kollégium (gimnáziumi tagozat a felső három osztály nélkül)</i>
<i>más</i>	9 zsidó	–	13 zsidó	4 zsidó
<i>felekezetű diák</i>	–	3 evangélikus	1 evangélikus	6 evangélikus
	–	–	1 görögkeleti	–

A helybeli diákok 64 százalékos arányát tekintve a pápai kisgimnázium az első volt a dunántúli katolikus középiskolák között a három időmetszetből vett adatok átlaga alapján, az átlag 44 százalék volt, a második legnagyobb helyi arány (59%) a győri főgimnáziumban volt, a legkisebb pedig a kőszegiben (25%).¹⁴ Azt mondhatjuk tehát, hogy a nem túl nagy befogadó képességű pápai kisgimnáziumba járó, majdnem kétharmadnyi helybeli tanuló sem jelentette az igen népes városban a középiskolába jutás kiemelkedő esélyét a katolikus fiúk számára.

¹² NAGY, Ludovicus: 8809 r. k. – 1751 ahc – 2672 zsidó; FÉNYES Elek: Magyar országnak 'a' a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. I. k. 2. kiad. Pest, 1841: 10313 római katolikus – 1424 református – 464 ágostai – 2678 zsidó.

¹³ SASFI Csaba: A gimnáziumi diákság társadalmi összetétele a Dunántúlon a 19. század első felében. PhD disszertáció. Kézirat, Bp., 2004.

¹⁴ SASFI 2004.

A helybeli diákok társadalmi összetétele

A helybeli diákok vizsgálatakor is azok a szempontok merülnek fel elsődlegesen, amelyeket a viszonylag sok vidéki gimnazistát kibocsátó települések esetében már megfogalmaztunk. A helybeliek vizsgálatakor azonban általában nagyobb sokasággal számolhatunk, mind a diákok illetve szüleik, mind az iskolaszékhely város népességét tekintve. Ez a körülmény egyfelől alaposabb és kiterjedtebb elemzésekre és ezek révén általánosabb magyarázatokra nyújt lehetőséget. Másfelől pedig bonyolultabb társas közeggel, kontextussal kell számolnunk a helybeli, szabad királyi városi vagy mezővárosi népesség tekintetében. Míg a vidéki települések esetében inkább az egyéni-családi léptékű iskolázási gyakorlatok szerepe látszik dominánsnak, addig az iskolaszékhelyeken a nagyobb társas alakulatok, „közösségek” iskolához való viszonyának és az ezen alapuló társas cselekvéseknek megfigyelésére is kínálkozik lehetőség. (Közösségen nem egyszerűen érdekközösséget értünk, hanem olyan elsődleges, alapvetően személyes érintkezésen alapuló társadalmi csoportot, amelyet közös értékrend kapcsol össze, és ami magatartásukat is szabályozza.)

Az alapvető kérdésünk tehát az, hogy az így felfogott közösségek életén belül a helybeli gimnáziumnak milyen jelentősége volt? Milyen célok elérésének, milyen elvárások-követelmények teljesítésének eszköze volt ez a közösség mindennapi gyakorlatában? E kérdésre a választ két úton is kereshetjük: kereshetjük e szerep egykori megfogalmazásának különböző típusú dokumentumait és vizsgálhatjuk az iskolázási gyakorlatot, az iskolalátogatás és a tanulmányi teljesítmény empirikus adatai alapján. Ezek megmutathatják, hogy a szülők sajátos társadalmi helyzete, közösségi hovatartozása milyen iskolázási gyakorlattal párosult. Pápa esetében a második megközelítés útján indulunk el és ennek az útnak a kezdeti dilemmáit fogjuk az alábbiakban bemutatni.

A szülő (vagy más gondviselő) társadalmi helyzetét a gimnáziumi anyakönyvek a rendi állás illetve a foglalkozás megnevezésével adják meg. A rendi állás jelölése természetesen a korábbi gyakorlatot jellemzi, ezt váltja fel egyre inkább a foglalkozás megnevezése, de a dunántúli katolikus gimnáziumokban az 1843/44-es tanévben is még több a rendi állás bejegyzés (52%), mint a foglalkozási (37%). (Rendi állás és foglalkozás együtt kb. 6%, és ugyanilyen arányban nincs a társadalmi állás sehogy sem megadva.) De ez csak tendenciaként állapítható meg, az egyes iskolák ugyanis igen eltérő és ráadásul változó – esetenként a fenti tendenciával éppen ellentétes – anyakönyvezési gyakorlatot követtek. (Komárom katolikus gimnáziumának például mindhárom metszetben igen magas volt a rendi állás bejegyzések ará-

nya, a tatai gimnáziumban pedig éppen fordítva, igen alacsony volt.) Jelenlegi ismereteink szerint erre vonatkozóan nem volt egységes központi utasítás vagy ilyenféle elvi elvárás, „kioktatás”: leszámítva egy rövid időszakot II. József uralkodása idején a származás adatait nem is összesítették még jó ideig, egészen az 1870-es évek végéig.

A pápai helybeli diákok társadalmi összetételének meghatározásakor és a két iskola társadalmi jellegének összehasonlításakor is mindenekelőtt ezzel a problémával kell szembenéznünk: míg a katolikus kisgimnázium anyakönyvében — bár egyre csökkenő mértékben — többségében a rendi állást tüntették fel¹⁵, addig a kollégiumi létszámjelentések Tabelláiban gyakorlatilag nem alkalmaztak rendi kategóriát a szülők társadalmi helyzetének meghatározására, hanem a foglalkozással jelölték azt.

A katolikus iskolánál a rendi állás többségében pápai polgár (*civis*) szülőt jelölt, nemest (nobilis) ennél jóval kevesebbet. Ezek a pápai polgárok — a rekonstruált nyilvántartásuk¹⁶ alapján ez megállapítható — kizárólag kézművesek-iparosok és kereskedők voltak, a nemesek is túlnyomóan, de közöttük felbukkant egy-egy gazda is.¹⁷ Így a rendi állás kategóriák közül a polgár eddigi ismereteink szerint nagy biztonsággal átfordítható foglalkozási kategóriára, a nemes azonban már nem egyértelműen, hiszen a helybeli nemesség jelentős része űzött agrártevékenységet.¹⁸ Ha ezt az átfordítást elvégezzük, akkor nem találunk feltűnő különbséget a két iskola szülői hátterének ilyen formán megragadható foglalkozási összetételében, az ipar-kereskedelem-értelmiségi besorolás arányait tekintve:

– mindkét iskolánál az iparosok adják a relatív többséget, azonban a katolikusnál nagyobb az arányuk (49; 64% a két időpontban, szemben a reformátusok 34; 32%-ával),

– a többségében zsidó kereskedők arányában sem nagy az eltérés (10; 9% a katolikusoknál, 9; 16% a reformátusoknál),

– némi eltérés az értelmiség-tisztviselő kategóriában érzékelhető annyiban, hogy míg a református kollégiumban feltűnik néhány megyei tisztseg-

¹⁵ 1811/12: 84%, 1827/28: 77%, 1843/44: 55% a rendi állás bejegyzésének aránya.

¹⁶ HUDI 1995. 175–179. 3. sz. melléklet: A pápai polgárok betűrendes névsora (1794–1847) – Az 1945-ben megsemmisült pápai polgárkönyv részleges pótlása a tanácsulések jegyzőkönyveinek alapján.

¹⁷ 1828-ban Farkas István, 1844-ben pedig Edvi József. Veszprém Megyei Levéltár (VeML) IV. 1 Veszprém vármegye közgyűlésének iratai: e) nemesi iratok, cc) nemesi összeírások.

¹⁸ HUDI 1995. 99. Az 1843-as nemesi összeírásban Pápan 355 nemes férfit írtak össze, mindenféle foglalkozással: volt közöttük napszámos, tanító-tanár, pap, kereskedő stb., de főként mezei gazda, birtokos és megyei, uradalmi tisztviselő, továbbá kézműves. VeML IV. 1. e) cc) 1843.

viselő fia, addig a katolikusoknál csak uradalmi tisztviselőket találtuk a két mintaévben.

Egy valami ebből az igen korlátozott összevetésből is kiderült: a helybeli iparos elem kisebb-nagyobb többsége mindkét iskola diákságában. Az elemzés alá vett diáknépesség számának növelésével később pontosíthatók lesznek e kezdeti lépések során kapott arányok, eltérések.

A kollégium összehasonlításra kerülő öt alsóbb osztályának szülői között a megyei tisztségviselők és az egyetlen *közbirthokos* „foglalkozási” bejegyzés utal egyértelműen nemesi rendi állásra. A számos kézművesként bejegyzett szülő lehetett ugyanakkor nemes is, polgár is, a gazdaként megnevezettek pedig nemesek.¹⁹ A foglalkozási kategóriákat tehát ezeknél a nagy számban előforduló eseteknél nem lehet visszaforgatni a rendi kategóriákra, így a rendi állás szerinti összehasonlítása a két iskola diákságának pusztán a bejegyzések alapján nem megoldható. Ugyan a katolikus iskola anyakönyvének rendi állás bejegyzései helytállónak tűnnek: a kishatározott nemes esetében is, de a polgárok – ugyan csak részlegesen rendelkezésre álló – nyilvántartásait vizsgálva is.²⁰ A református szülők esetében viszont módszeresen kellene végignéznünk a rendi nyilvántartásokat lehetséges rendi állásuk meghatározására. Csak ennek elvégzésével tudnánk a két rendi közösség iskolázási gyakorlatát behatóbban elemezni. Ez járható útnak látszik, és a csak egy-egy évre terjedő minta bővítésével megnövelve az elemzendők körét, érdemi megállapítások ígérhetők. Minden esetre a katolikus iskola esetében azt már tudjuk, hogy a polgár szülővel bejegyzett diákok majdnem egésze (97%) helybeli volt, és ezek valamivel több mint egyharmadát jelentették az összes diáknak, ami a helybeli polgárfiak relatív többségét mutatja az iskolán belül. Ehhez nagyon hasonló a győri főgimnázium diákjainak összetétele, és a 40 százaléket közelíti ez a mutató az ugyancsak nagyobb létszámú székesfehérvári középiskola esetében.²¹

Ezek a jelzések felvetik egyfajta polgári kultúra egyfajta hegemoniájának létét e gimnáziumok tanulói körében, ugyanakkor pedig az előbbiekben körvonalazott kérdés – a gimnázium szerepe és jelentősége az adott polgári közösségen belül – kutatásának terepeit is megmutatják.

¹⁹ Jezernitzki Ferenc, Csajtai György pl. földművesként szerepelnek a református kollégium Tabelláján 1827/28-ban, holott nemesek, miként Gáthy István uradalmi földmérő is. VeML IV. 1. e) cc) 1827.

²⁰ Ezúton is köszönöm Hudi Józsefnek, hogy a polgárként bejegyzett szülők tényleges polgári státusának ellenőrzésében segítségemre volt.

²¹ SASFI 2004.

A körzet

Ha a nem helybeli tanulók lakhelyének megyéjét vizsgáljuk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy míg 1828-ban a katolikus iskolában szinte kizárólag, 86 százalékban Veszprém megyéből érkezett diákok tanultak (Tolna és Zala megyéből jött 6-6), addig a református iskolánál 50 százalék jött a saját megyéből, és nagyobb hányadot még Fejér megye (14,5%) képvisel.

A második időpontban, 1844-ben ezek az arányok a következők: a katolikusoknál változatlan a saját megyebeliek aránya, 86% (ekkor a 7 Győr megyei diák jelenti a második legnagyobb megyei kontingenst). A protestánsoknál sincs sok változás, 49% a Veszprém megyeiek aránya, és Komárom megyéből jöttek még számosabban, akik mintegy 13%-át adják az összes diáknak. A katolikus kisgimnázium esetében megnézhetjük az 1812. évi megoszlásokat is: ekkor is a későbbiekkel közel azonos, 87% a saját megyeiek aránya és 7 zalai diák jelenti a más megyéből jöttek legnagyobb csoportját. A helybeliek részaránya mintegy 60% ebben az időpontban.

Azt látjuk tehát, hogy ha a helybeliek arányszámát a saját megyebeliek adataiból levonjuk, saját megyére korlátozódó beiskolázási körzetből a protestáns iskolába valamivel többen (+6% és +10%) jöttek, a szomszédos és távolabbi megyékből pedig lényegesen többen: a diákok fele. Vagyis valóban erős regionális szerepkört mutatnak ezek az adatok, legalábbis ami a katolikus kisgimnáziumot illeti. A számadatok tanulságait úgy foglalhatjuk össze, hogy az egyforma tanulókapaacitású két középiskola közül a katolikus több mint kétszeres arányban nyújtott lehetőséget a helybeli katolikus többség fiainak a felsőbb tanulmányok első szakaszának megkezdésére, mégis a durván ötszörös számszerű többsége miatt ez kisebb belépési esélyt jelentett a pápai katolikus fiúk számára, mint amit a református iskola nyújtott saját felekezete helybeli ifjainak. A szűkebb, csak a saját megyére kiterjedő beiskolázási körzet súlya ezért nagyobb lehetett a református intézménynél, és a szomszédos megyék is nagyobb létszámmal érvényesülhettek, nyilván az ottani református lakosság súlyának megfelelően. A három évből vett minta adatai nem elegendőek ahhoz, hogy határozott kijelentést tegyünk, de némileg eltérő szempontú beiskolázási adatokat²² is figyelembe véve elsősorban Fejér, Komárom és Zala megye jelentette a református iskola beiskolázási körzetének tágabb, regionális övezetét. Ezekből a megyékből tanult ugyanis

²² Hudi József a gimnáziumi tagozatra beiratkozott, tehát csak az első iskolába lépéskor regisztrált diákok kisebb létszáma alapján mutatta ki a tanulók származását megyék szerint. HUDI 2006. 81.

10-nél több diák a vizsgált két mintaévben. Az első két megyében reformátusok nagy számban éltek,²³ jóllehet a komáromi református gimnázium is szolgálta iskolázásukat, nem meglepő tehát markáns jelenlétük. Zala esetében más a helyzet: itt inkább a Balaton-felvidék református többségű települései jelentették azt a szűkebb területet, ahonnan zalai diákok kerültek nagyobb számban a kollégiumba²⁴.

A katolikus iskolában ez a szám — mint láttuk — az egyes szomszédos megyék esetén csak 6–7 diák volt. Mindenesre úgy néz ki, hogy az egy-egy mintaévre korlátozódó adatok nem teszik lehetővé a beiskolázási körzet stabil megyei arányainak meghatározását: ehhez valójában több éves folytonos adatokra lenne szükség.²⁵

A kibocsátó települések

Ha egyes településeket keresünk, ahonnan feltűnően gyakori a középiskolába jutás, akkor a kisgimnáziumnál nem nagyon találunk ilyet: talán még a Veszprém megyei Devecser hívja fel magára a figyelmet, mivel 1828-ban 4, 1844-ben 6 innen származó diák járt az iskolába. 1812-ben csak egy, de további 4-nek a születési helye volt a postaállomással is rendelkező uradalmi alközpont. Ekkor a másik uradalmi alközpontból, Ugodról ugyancsak 4 tanuló jött.

A református iskola esetében sem nagyon más a helyzet: 1828-ban három Fejér, egy-egy Komárom és Veszprém megyei helységről jött a legtöbb, 4 diák. 1844-ben egy településről tanultak 4-en, egy-egy másiktól 5-en és 6-an a kollégium gimnáziumi tagozatának négy nyelvtani osztályában. Érdeemes a fenti tanulósza-
mok jelentőségének érzékeltetésére megjegyezni, hogy az előző időpontban 4 diákot adó települések közül ekkor már csak három szerepel egy-egy diákkal.

Vagyis, egy adott évben ugyanazon településről származó 4–6 diák esetéből nem igazán lehet messzemenő következtetéseket levonni. Annyit lehet mondani, hogy abban az évben, amit mintának vettük, egyes településekről viszonylag számosan tanultak az iskolában. A további vizsgálatra azonban azok a helységek érdekesebbek, amelyekről folyamatosan nagyobb számban

²³ FÉNYES adatai szerint Fejér megyében 52198, Veszprém megyében 19757, Komárom megyében 43870 református élt, ezzel szemben Zala megyében csak 13733.

²⁴ A közel 14 ezer zalai református több mint kétharmada, 8213 a tapolcai járásban lakott. Vö. FÉNYES 458.

²⁵ Erre kitérő lehetőséget kínál az elektronikus CD-ROM adatbázis: SASFI Csaba: A pápai református kollégium diákjai 1585–1861 (Könyvismertetés) = Levéltári Szemle 2007. 2. sz. 76–81.

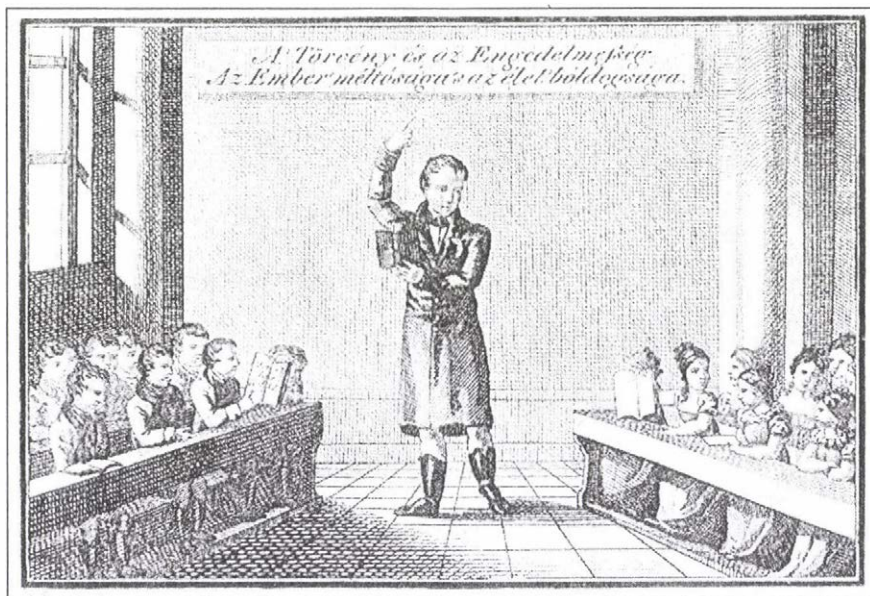
látogatták az adott iskolát. Ezen települések esetében kereshetjük az iskolázást előmozdító, folyamatosságát biztosító tényezőket és körülményeket. Ilyen helységek meghatározásához az anyakönyvi adatok folyamatos vizsgálata szükséges. Erre alkalmas a pápai kollégium már többször említett, nemrég közreadott számítógépes adatbázisa: ez az 1819/21–1860/61. közötti 42 tanév tanulójának évenkénti adatait tartalmazza, ami lekérdezhető települések szerint is. Az ilyen kereséseknél kapott találati szám azt mutatja, hogy adott településről hány diák hány *tanévre/tanulmányi félévre* iratkozott be a kollégium akármelyik osztályába vagy évfolyamára. Ez a találati mutató már sokkal pontosabban mutatja, hogy mely települések bocsátották ki a legtöbb pápai diákat (bár a több tanuló rövidebb tanulmányi ideje és a kevesebb tanuló hosszabb tanulmányi ideje közötti különbséget elfedi). Eszerint: 1819/20–1847/48 közötti húsz évben a legtöbb féléves beiratkozással természetesen az iskolaszékhely, Pápa (4007) rendelkezik, majd a megyeszékhely Veszprém következik (377), aztán a nagy múltú nemesi község, Szentkirályszabadja (273), majd a Fejér megyei „népes puszta”, Csősz (226) és végül a zalai mezőváros, Köveskál (214) – hogy csak az 200-nál több, félévenkénti diákregisztrációt felmutató településeket említsük. Az így, helységenként leválogatott diákokra vonatkozó adathalmazok az iskolázás lokális kontextusának alaposabb elemzéséhez nyújtanak igen alkalmas kiindulópontot.

SUMMARY

CSABA SASFI

The students of Pápa four-class catholic grammar school and the Reformed College in the Reform Period

The study scrutinizes the social structure of the students at the two different denominational grammar schools of Pápa, a medium-sized Transdanubian town, in two sample years of the Reform Period (1828, 1844). The study first of all outlines the problems and possibilities of such a research, but some of its conclusions could be a starting point for further studies. Such a result, for example, that catholic grammar school students living in Pápa attended school twice or three times as often as reformed ones, yet the catholic grammar school due to its limited capacity could not offer an exceptional chance for grammar school studies. That chance for local students of the College, because of the smaller size of the reformed population, was twice as large. The majority of local craftsmen in both schools is considerable. This fact, taking into account the parents of the catholic grammar school students, indicates the predominance of a local community with civic rights, which might have resulted in the hegemony of a civic-type scale of values among students. Due to the minority of local reformed students, the number of those coming from densely populated reformed counties could have been bigger in the reformed institution than in the catholic one. So the local spirit, the mentality of the town might have been less prevailing or might have appeared in different ways.

Mándi Márton István: Keresztyén morális kis katekizmus (1817) c. könyvének címlapillusztrációja

SZABADI ISTVÁN

A Debreceni Református Kollégium és a magyar művelődés

KATOLIKUS HETILAPUNK MUNKATÁRSA a minap Kiss Tamást, Debrecen nemrég elhunyt költőjét idézte debreceni utazása kapcsán. Kiss Tamás versében a város úgy jelenik meg, mint „aki” ...tűnődni se rest, de gondon is mulat”. Hadd folytassam a verssorokat:

*„Azt szeretem benned ma is:
Az életet-adót,
Időnként föl-föllángolót,
de el nem hamvadót. ...
A maradandóból újulót,
kit sors sem reteszél,
ki nem mindig az vagy, aki vagy,
de voltál és leszel”.*

Maradandóból újuló városként jelenik meg előttünk Debrecen, amelynek látogatója a „belváros házait nézve ... egy időutazás részesévé is válik. Nemcsak a házak stílusa repíti vissza a járókelőt a múltba, hanem a falukra függesztett táblák is. A járókelő a neveket olvassa: Petőfi, Arany, Ady, Krúdy, Csokonai, Kölcsey, Fazekas, Méliusz, Gulyás Pál, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, Móricz, Jókai. Költők, írók, akiket ezer szál fűzött Debrecenhez. Az egyik utca házának falán fehér márvány őrzi annak a napnak az emlékét, amelyen Petőfi Zoltán a keresztségben részesült. A két feltüntetett keresztszülő: Arany János és neje, Ercsey Julianna. Debrecen olyan, akár egy élő irodalomkönyv. Költők, gondolkodók, tudósok!

Kiket szoktunk ma emlegetni, mint később szép pályát bejáró volt debreceni diákokot? – Hosszú a sor, melybe beletartozik *Ady Endre* (1877–1919) költő, *Arany János* (1817–1882) költő, *Baltazár Dezső* (1871–1836) püspök, író; *Bay Zoltán* (1900–1992) fizikus, *Budai Ézsaiás* (1766–1841) lelkész, történész, professzor, püspök; *Csokonai Vitéz Mihály* (1773–1805) költő, *Fazekas Mihály* (1766–1828) költő, botanikus; *Gulyás Pál* (1899–1944) költő, *Hatvani István*

¹ KONCZ Veronika: Debrecen, az otthonos nagyváros. = Új Ember 33–34 (2004) 08.22.

(1718–1786) professzor, polihisztor; *Horthy Miklós* (1868–1957) tengernagy, kormányzó; *Hógyes Endre* (1847–1906) orvosprofesszor, bakterológus; *Imre Sándor* (1820–1900) irodalomtörténész, nyelvész; *Irinyi János* (1817–1895) természettudós, *Karácsony Sándor* (1891–1952) pedagógus, író, lapszerkesztő; *Kazinczy Ferenc* (1759–1831) költő, nyelvújító; *Kerekes Ferenc* (1784–1850) kollégiumi tanár, matematikus; *Kocsi Csergő Bálint* (1647–1698) lelkész, pataki tanár, gályarab prédikátor; *Kovács János* (1816–1906) kollégiumi tanár, Afrika-kutató; *Kölcsey Ferenc* (1790–1838) költő, a Himnusz szerzője; *Latabár Endre* (1812–1873) színművész, *Maróthi György* (1715–1744) professzor, polihisztor, a Kántus alapítója; *Medgyesi Pál* (1605–?) lelkész, puritán egyházi író; *Medgyessy Ferenc* (1881–1858) orvos, szobrászművész; *Móricz Zsigmond* (1879–1942) író, lapszerkesztő; *Oláh Gábor* (1881–1942) költő, regényíró; *Péchy Mihály* (1755–1819) építész, *Révész Kálmán* (1860–1931) püspök, egyháztörténész; *Sarkadi Imre* (1921–1961) író, újságíró; *Schulek Frigyes* (1841–1913) építész, műegyetemi tanár; *Sinai Miklós* (1730–1808) professzor, egyháztörténész, püspök; *Szabó Lőrinc* (1900–1957) költő, *Szabolcska Mihály* (1861–1930) lelkész, költő; *Szenczi Molnár Albert* (1574–1639) lelkész, zsoltafordító, egyházi író; *Szikszai György* (1738–1803) lelkész, egyházi író; *Szőnyi Pál* (1809–1878) író, pedagógus, az ásványgyűjtemény létrehozója; *Tessedik Sámuel* (1742–1820) evangélikus lelkész, mezőgazdász, író; *Tisza István* (1861–1918) politikus, miniszterelnök.

Nevezetes tanár volt *Budai Ézsaiás* (1794–1822) a történelem, a klasszika filológia, a teológia terén, *Csikesz Sándor* (1923–1940) a teológia, *Dóczi Imre* (1887–1930) a görög-latin nyelv, *G. Szabó Kálmán* (1922–1955) a rajz, *Hatvani István* (1749–1786) a filozófia, teológia, természettudományok terén. *Imre Sándor* (1859–1872) a magyar nyelv és irodalom, *Kerekes Ferenc* (1823–1850) természetrajz, matematika, *Kovács János* (1956–1896) latin, görög, természetrajz, *Lisznyai Kovács Pál* (1679–1693) történelem, *Makkai Sándor* (1938–1951) gyakorlati teológia, *Maróthi György* (1738–1744) történelem, természettudomány, zene, *Martonfalvi Tóth György* (1660–1681) teológia, *Rózsa Tivadar* (1967–1984) vallás tanár, *Sárvári Pál* (1765–1846) filozófia, *Sinai Miklós* (1760–1801) történelem, *Szilágyi Tönkö Márton* (1669–1699) teológia, filozófia, *Szilágyi Sámuel* (1742–1759) filozófia, dogmatika, történelem, *Varga Zsigmond* (1915–1956) vallástörténelem és *Zsigmond Ferenc* (1924–1949) magyar, történelem terén.

A műveltség és az oktatás szintén olyan fogalmak, amelyek összeforrtak Debrecen nevével. Amióta az 1530-as években megkezdte működését a református kollégium, azóta érvényes ez a mondat: *Mi nem fegyvert készítünk, hanem iskolát építünk.* Az 1500-as évek harcokkal és vereségekkel teletűzdelt

évtizedeiben Debrecen az örök értékek mellett döntött. A város a kollégium révén az ország iskolája, Huszár Gál szavaival „Magyarország és Erdély világosító lámpása” lett.

A városi művelődés alapjait a középkorban a szerzetesi és plébániai iskola biztosította, ferencesek és dominikánusok tartottak fenn szerzetesi iskolákat. Már a dominikánusok 15. századi kiűzése után feltételezhetően, hogy azok üresen maradt épületében a plébániai-városi iskola talált otthonra. Hogy a ferencesek kolostori iskolája, vagy a városi-plébániai iskola tekinthető a Debreceni Református Kollégium elődjének, máig vitatott, talán meg sem tudjuk, talán nem is fontos. A mai megemlékezésen annál érdekesebb az, hogy a Török Bálint birtokába került Debrecen a Pápa város reformációjában is szerepet játszó Bálint papot küldte a tiszántúli mezővárosba lelkipásztori szolgálatra. A gyülekezet ennek vagy örült, vagy nem: hogy a reformáció Péter Katalin felvetése szerint is kényszer volt-e vagy választás a gyülekezet számára, ne kérdezzük. Az biztos, hogy a magyarországi reformáció első nyomtatásban megjelent áttekintése, Gönczi Györgynek a Félégyházi Tamás Újszövetség fordításához írt előszava 1586-ban Bálint pap személyével hozza összefüggésbe a város reformálását.

Az új hitet valló prédikátor-plébános tevékenysége befolyásolta a városi iskola működését is, 1538-ra szokták keltezni Bálint pap Debrecenbe érkezését. Hamar színvonalas humanista szellemű oktatás vert itt gyökeret, a legkorszerűbb európai mintákat követő oktatási rendszerrel. Az első iskolai törvény mintája és forrása a wittenbergi magyar diákok coetusának 1571-ben az egyetem által is elfogadott alapszabálya volt. A törvények alapján kirajzolódó iskolai szervezet nemcsak Debrecenre jellemző, ez tükröződik az 1585-ös pápai, az 1621-es sárospataki és az 1654. évi nagybányai iskolai törvényekben is. Érthető, hogy kölcsönösen szívesen fogadtak egymástól diákokat és tanárokat, s be tudtak illeszkedni a máshonnan jött, de azonos lelki-szellemi arculatú, s azonos vagy közel azonos belső rendhez szokott tanítványok és tanulók. Ezért is találunk számos Patakról vagy Debrecenből küldött rektort Pápán, s aztán törheti a fejét a kései kutató, hogy akkor most partikulája volt-e egyiknek vagy másinak a pápai kollégium vagy sem. Debrecen szerepe a magyarországi református oktatásban akkor nőtt meg, amikor a XVII. században elkezdődött a vallásüldözés. *„Tiszántúl (ti. Felső-Magyarországon) a templomok a bálványozók által mind elfoglaltattak, a persecutio grassál a szegény hazában, az Isten büntetlenül el ne nézze”* — veszi tudomásul Debrecen tanácsi jegyzőkönyv. De a város nem maradt a jámbor óhajnál, hanem vállalta az eseményekből következő kötelezettségeket. Amit azelőtt egy egész ország anyagi erejével rendelkező fejedelmek három iskolával is meg-

tehettek a magyar református művelődés szolgálatában, azt most Debrecen a maga sokkal szerényebb lehetőségei közt egyedül vállalta és teljesítette saját kollégiumával: embereket nevelni, akik a török hódoltság mostoha viszonyai, s a Habsburg-ország rész ellenreformációs veszedelmei közt is falvakba, mezővárosokba elviszik a hitet és a tudást. A török hódítás következtében 1660-tól a debreceni iskola a túlélő felelősségével azt a szerepkört is átvette, amelyet korábban Patakkal és Váráddal megosztva viselt a magyar református művelődés történetében. Ez nem csupán a megelőző évtized puritán tanárai magvetésének, hanem legalább annyira, sőt még inkább a váradai iskola ideköltözésének és nagyhatású professzora, Martonfalvi tudományművelő és iskolaszervező tevékenységének tulajdonítható. A schola illustris, vagy illustre collegium nevet joggal érdemelte ki, hiszen Gyulafehérvár pusztulása, Sárospatak működésének a Debreceni Református Kollégium a város iskolájából az ország kollégiumává vált. A debreceni kollégiumnak is kijutott a sorscsapásokból.

A legnagyobb dűlást 1705-ben élte át a város, amikor a császári csapatok a könyvek közül is sokat elégettek. A könyvtár egy részét azonban Ecsedre, illetve Zalánára menekítették (voltak köztük pataki könyvek is). Az 1714-es számbavételkor már több mint másfél ezer volt ismét a könyvtár állománya, s hála az áldozatkész tanároknak és diákoknak, a bibliotéka dinamikusan gyarapodott.

Hamarosan talpra állt az intézmény, a XVIII. század első harmadától tankönyveit az ország teljes területén használták, ezek kinyomtatását a város és az egyház közös működtetésében lévő nyomdák végezték el. A tizennyolcadik századi reformokkal kapcsolatban Maróthy György professzorsága jelent fordulópontot. Csak egy tankönyvíró emelek ki, Budai Ézsaiást, aki mellesleg a magyar klasszika-filológia megteremtőjeként tartanak számon. Budai tankönyvei rendkívül nagy és széleskörű tudásról, pontos, rendszeres filológiai következetességről, imponáló értékelő- és szerkesztőerőről tanúskodnak. Felvilágosult egyetemesség és tudományos elhivatottság egyaránt ihlette alkotásait. Ezt juttatta kifejezésre az Akadémia tiszteletbeli tagsága, melyet 1831-ben ítétek neki oda.

Korszakunk első felének kollégiumi iskolakultúrája, de az egész magyar iskolai művelődés ügye és tudományossága is sokat nyert általuk. A XVIII. században a debreceni felvilágosodás néhány professzorának szerepe is túlnő a Kollégium belső életén és az egyházkerület, a város, de az egész magyar református iskolakultúra történetében maradandó. Sőt, közülük egyesek nemcsak hazai, hanem egyetemes mércével mérve is a kor tudományos színvonalán képviselik a magyar művelődés ügyét.

A Kollégium munkájában neves professzorok vettek részt. Hatvani István, a Magyar Faust, az ördögös professzor nagy fontosságú filozófiai és dogmatikai művet hagyott maga után. A XIX. század elejének professzorainak európai tájékozottsága a szellemi életben, részvételük az egyházi és iskolai mozgalmakban részben a külföldi tanártársakkal, intézetekkel, könyvtárakkal fenntartott kapcsolatuk, levelezésük által nagy mértékben hozzájárult a Kollégium nemzetközi hírnevéhez is. Közülük Budai Ézsaiás, Zákány József és Kerekes Ferenc a legkimagaslóbb alakjai ennek az időszaknak.

A debreceni kollégium sajátos szint képvisel a kor művelődésének történetében. Színvonalas természettudományos képzés folyt itt (erősségük volt a matematika és a botanika), a könyvtárban megvoltak a francia felvilágosodás nagy alkotóinak művei, a modern európai irodalmat feldolgozó olvasókör működött. A nyitottság mellett azonban szigorú, némely kérdésben vaskepalapos, puritán erkölcsi elvek szerint neveltek.

Mérvadó referátumom tárgya szempontjából az is, hogy az 1800-as évek elején a latin iskolakultúra keretében itt a nemzeti művelődés eszménye már nagyon fontos, ha nem is átfogó, de lényeges vonása a középfokú oktatásnak. A Református Kollégium nem csak a tudományos élet, de a művészetek fejlődésében is meghatározó szerepet játszott. A debreceni rézmetsző diákok alkotásai, a helyi nyomdászat, könyvkötészet, könyvművészet remekei, a díszítőművészet egyéb megjelenési formái, valamint a kézművesek egy részének, a hasznosságot a művészi szépséggel ötvöző termékei már az elmúlt századok során messze földön ismertté tették a várost.

A XIX. század közepe komoly visszaesést hozott az intézmény működésében. A Kollégium tagozatokra bomlott, megszűnt a praeceptor rendszer, a partikulákhoz kötődő szálak meglazultak, elkülönült a bölcsész-, jogász- és teológusképzés. Amióta 1752-ben a bécsi kormányzat megtiltotta a városnak a kollégium anyagi támogatását, ez a korszak jelentette a legkomolyabb visszaesést az intézmény életében. Talán ekkor alakult ki az Ady Endre által „zsíros városnak” titulált Debrecenről az a negatív kép a magyar köztudatban, amit Ady így fogalmazott meg: *„Debrecenből a magyarságnak a Bükk hegyekig s a Naszódi hegyekig kellene sugároznia. Kultúrájával, vagyonával reá kellene fekiüdnie az ország harmadrészére. És? Debrecen éli a legezárkózottabb életet a magyar városok között. Az ősbereceni vér átítatja még a bevándoroltat is. Józan, zárkózott, keletien kényelmes, apatikus s ijesztően konzervatív a debreceni szellem. ... Ez a szellem dirigál Debrecenben s hogy milyen erővel, arra ezer példát tudnánk hozni. Maga a debreceni kálvinizmus is egészen más, mint például az erdélyi. Ortodox, konzervatív, rideg. Az iskolákban is ez a szellem dominál. A debreceni főiskola a*

magyar oktatás olimpuszáról már régen lebukott. ... De mennyit tudnánk még Debrecenről hasonlókat írni. Ám nem érne sokat. A debreceni Kossuth-párt antiszemita lapja fejezi ki legjobban a debreceni szellemet s ez a lap azt dúdolja folyton: ordítás a honért, sujtás, szűr, zsinór, kerek kalpag, zsír, bor és szűzi erkölcs... És Debrecen in hoc signo - alszik. Nem lehet felébreszteni..."²

Igaz-e mindez? Nem tudom. Azt viszont tudom, hogy a XIX. század végén is kiváló tanárok, akadémikusok tanítottak a Kollégiumban. A huszadik század úgy találja az iskolát, hogy három akadémiai tagozata van: a bölcsész, a jogi és a teológiai fakultás. Az 1912-ben létrejött Debreceni Egyetem is, amely később Tisza István nevét vette fel, a Kollégium falai között alakult meg és működött, egészen a Nagyerdő fái között emelkedő központi épület megépítéséig. Az egyetemi oktatás indulásakor a 27 egyetemi tanár közül 17 a Debreceni Református Kollégium egykori professzora volt, az egyetem első rektora Kiss Ferenc teológiai professzor lett 1914-ben. A debreceni teológiai fakultáson tanult és végzett református lelkészek sora tartotta a lelket, az összmagyarsághoz való tartozás tudatát az 1920 után idegen uralom alá került magyar közösségekben, ezt megint csak tudom.

Nem egy református értelmiséggel találkoztam, akinek még mindig világosító lámpásként volt jelen életémben Debrecen Kollégiuma az Érmellék vagy akár a Bánát eldugott falvaiban. A Kollégium napjainkban a diákok oktatása mellett a szélesebb körben történő értékközvetítést szintén vállalja. A Kollégiumi esték keretében színvonalas előadások hangzanak el, a meghívott vendégek gyakran az ország határain kívül élő magyar művészek. Debrecen régóta hid a határon túliak felé.

Zárásként egy újsághírre hivatkozom: 2006. júniusában nagyszabású konferenciára került sor Debrecenben, ahol a kelet-magyarországi régió településeinek vezetői mellett részt vett az erdélyi Partium, Kelet-Szlovákia és Kárpátalja több polgármestere is. Azoknak a településeknek a vezetői, amelyek a Debreceni Református Kollégium egykori partikularend-szere révén szorosán kötődtek Debrecenhez, most ismét összesereglettek a cívisvárosban, ahol a vendéglátók határokön átnyúló „kulturális régió” létrehozását kezdeményezték, amely összekapcsolná a ma négy ország területén lévő, de egykor egységes és többé-kevésbé Debrecenhez tartozó földrajzi térség településeit.

² ADY Endre: Magyar városok – A „zsiros város” . = Nagyvárad Napló 1902. augusztus 1.
In: Ady Endre összes prózai művei. <http://mek.oszk.hu/00500/00583/>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALOGH Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben, Debrecen, 1904.
- BARCZA József (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története. Jubileumi kiadvány. Budapest, 1988.
- BARCSA János: A debreceni Kollégium és partikulái, Debrecen, 1905.
- GYÓRI L. János: Kősziklán épült vár. A Debreceni Református Kollégium története. Debrecen, 1993.
- NAGY Sándor: A debreceni református kollégium. Hajdúhadház, 1933.
- S. SZABÓ József: A debreceni református kollégium, Debrecen, 1928.
- ZSIGMOND Ferenc: A debreceni református Kollégium története 1538(?)–1938. Debrecen, 1937.

SUMMARY

ISTVÁN SZABADI**The Debrecen Reformed College and the Hungarian Culture**

Culture and education are terms that have been associated with Debrecen. During the decades of the 1500s, which were filled with struggles and defeats, Debrecen opted for eternal values. Through the College, Debrecen became the school of the country. The foundations of the Debrecen culture had been provided by monastic and parochial schools during the Middle Ages. Both the Franciscans and the Dominicans operated schools. After the spread of Reformation high quality education nurtured by a humanist spirit became dominating, with a system following the most modern European models. It was in the 17th Century, when the persecution of protestants took a start and then following the Turkish invasion, that Debrecen, being aware of its responsibility as a survivor, through taking over the role of the Sárospatak and Nagyváradi schools, gained more importance. As for the reforms in the 18th Century, György Maróthi's professorship is to be considered as a turning point. The importance of some of the professors during the Enlightenment outgrew the inner life of the College. They created standing values in the history of Hungarian reformed education. Compared not only to the Hungarian standard but to the universal one as well, some of them represent the Hungarian culture at the highest scholarly level. At the beginning of the 1800s, the idea of national education was already an important feature of the latin oriented schooling system. In the 19th Century the College divided into faculties and excellent teachers continued to impart their knowledge. The 20th Century College had three faculties, those of arts, law and theology. The Debrecen University was founded and operated for decades in the building of the College. When the education at the university began, 17 out of the 27 university professors had been former professors of the Debrecen College.

A pápai kollégium emblémája

SZÖGI LÁSZLÓ

A peregrináció-kutatás eredményei a magyarországi történetírásban

KÜLFÖLDI EGYETEMI TANULMÁNYOK hatását vizsgálva a magyarországi és erdélyi művelődéstörténetben történelmi periódusonként más és más, bár tendenciájában hasonló képpel találkozunk.

Eddigi ismereteink szerint a középkorban, tehát Mohácsig mintegy 12.000 külföldön tanult magyarországi értelmiségivel számolhatunk. A peregrinusok száma a korai újkorban, vagyis ebben az összefüggésben 1526 és 1788 között 25.000 beiratkozóval határozható meg, s végül a bennünket közelebről érintő hosszú XIX. században, azaz 1789 és 1919 között 55 000 külföldi beiratkozóval számolhatunk, akiknek közel a fele 1890 után indult külföldre. A külföldön tanultak száma természetesen nem 80 ezer volt, hanem ennek a felét sem érte el, hiszen egy személyre átlagban minimum két beiratkozást számíthatunk. Ezzel együtt az egyetemjárás szokása Magyarországon minden korszakban meghaladta az európai átlagot, aminek egyik természetes oka a hazai egyetemi rendszer igen késői kiépülése, de másik oka az a jelentős motiváció, ami nemzetiségtől és felekezettől függetlenül jellemezte e térséget. Ennek következtében igen nagy társadalmi igény, ha úgy tetszik kötelező szokás volt a tudást a legnagyobb európai kulturális központokban megszerezni. A magyarországi recepció nagyságrendjét ez a tény, döntően befolyásolta. Mint utaltam rá, számban és kiterjedésében legnagyobb méreteit éppen a XIX–XX. század fordulóján érte el, több mint 17 ezer külföldi beiratkozóval, ráadásul egy minőségi változás közepette, így ekkor a korábnál magasabb szintű postgraduális jellegű peregrináció a kreatív értelmiség egyre nagyobb számának létrejöttét is elősegítette.

A külföldi egyetemjárás irányát és regionális tagolódását vizsgálva szintén érdekes képet kapunk. Csak az 1526 utáni korszakot vizsgálva világosan látható a bécsi felsőoktatási intézmények rendkívüli dominanciája és nem csupán a XIX. században. Bécs tanintézetébe jelentkezett a külföldön beiratkozottak 43,7 %-a, ami nagyobb, mint amit az eddigi szakirodalom ismeretében várhatunk volna. Ezt egészíti ki a Habsburg birodalom kisebb egyetemeire és akadémiaira beiratkozottak további, mintegy 11 ezer esete. Ezzel együtt a külföldi

peregrináció 57%-a irányult a Habsburg birodalom tanintézetéibe, ideszámítva elsősorban az osztrák és a cseh tartományokat. A német tartományok egyetemére és akadémiáira mintegy 23 ezer beiratkozással számolunk, ami 28%-a a külföldi peregrinusoknak. Hollandiába irányult az egyetemjárás 4%-a, Itáliába kb. 3,5%-a, Svájcba 3,3 %-a, a lengyel-balti térségbe 2%-a és a legkevésbé ismert francia-angol régióba valószínűleg szintén 2%-a. Az adatok véglegesítése még további jelentős kutatást igényel, de bizonyos új tapasztalatok már most körvonalazhatók.

A XIX. századi történetírásnak azon állítása, hogy a peregrináció döntően a protestáns magyarokat és természetesen az erdélyi és felvidéki németiséget érintette, illetve, hogy ennek mértékét a Habsburg uralom visszavetette, gyakorlatilag megdőlt. Egyrészt a kutatás jelenlegi állásánál is megállapítható, hogy a XVI–XVIII. század egészét vizsgálva nagyjából egyensúly van a protestáns és katolikus peregrináció között, ami azért új adat, mert korábban a Habsburg birodalmon belüli peregrináció alig volt ismert és az adatok így természetesen a német, svájci, holland egyetemjárás dominanciáját mutatták. Hasonlóan új elem az is, hogy a protestáns, pl. erdélyi peregrináció nem csökken a XVIII. században, hanem fokozatosan utat talál a birodalmon belüli tanintézetekre. Ennek jelentőségét abban látom, hogy a magyarság kulturális kapcsolatrendszere a vizsgált korszak egészében több irányú volt és így a tudományos eredmények és módszerek adaptációjára folyamatosan volt lehetőség minden irányból. Kevés európai országra jellemző az, hogy polgárai egy időben hozzák haza, még hozzá nagy számban, a tudományos információkat, szakirodalmat és módszereket Rómából, Bolognából, Padovából, Bécsből, s ugyanakkor Genfből, Baselből, Leidenből, Utrechtből, Jénából, Heidelbergből, de akár Cambridgeből, vagy Königsbergből. A magyar peregrináció egyik legfontosabb sajátossága a sokoldalúsága, ami a felvilágosodás korától csak erősödik. A XIX. század elejétől egyre szélesebb társadalmi rétegek kapcsolódtak be a külföldi egyetemjárásba. E korszakban már lassan érdektelenné vált a felekezeti hovatartozás, mégis egy ehhez kapcsolódó tényező színezte nagymértékben a kialakuló képet. A magyarországi zsidóság bekapcsolódása a peregrinációba, azt számával is nagyságrenddel növelte és speciális érdeklődésénél fogva tovább bővítette. Érdemes hangsúlyozni, hogy az általam részletesen elemzett XIX. században fennmaradtak, vagy csak kis mértékben változtak a korábbi peregrinációs irányok, elsősorban a németországi protestáns kapcsolatok. Átrendeződve, de megmaradt a katolikus teológusok peregrinációja (pl. Innsbruck jelentőségének növekedése 1850 után), de ezek mellé a műszaki, természettudományi, kereskedelmi-közgazdasági stb. ismeretek tanulásával teljesen új területek léptek be.

A dualista korszak Magyarországon a századfordulóra kifejlődő és évszázados hagyományokra alapozott magas színvonalú, szigorú, de többségében liberális szemléletű középiskolai hálózat, valamint az alaptudományi képzésben ugyancsak jónak mondható hazai egyetemek és akadémiák jó alapot teremtettek nagyobb számú kreatív értelmiségi réteg kialakulásához. E réteg európai élvonalba való emelkedéséhez azonban nélkülözhetetlenek voltak a most taglalt, jól bejáratott, vagy éppen e korban kiépülő külföldi egyetemi kapcsolatok, az egyetemjárás gyakorlata. Kétségtelen tény, hogy a legkiemelkedőbb tehetségek igazi sikereket elsősorban már külföldön értek el, de a vázolt hagyományok, a századforduló előtti társadalmi, kulturális fejlődés nélkül e tehetségek valószínűleg sokkal kisebb számban bukkanhattak volna fel. A magyar társadalom, pontosabban a hazai értelmiség évszázados recepció gyakorlata és a kreativitást igénylő, bár azt itthon nem mindig és nem eléggé segítő környezet is hozzájárult a jelentős tudományos eredményeket produkáló tudósok magyarországi és később külföldi tevékenységéhez.

A „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban” című adattár-sorozat eddigi eredményei és a további tervezett kutatások

A sorozat eddigi köteteiben az alábbi korszakok és területek egyetemjárásának adatai kerültek feltárára és kiadásra:

1. SZÖGI László : Magyarországi diákok a Habsburg birodalom egyetemlein 1789–1849 (új, csak Bécset tartalmazó kiadás előkészületben) *9 intézmény, 9341 beiratkozás.*
2. KISS József Mihály : Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1715–1789. (új, bővített kiadása a megjelent 13. kötetben) *2 intézmény, 1951 beiratkozás.*
3. SZÖGI László : Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919. *15 intézmény, 2065 beiratkozás.*
4. MÉSZÁROS Andor : Magyarországi diákok a prágai egyetemeken 1850–1918. *9 intézmény, 1398 beiratkozás.*
5. SZÖGI László : Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919. *57 intézmény, 14546 beiratkozás.*
6. HEGYI Ádám: Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798). *5 intézmény, 753 beiratkozás.*
7. SZÖGI László – Kiss József Mihály : Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1849–1867. *8 intézmény, 6453 beiratkozás.*

8. FAZEKAS István : Magyarországi diákok a bécsi Pazmaneumban 1624–1918 (1951). *1 intézmény, 4358 beiratkozás.*
9. SZÖGI László : Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1789. *18 intézmény, 1704 beiratkozás.*
10. PATYI Gábor: Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1890-1918. *8 intézmény, 6247 beiratkozás.*
11. TAR Attila : Magyarországi diákok német egyetemeken és akadémiákon 1694–1788. *31 intézmény, 3944 beiratkozás.*
12. VARGA Júlia: Magyarországi diákok a Habsburg birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1560–1789. *9 intézmény, 4504 beiratkozás.*
13. KISSNÉ Bognár Krisztina : Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789. *5 intézmény, 7646 beiratkozás.*
14. GÖMÖRI György: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789. *6 intézmény, 313 beiratkozás.*
15. BOZZAY Réka–LADÁNYI Sándor: Magyarországi diákok holland egyetemeken és akadémiákon 1575–1919. *7 intézmény, 3143 beiratkozás.*
16. SZLAVIKOVSKY Bea: Magyarországi diákok itáliai egyetemeken I. rész. 1526–1918 (1944). *20 intézmény, 2723 beiratkozás.*

A továbbiakban részben a XIX. századi és XX. század eleji közép-európai peregrináció még hiányzó adatait szándékozunk összeállítani, részben pedig a Mohácstól a francia forradalomig terjedő időszak további, sokféle földrajzi irányba mutató külföldi egyetemjárását mutatjuk be.

Végső célunk a magyar művelődéstörténet szempontjából oly nagy fontosságú külföldi magyar egyetemjárás teljes, 1526 és 1919 közötti adattárát nyomtatott és számítógépes formában egyaránt, a hazai és külföldi kutatók rendelkezésére bocsátani. Ezen adatbázis nagysága számításaink szerint meg fogja közelíteni a 90 ezer beiratkozást, amelyből mintegy 80 ezer már számítógépen rögzítve van.

E sorozattal párhuzamosan kellene újra összegyűjteni és korszerű adattárban közzétenni a középkori magyar egyetemjárás fellelhető és részben már kiadott adatait.

A jelen sorozat tervezett újabb kötetei a következők:

A tervezett további kötetek közül 7 már előkészítő fázisban van, az anyaggyűjtés itt már 50–100%-os arányban befejeződött. A 15–20. sorszámokkal jelölt témákban megindult az adatbázisok építése is. E témákban még bizonyosan egy-két évet igényel az anyaggyűjtés befejezése és az adattárak elkészítése csak utána várható. Évente egy, esetleg két kötet azonban e csoportból is, az eddigi kutatások alapján elkészíthető és megjelentethető.

17. MÉSZÁROS Andor–SZÖGI László–VARGA Júlia: Magyarországi diákok a kisebb osztrák birodalmi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919.
18. SZÖGI László–VARGA Júlia–SZABÓ Miklós–SIMON Zsolt: Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1867–1890.
19. SZÖGI László: Magyarországi diákok német egyetemeken és akadémiákon 1526–1693.
20. Robert OFFNER–Hansgeorg von KILLYEN: Magyarországi diákok a bécsi Josephinumban 1782–1886.
21. SÁRKÖZI Gabriella: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken és főiskolákon 1789–1914.
Az alábbi témákban már történtek hazai és külföldi kutatások, de a kiadványok csupán tervezési fázisban vannak.
22. Magyarországi diákok francia és belga egyetemeken 1526–1918.
23. Magyarországi diákok spanyol és portugál egyetemeken 1526–1918 (1944).

Anyaggyűjtésünk során a következő adatokat kívánjuk összegyűjteni az egyes hallgatókról.

1. Név, lehetőség szerint a különböző névvariációk feltüntetésével, eredeti betűhív formájában;
2. Annak az egyházmegyének megnevezése, ahonnan a hallgató az egyetemre érkezett. Elsősorban katolikus intézményeknél van ilyen.
3. A születési, ill. a származási hely, a matrikulába, vagy más forrásba beírt formában, megadva a település későbbi magyar nevét. Ha a család lakóhelye eltér a hallgató születési helyétől, akkor erre a megjegyzés rovatban utalunk.
4. A hallgató nemzetiségére, illetve származására vonatkozó adat a forrásba beírt változatban. Pl: hungarus, transylvanus, siculus, pannonus, germanus, scepusius, slavus, croata, illirus, dalmata, saxo, stb.
5. A hallgató életkora, illetve születési időpontja, lehetőség szerint napra pontosan.
6. A szülő vagy gyám foglalkozásának, megjelölése az eredeti nyelven, betűhív formájában.
7. A vallás, ha ezt bejegyezték. Az általunk vizsgált egyetemek és akadémiák legtöbbször a forrásokban vallásra vonatkozó adatokat nem, vagy csak 1848 után jegyezték fel.
8. A hallgató társadalmi állásának, rangjának megjelölése a forrásokból kideríthető formában. Pl: praenobilis, comes, perillustris, liber baro, nobilis, civis, libertinus, stb.

9. A beiratkozás ideje, lehetőleg napra pontosan. Ahol ez nem volt lehetséges, ott az első látogatott szemesztert jelöltük meg. Ugyanazon intézménynél a többszöri beiratkozást a megjegyzés rovatban közöljük.
10. A fakultásnak megjelölése, amelyre a hallgató beiratkozott. Az esetek többségében erre sincs pontos adat.
11. Akadémiai gimnázium esetében az osztály megnevezése, amelybe a hallgató beiratkozott.
12. A hazai, vagy külföldi korábbi középiskolai tanulmányok helyszínének megnevezése.
13. A korábbi külföldi egyetemi tanulmányok helyszínének megnevezése. A későbbi tanulmányokra vonatkozó ismert adatok a megjegyzés rovatba kerülnek, de ezeket nem gyűjtöttük a teljesség igényével, mivel azok a sorozat más kötetekben szerepelnek.
14. Az egyetemről való távozás időpontjának megjelölése, lehetőleg napra pontosan, ahol ez nem lehetséges az utolsó látogatott szemeszter megadásával.
15. Az egyetemen szerzett tudományos fokozat(ok). A baccalaureusi, magiszteri, vagy doktori fokozat megszerzésének időpontja. Esetleg a disputatio helyszíne és ideje.
16. A forrás(ok) megjelölése egyezményes rövidítéssel, ahonnan az adatok származnak.

Az alábbi táblázatokban röviden bemutatom azokat a számszerű eredményeket, amelyeket kutatásaink eredményeiből röviden összefoglalhatunk. Természetesen a későbbiekben egy önálló monográfiában fogjuk részletezni az eredményeket.

I.

*Magyarországi diákok beiratkozása Európa különböző régióinak egyetemein az egyes történelmi korszakokban 1526–1919**

Időszak	Franciaország	Németország a Baltikum nélkül	Baltikum és Észak-Németország	Hollandia	Anglia, Skócia	Svájc	Lengyelország, Litvánia, Galícia	Habsburg Birodalom többi része	Bécs	Itália	Összes
1526–1550		241	0	0	0	1	203	0	286	54	785
1551–1600		1297	53	2	10	34	155	280	346	278	2455
1601–1650		1075	650	723	128	19	42	662	635	249	4183
1651–1700		1896	376	865	135	33	4	639	1422	237	5607
1701–1750		2150	108	882	34	194	26	750	1525	192	5860
1751–1789		1549	33	525	6	438	45	506	2333	147	5582
Összes I.	C. 100	8208	1220	2997	313	719	475	2837	6547	1157	24572
1789–1818		1358	16	70	2	35	158	284	2838	18	4779
1819–1848		915	19	7	4	3	263	749	6503	71	8534
1849–1866		1250	25	25	23	132	36	725	6701	53	8970
1867–1889		3220	57	62	65	606	96	1480	C. 7000	44	12630
1890–1919		7491	200	41	131	1096	106	C. 2000	6404	129	17598
Összes 2.	C.1000	14234	317	205	225	1872	659	5238	29446	315	53511
Összes	C.1100	22442	1537	3202	538	2591	1134	8075	35993	1473	78983

* Az adatok a kutatás 2006. augusztusi állapotát mutatják.

2.

*Magyarországi diákok Európa nagyrégióiban
a kezdetektől 1919-ig*

<i>Periódus</i>	<i>A Habsburg Monarchia egyete- mein</i>	<i>Más német tannyel- vű egyetemeken</i>	<i>Európa többi Régióinak egyetemein</i>
1526 előtt	c. 6000	c. 20	c. 4000
1526–1550	286	242	257
1551–1600	626	1384	445
1601–1650	1297	1744	1142
1651–1700	2061	2305	1241
1701–1750	2275	2452	1134
1751–1789	2839	2020	823
1789–1818	3293	1409	248
1819–1848	7586	937	345
1849–1866	7492	1407	137
1867–1889	c. 8576	3883	767
1890–1918	c. 8504	8787	907

3.

*A magyarországi peregrináció nagyságrendje
a protestáns és katolikus felekezetek közötti bontásban 1526–1789*

<i>Periódus</i>	<i>Protestánsok</i>	<i>Katolikusok</i>	<i>Összesen</i>
1526–1550	282 – 35,9 %	503 – 64,1 %	785
1551–1600	1396 – 56,9 %	1059 – 43,1 %	2455
1601–1650	2595 – 62,0 %	1588 – 38,0 %	4183
1651–1700	3305 – 59,0 %	2302 – 41,0 %	5607
1701–1750	3368 – 57,5 %	2492 – 42,5 %	5860
1751–1789	2551 – 45,7 %	3031 – 54,3 %	5582
Összesen	13497 – 55,15 %	10975 – 44,85 %	24472

4.

*A protestáns peregrináció nagyságrendje irányonként
és periódusonként 1526–1789*

<i>Periódus</i>	<i>Németország a Baltikum nélkül</i>	<i>Baltikum és Észak Németország</i>	<i>Hollandia</i>	<i>Anglia Skócia</i>	<i>Svájc</i>	<i>Összes</i>
1526–1550	241	0	0	0	1	242
1551–1600	1297	53	2	10	34	1396
1601–1650	1075	650	723	128	19	2595
1651–1700	1896	376	865	135	33	3305
1701–1750	2150	108	882	34	194	3368
1751–1789	1549	33	525	6	438	2551
Összes	8208	1220	2997	313	719	13497

5.

Protestáns teológusok száma irányonként és periódusonként 1789–1919

<i>Periódus</i>	<i>Németország Protestáns teológus</i>	<i>Hollandia Protestáns teológus</i>	<i>Anglia Skócia teológus</i>	<i>Svájc Protestáns teológus</i>	<i>Bécs Protestáns teológus</i>	<i>Összes</i>
1789–1818	1261	70			0	
1819–1848	681	7			601	
1849–1866	688	25			325	
1867–1889	884	62			236	
1890–1919	1076	38			90	
Összes	4590	200	130	308	1252	6480

6.

*Német és baltikumi protestáns egyetemek és akadémiai gimnáziumok látogatottsága
magyar szempontból periódusonként*

Egy.	1526– 1550	1551– 1600	1601– 1650	1651– 1693	1694– 1714	1715– 1740	1741– 1766	1767– 1789
1. Altdorf	0	8	44	119	17	13	52	8
2. Bremen Gimn.	0	0	40	6	1	26	5	0
3. Bützow	0	0	0	0	0	0	1	1
4. Danzig Gimn.	0	9	70	35	15	4	2	1
5. Dorpat	0	0	4	2	6	0	0	0
6. Duisburg	0	0	0	0	0	1	1	5
7. Elbing Gimn.	0	7	53	6	0	0	0	0
8. Erfurt	0	0	0	3	1	7	6	5
9. Frankfurt/Oder	17	96	192	100	51	73	84	46
10. Giessen	0	0	1	6	2	2	0	0
11. Göttingen	0	0	0	0	0	3	39	110
12. Greifswald	0	0	6	8	14	0	10	6
13. Hamburg Gimn.	0	0	4	3	0	1	1	2
14. Heidelberg	0	85	144	5	1	9	24	51
15. Helmstedt	0	0	2	6	3	3	21	5
16. Herborn	0	0	8	4	0	0	8	1
17. Halle	0	0	0	0	144	254	162	65
18. Jena	0	30	35	235	136	306	297	245
19. Kiel	0	0	0	8	6	4	1	1
20. Koppenhága	0	0	1	4	3	0	0	0
21. Königsberg	2	20	224	110	29	6	8	4
22. Leipzig	20	44	68	211	72	78	60	90
23. Marburg	0	6	45	25	4	16	18	76
24. Rinteln	0	0	1	0	0	0	1	1
25. Rostock	3	17	46	24	3	1	1	0
26. Stettin Gimn.	0	0	29	9	1	0	1	0
27. Strassburg	0	0	38	126	3	7	14	10
28. Thorn Gimn.	0	0	213	124	40	11	4	0
29. Tübingen	3	41	28	59	10	23	53	51
30. Uppsala	0	0	0	0	1	1	0	0
31. Wittenberg	201	982	414	741	290	266	151	114

7.

Német egyetemek látogatottsági sorrendje magyar szempontból 1789–1919

<i>Helyezés</i>	<i>1789–1819</i>	<i>1819–1849</i>	<i>1849–1867</i>	<i>1867–1890</i>	<i>1890–1919</i>
1.	Jena 544	Berlin 266	Jena 241	Berlin 572	Berlin 1914
2.	Göttingen 307	Jena 162	Berlin 214	München TH 440	Leipzig 630
3.	Wittenberg 134	Halle 160	Halle 118	Leipzig 384	Halle 452
4.	Tübingen 94	Leipzig 66	Tübingen 101	Halle 270	Mittweida 444
5.	Erlangen 74	Tübingen 51	Leipzig 70	Jena 236	München TH 435
6.	Marburg 71	Hohenheim 50	Hohenheim 64	Heidelberg 218	Berlin TH 366
7.	Leipzig 40	Göttingen 44	Göttingen 63	München K. 170	München 358
8.	Halle 30	München K. 38	Heidelberg 63	Hohenheim 111	Leipzig Han. 332
9.	Frankfurt/O 24	Greifswald 16	Karlsruhe TH 62	Tübingen 104	Jena 276
10.	Heidelberg 18	Marburg 13	München K. 49	München 87	München K. 230
11.	Greifswald 8	München TH 13	München 31	Mittweida 79	Heidelberg 193
12.	Würzburg 6	Heidelberg 9	Breslau 27	Strassburg 52	Karlsruhe TH 156
13.	Freiberg 5	München 8	Erlangen 24	Karlsruhe TH 51	Berlin Han. 149
14.	Freiburg/Br 4	Würzburg 7	Tharandt 21	Göttingen 47	Berlin Lw. 139
15.	Berlin 3	Freiberg 7	München TH 20	Dresden TH 39	Marburg 117
16.	Königsberg 3	Bonn 5	Marburg 18	Erlangen 38	Göttingen 113

8.

*Veszprém megyei peregrinusok európai egyetemeken
1526–1788*

<i>Németország</i>	<i>Svájc</i>	<i>Hollandia</i>	<i>Anglia</i>	<i>Lengyelország</i>	<i>Bécs</i>	<i>Kisebb</i>	<i>Itália</i>	<i>Összes</i>	<i>%</i>
33	17	15	4	1	44	15	8	137	15,08

Típus	Beiratkozások száma	Százalék
Protestáns intézmények	70	51,09
Katolikus intézmények	67	48,90

1789–1919

Németor- szág	Svájc	Hollan- dia	Bécs 1789- 1849	Bécs 1849- 1867	Bécs 1867- 1890	Bécs 1890- 1919	Kisebb	Itália	Összes	%
176	21	5	153	115	178'	63	52'	8	771	84,91

Összesítés 1526–1919

Régió	Beiratkozások száma	% a helyi peregrinációból
Bécsi tanintézetek	553	60,90
Német tanintézetek	209	23,01
Birodalmi kisebb intézetek	67	7,37
Svájci tanintézetek	38	4,18
Holland tanintézetek	20	2,20
Itáliai tanintézetek	16	1,76
Angliai tanintézetek	4	0,44
Lengyel, baltikumai intézetek	1	0,11
Összes	908	100,00

SUMMARY

LÁSZLÓ SZÖGI

The results of peregrination-research in the Hungarian historiography

The pursuit of studies at universities abroad was quite frequent, outnumbering the European average, due to the fact that the system of the Hungarian higher education developed later. Before 1526 there were 12000 students, between 1526–1788 25.000, and between 1789–1919 55.000 who enrolled in European universities. The results of the research conducted by the author show that after 1526 most students registered at Vienna universities (43,7%), while 57% of the students from Hungary pursued their studies at universities in the Habsburg Empire. 28% of the students studying in a foreign country visited universities in the German provinces. 4% of those peregrinating studied in the Netherlands, 3,5% in Italy, 3,3% in Switzerland, 2% in Poland and the Baltic countries. The catholic and protestant peregrination is relatively balanced in the 16–18th Centuries. 16 volumes of the serial consisting of 26 volumes have already been published. There are a couple of volumes likely to be published on a yearly basis. After completion, the project data of 90.000 students will be available for researchers.

UGRAI JÁNOS

Funkcióváltás és funkcióváltozás a Sárospataki Református Kollégiumban a XVIII–XIX. század fordulóján

(A gazdasági funkció példája)

A MODERN OKTATÁSI RENDSZEREK elméletének alaptörvénye, hogy az oktatás az egyes iskola, és a nagy, sokféle iskolatípust és képzési formát átfogó oktatási rendszer szintjén egyaránt számos funkciót lát el egyidejűleg. A többnyire egymást kiegészítő, ám esetenként egymást keresztező és együtt diszfunkcionális jelenségekhez vezető feladatok–elvárások kikerülhetetlen részei az iskolázásnak. Az iskolában folyó tanítás–tanulás ugyanis egyszerre szolgál különböző személyes és közösségi (társadalmi) célokat.

Az oktatás első számú funkciója a *kulturális reprodukció biztosítása*: az újabb generációk felvértezése a meglévő társadalmi tudással és értékekkel. Ehhez szorosan kapcsolódik a tágabb értelemben vett *szocializáció*, a viselkedési minták és szabályok elsajátíttatása. Ezt az egyén oldaláról a személyes képességek – közkeletű kifejezéssel: kompetenciák – biztosítása, azaz a *perszonalizáció* teszi teljessé. Negyedik fontos funkcióként hangsúlyozzuk az iskolázásnak a *társadalmi struktúra jövőjében* játszott szerepét: egy erősen elitjellegű oktatási rendszer kiválóan alkalmas a meglévő társadalmi különbségek konzerválására, míg ezzel ellentétben – igaz, korlátozottabb mértékben – a rétegszerkezet alapos átalakulását is el lehet érni az oktatási rendszer ennek megfelelő irányításával.

A társadalmi rend fenntartásával együtt jár a *politikai rendszer legitímációja*, amelyben szintén kulcsszerepet szokás biztosítani az iskolázásnak. Az iskola ugyanakkor a *sokféle (társadalmi, gazdasági, kulturális, tudományos, politikai stb.) változás* letéteményese is lehet, ha a technológiai és szemléletbeli innovációra rugalmasan reagál. Természetesen ennek az ellenkezője is igaz: amennyiben egy iskola, vagy iskolarendszer a társadalommal szembeni bezárkózás, a tradicionális elkülönülés logikáját követi, az újdonságok elterje-

désének gátjává válik. Mivel az iskolázás pénzbe kerül, s az oktatás minőségén a jövő munkaerő-kínálatának felkészültsége múlik, nem feledkezhetünk meg az *oktatás gazdasági funkciójáról* sem. Ugyancsak fontos tényező a *szolgáltató funkció*: az iskola leírható a különböző érdekek, érdekcsoport-igények kielégítéseként is, amelybe az elsődleges feladatokon (a tanításon, oktatáson, képzésen) túli, szerencsés és kevésbé helyénvaló tevékenységek is beletartoznak.¹

Talán nem bizonyul anakronisztikus vállalkozásnak, ha egy tanintézet bő kétszáz évvel ezelőtti működését vesszük szemügyre a modern funkcionális megközelítés segítségével. A Sárospataki Református Kollégium történetének mintegy négy évtizedes szakaszát, az 1793–1830 közötti éveket elemezzük ebből az aspektusból. Korábbi kutatásaink eredményeként több helyen is bemutatottuk azokat a messzire ható változásokat, amelyek a Bodrog partján végbementek ebben az időszakban. Ezeket az eltökélt, következetesen végigvitt reformokat és a mintegy önkéntelenül, esetenként a kollégiumi – egyházi eljárók szándékaitól független, vagy egyenesen azokkal ellentétes fejleményeket döntően az irányítási–szervezeti viszonyok sajátosságaival, és az abból adódó felemás finanszírozási megoldásokkal magyaráztuk.²

Ennek jegyében — a Pápai Református Kollégium alapításának évfordulója alkalmából — ezúttal arra teszünk kísérletet, hogy a fenti változások közül kiemeljük a *gazdasági funkcióhoz* kötődőeket, s ezek jellemzőit újabb források bevonásával megvizsgáljuk. Ezt követően áttekintjük a gazdasági változásokból következő és az azoktól független *újjdonságokat* — amelyeket a funkcionális megközelítés alkotta csoportokba sorolunk. Így dolgozatunkkal kettős célt tűzünk ki. Egyrészt fel kívánjuk hívni a figyelmet a korabeli oktatás — a tudomány által eddig kissé elhanyagolt — finanszírozási kérdéseinek jelentőségére. Másrészt a funkciók elkülönítésével illusztrálni szeretnénk, hogy az iskolázás milyen, azóta is meglévő, illetve a maihoz képest hangsúlyosabb vagy kevésbé lényeges feladatokkal szembesült kétszáz évvel ezelőtt. S reményeink szerint a pataki változások elemeinek újszerű csoportosítása néhány, máig is erősen ható toposz tompítására, árnyaltabb értékelésére is alkalmas lesz.

¹ HALÁSZ Gábor: Az oktatási rendszer. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2001. 15–43.

² A kérdésről legrészletesebben 2005-ben megvédett és önálló kötetben is megjelent PhD-disszertációnk szól. UGRAI János: Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése 1793 és 1830 között. Bp., 2007. (A továbbiakban: UGRAI 2007.)

1. A gazdasági funkció jelentősége

A sárospataki kollégium életében kétszáz évvel ezelőtt bekövetkezett változások jelentős része közvetlenül összefüggésbe hozhatók a fenntartói viszonyok sajátosságaival és az abból eredő gazdasági következményekkel. A pataki kollégium nem rendelkezett stabil, jól körülírható patrónussal. Ekko-riban már sem egyszemélyi főúri, sem homogén intézményi (pl. városi, egyházközségi, egyházkerületi stb.) pártfogója nem volt.³ Ráadásul protestáns intézményről lévén szó, természetesen semmilyen állami–királyi támogatásban sem részesült. Ennek megfelelően a kollégium önfenntartásra kényszerült berendezkedni.

A nagyfokú mozgásteret, ugyanakkor örökös bizonytalanságot, kiszolgáltatottságot jelentő szituációban az iskola bevételeinek, gazdálkodásának diverzifikálására kényszerült. Elsődleges feladatán, az oktatáson messze túlmutató gazdasági szerepet töltött be régiójában az iskola, amely könnyen tetten érhető nyomokat hagyott oktatási és kulturális feladatainak ellátásában is.

Adománygyűjtés, kiterjedt birtokgazdálkodás (beleértve a szőlő- és borbordálkodást, egy ideig a gabonatermesztést és az összetett, kerttel, kőbányákkal, malmokkal, szekerekkel, kocsmákkal, mészárszékekkel stb. felszerelt majorsági gazdálkodást), hitelezői tevékenység, tanulói és szülői befizetések, hozzájárulások precíz begyűjtése, a kollégiumi nyomda és az énekkar külső megrendeléseinek teljesítése képezték az intézmény jövedelemforrásait.⁴

A kollégium előjárói minden — esetenként ma már képtelennek tűnő, mindössze néhány krajcárral kecsegtető — eszközt megragadtak arra, hogy bevételeiket növeljék. A legfőbb kiadások biztosítása ugyanis évről-évre, sőt bizonyos időszakokban hónapról-hónapra súlyos gondot okozott. S még az állandó erőfeszítések dacára sem sikerült mindig a legszükségesebbeket sem előteremteni. A debreceni kollégiumhoz képest rosszul fizetett professzorokkal szemben rendre adósságot halmozott fel a pataki iskola.⁵ Az évekig húzódnó nagyberuházások (főként a máig impozáns kollégiumi épületegyüt-

³ A XVII. század közepéig a Perényiek, majd a Rákócziak révén bőkezű főúri támogatója volt az iskolának. Az intézményi patrónus hiánya különösen szembeszökő, ha a felvidéki evangélikus városok polgárságának iskoláival (pl. Késmárk, Lőcse, Eperjes), vagy a reformátusok részéről Debrecennel vetjük össze.

⁴ A kollégium gazdálkodásáról: HÖRCSIK Richárd: A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete, 1800–1919. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Sárospatak, 1996. (A továbbiakban: HÖRCSIK 1996.)

⁵ UGRAI János: Kiváltságosok és kiszolgáltatottak. Fizetési és megélhetési viszonyok az oktatásban kétszáz évvel ezelőtt = Iskolakultúra XIV (2004), 156–165.

tesnek három évtizedig tartó kivitelezése, de egy-egy tanszék létesítése, vagy a nyomda újraindítása is) olyan súlyosan megterhelték az intézményt, hogy a meglévő épületek állagának megóvására, egy-egy új tantárgy (pl. a német nyelv vagy a pedagógia) folyamatos tanítására már nem jutott elegendő pénz és energia. Zsúfolt, fűtetlen, rosszul megvilágított, kéményeik, s düledező falaik miatt testi épségre veszélyes tantermek és lakószobák álltak a diákok és a tanárok rendelkezésére.⁶

A sárospataki viszonyok nem kivételesek a korszakban. A népoktatás egészét siralmas állapotban találták az 1770–80-as évek vizitációi.⁷ Ehhez hasonlóan mindennapos gondok nehezítették felsőbb szinteken is az oktatást, s annak nagyobb tömegekre való kiterjesztését.⁸ Felekezeti hovatartozástól függetlenül minden egyház szinte minden iskolájának működését akár rövidebb távon is meghatározta a település és a közvetlen régió híveinek iskoláztatáshoz való viszonya és önzetlensége. A kiemelt, államilag fenntartott vagy támogatott katolikus fő- és középiskolák; valamint az egyes egyházkerületek számára fontos nagyobb protestáns kollégiumok szűk körén kívül a legtöbb intézet közeljövője is bizonytalan volt. Ez az iskolák majd' mindegyikére kiterjedő körülmény fokozta az oktatási rendszer – felekezeti különbségekből és az egységes állami irányítás hiányából adódó – szétforgácsoltságát, rossz értelemben vett sokszínűségét.⁹

A gazdasági–anyagi kérdések nagy szerepét korábban is felismerték az iskola- és neveléstörténészek. A pataki kollégium historikusai is rendre foglalkoztak a legációk múltjával, a professzori fizetések kérdéseivel vagy a kollégium életéhez szorosan hozzátartozó gazdálkodás problémáival.¹⁰ Elvileg ugyanígy feltárhatóak a többi hasonló intézmény gazdasági erőfeszítései

⁶ UGRAI János: Egészségügyi viszonyok a Sárospataki Református Kollégiumban a 18-19. század fordulóján = Egyháztörténeti Szemle 3 (2002), 53–65.

⁷ A falusi kisiskolák XVIII. század végi állapotáról fontos adalékok például: MÓRA Magda: Fejér megye katolikus népiskolái a felügyeleti látogatások tükrében (1790–1825) = Magyar Pedagógia 83 (1983), 405–416.; TÓTH Lajos: Békés megye iskolái az 1770/72. évi összeírás tükrében = Magyar Pedagógia 79 (1979), 53–66.; TÓTHNÉ DR. POLÓNYI Nóra: A magyarországi népiskolái oktatás statisztikai forrásai (1777–1848) = Statisztikai Szemle 23 (1971), 296–301. Átfogóan: KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996. (A továbbiakban: KOSÁRY 1996.) 450–455.

⁸ HAJDÚ Lajos: A közép- és felsőfokú iskolák ellenőrzése Magyarországon a felvilágosult abszolútizmus időszakában (1776–1790) = Levéltári Közlemények 57 (1986), 3–56.

⁹ KOSÁRY 1996. 450–492.

¹⁰ Például: ELLEND József: József: A sárospataki főiskola egy évszázaddal ezelőtt = Századok 48 (1914) (A továbbiakban: ELLEND 1914.), 597–612., 697–714.; SZABÓ Andor: A legáció története = Sárospataki Ifjúsági Közlöny XXXIII (1916/17) (A továbbiakban: SZABÓ, 1917/18.) 40–44., 61–64., 100–103., 14–152.; XXXIV (1917/18), 6–9., 37–40., 85–88.

is.¹¹ Azonban az adott oktatási intézmények átfogó gazdaságtörténetét többnyire még nem írták meg, a teljességre törekvő rekonstrukció nem készült el. Ez alól örvendetes kivételnek számít a sárospataki kollégium történetének XIX. századi szakasza¹², illetve a debreceni kollégium története. Sőt, Debrecenre vonatkozóan nem kizárólag a gazdaságtörténeti tények szintézisszerű összegyűjtésével és elemzésével rendelkezünk, hanem Rácz Istvánnak köszönhetően elkészült a debreceni anyaiskola múltjának gazdasági aspektusból történő bemutatása is.¹³ Ez a kiváló feldolgozás egyértelműen bizonyítja, hogy a sárospatakihoz hasonló összetett tanintézetek életében különösen jelentős a gazdasági funkció – s egyúttal azt, hogy a gazdaságtörténeti megközelítés adekvát az iskola- vagy neveléstörténet-írásban is.

2. A gazdasági funkció változása I. Csökkenő jelentőségű bevételi források

A sárospataki kollégium működése hagyományosan a birtokgazdálkodásra és az adományokra épült. Ez a két pillér játszotta a főszerepet a XVIII. század utolsó harmadáig az intézmény fenntartásában. A pataki iskola főként szőlőbirtokokat kezelte. Hús kisebb-nagyobb földdarab szolgálta a szőlőtermelést Sárospatakon és a település közvetlen közelében. Ehhez két kocsmá kapcsolódott, az egyik a kollégium épületében, a másik a viszonylag közeli településen, Erdőbényén. De réttel, mészárszékkel, kőbányával és malommal is rendelkezett az iskola, s esetenként egyéb tevékenységeket is folytatott (pl. fuvarozás, üres hordók bérbeadása).¹⁴

Bár korszakunkban még gyarapodott is a szőlőbirtok-állomány, a XIX. század legelejétől egyértelműen észlelhető a birtokgazdálkodás, s különösen a bortermelés hanyatlása. A század legelején még több mint 2000 Rft-os nyereséget produkáló ágazat 1815-ben, a „súlyos lealjasodást” megállapító bizottsági vizsgálat évében már 404 forintos ráfizetéssel sújtotta az intézményt.¹⁵

¹¹ Itt csak utalunk például Barcsa János (Debrecen), illetve Kis Ernő vagy Tóth Endre (Pápa) munkáinak vonatkozó részeire. Különösen értékesek ebből a szempontból a millenniumi iskola-történeti monográfiák és tanulmányok: a XIX. század legvégén az ország összes középiskolájának kötelezően el kellett készítenie saját múltjának feldolgozását. Ezek a művek általában igen gazdagok oktatás-gazdaságtörténeti adatokban.

¹² HÖRCSIK 1996.

¹³ RÁ CZ István: Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai. Debreceni Református Kollégium. Debrecen, 1995.

¹⁴ Oeconomica Collegii Administratio. 1722–1832. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Kézirattára 1176. (A továbbiakban: O.C.A.) 44.; HÖRCSIK 1996. 52–58.

¹⁵ O.C.A. 64.; HÖRCSIK 1996. 52–66.

Bár ezt követően még komoly erőfeszítéseket tett a kollégium a szőlőtermelés megmentésére (egy alkalommal még egy 5000 Rft-os beruházást sem sajnáltak rá), az általános hegyaljai válság idején megállíthatatlannak bizonyult a jövedelmezőség romlása. Ennek megfelelően megkezdődött a közvetlen művelés felváltása a birtokok fokozatos bérbeadásával.¹⁶

Hasonló folyamat figyelhető meg a borgazdálkodás esetében is. A megtermelt és adományozás révén gyűlt borok egy részét a professzoroknak utalták ki természetbeni fizetésük egyik elemeként. A többi pedig nagyobb tételben, illetve a két kocsmában értékesítette az intézmény.¹⁷ Ám az üzletmenet biztosításához — az adakozási hajlandóság, valamint a terméseredmények kiszámíthatatlansága miatt — gyakran saját pénzen vett borral kényszerült kiegészíteni a készletet a kollégium. Az italmérés jövedelmezősége ezzel együtt jelentős volt. 1815-ben az összbevételek közel harmadát, 15 ezer forintos bevételt biztosított az iskola számára. Ám a következő évtizedben — nem függetlenül a bortermelés visszaesésétől — az összbevételből való részesedése 15-20%-ra csökkent.¹⁸ A kollégiumi kocszmák üzemeltetését az 1820-as évek végén — szintén fokozatosan, előbb csak a pálinkamérésre korlátozódóan — ugyancsak bérbe adták.¹⁹

A kollégiumi gazdálkodáshoz más, az előzőeknél jóval kisebb jelentőségű egységek is tartoztak. Ezek közül a mézárszéket, illetve a Patak határában található, egy ideig a kollégium kezelésében lévő kőbányát érdemes kiemelni. Ezeket általában ugyancsak közvetve működtette az intézmény.²⁰

Az adományok, patrónusi alapítványok jelentősége a sárospataki kollégium életében nem csökkent korszakunkban. Valódi fenntartóként viselkedő mecénás, illetve intézmény hiányában a különböző rendű és rangú támogatók bármilyen nagyságú segítségét sem nélkülözhetette a kollégium. Az ala-

¹⁶ O.C.A. 64.

¹⁷ Nagy mennyiségű bor eladására is tudunk példát: 1808-ban Constantin Gábor görög kereskedő 100 hordó bort vásárolt a kollégiumtól. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára (A továbbiakban: TIREKLT.) A. XXXIII. 12.837.; A. XXXIII. 12.864. A nagyobb volumenű kereskedelmet segítette, hogy Sárospatak a Tokaj–Bodrogkeresztúr–Sátoraljaújhely–Gönc–Kassa kereskedelmi vonal egyik fontos állomása volt, s a városi Bodrog-híd Ung, Máramaros és Bereg, a tokaji híd pedig a Tiszántúl, az Alföld és Erdély felé biztosított közeli átjárást. OROSZ István: Sárospataki városkép a 18. században és a 19. század első felében = Emlékkönyv Rác István 70. születésnapjára. Szerk. KOVÁCS Ágnes. KLTE Történelmi Intézet. Debrecen, 1999. 165-176.

¹⁸ HÖRCSIK 1996. 76–86.

¹⁹ O.C.A. 46.

²⁰ Igaz, a nagy kollégiumi építkezés idején nemcsak visszavette a bányát a bérlőtől a kollégium, hanem még egy másik közeli üzemet maga is bérbe vett. O.C.A. 71., 75.; TIREKLT. A. XL. 16.307.

pítványi és egyszeri, szervezetlen módon befolyó kisebb-nagyobb felajánlásokat szisztematikus levéltári kutatás során igyekeztünk korábban meghatározni.²¹ Ennek tanulságaként leszögezhető, hogy e kulcsfontosságú adományok a különböző években rendkívül ingadozó nagyságú jövedelmet képeztek.

Sokféle bizonytalansági tényező tette lehetetlenné a tervszerű gazdálkodást. Az adakozási hajlandóság változékonysága, az ínséges és bőséges esztendők váltakozása mellett a felajánlások jellegükben is komolyan különböztek egymástól: előfordult, hogy valaki perrel terhelt birtokocskáját vagy másról behajtandó földjét, esetleg elárusítandó ingóságait hagyta az iskolára, s ilyenkor a kollégium költségei akár ki is egyenlíthették a jövedelmét. A kiszámíthatatlanságra jellemző példa, hogy 1814-ben mindössze 1200 Rft bevételt könyvelhettek el végrendeleti és egyéb felajánlásokból, ami nyilván súlyos érvágást jelentett az iskola számára, mivel az előző évben még tizenegyszer több pénzhez jutottak ebből a forrásból.²² A rendkívüli kilengések egyébként sem a felajánlások nagyságát, sem jellegüket (például, hogy tartalmazott-e konkrét felhasználási célt, vagy külön alapítvány létesítését szolgálta-e) illetően nem sorolhatók egy egyértelmű trendbe, s hosszabb időegységeket alapul véve sem lehet a változások tendenciájáról beszélni.

Az adománygyűjtésnek voltak lényegesen szervezettebb formái is: a legációk és szupplikációk. A nagyobb ünnepekhez (Húsvét, Pünkösd, Karácsony), illetve az aratási és szüreti betakarításokhoz kötődő, az egyházkerület egészére kiterjedő gyűjtésnek hagyományosan nagy jelentősége volt. A kollégiumi deákok aktív közreműködésével folyó akció nemcsak az iskola számára jelentett állandó bevételt, hanem közben az iskola személyessé és szorossá tette a hívekkel való kapcsolatát, miközben arra érdemes hallgatóit is megjutalmazhatta a jutalékkal járó feladat kiosztásával. Egyszerre szolgálta tehát a hívek lelkének gondozását, a kollégium tanulói utánpótlásának megszervezését, s a már a kollégiumban tanulók tanulmányi és szociális megfontolások alapján történő anyagi támogatását.²³ E funkciók mellett

²¹ A felajánlásokról készített összesítés, s annak elemzése: UGRAI 2007. 82–89., 215–221. A gyűjtőmunka során a korszakra vonatkozó összes levéltári dokumentumot igyekeztünk átvizsgálni. A munka jellegéből adódóan a végkövetkeztetéseket nem tudjuk levéltári jelzetekkel adatolni.

²² A pénzbeli adományok mellett gyakran előfordultak természetbeniek, ezeket nem forintosítottuk, hanem külön tüntettük fel. A példaként felhozott két esztendőre vonatkozó eredmény ez a körülmény nem torzította. UGRAI 2007. 215–217.

²³ SZABÓ, 1917/18, 6–9., 37–40., 85–88.; BENDA Kálmán: A kollégium története 1703-tól 1849-ig = A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Bp., 1981. 92–94.; HÖRCSIK, 1996. 87–92.

a legációk, szupplikációk jövedelemforrásként sem voltak elhanyagolhatóak. Az ünnepi gyűjtések jelentőségét erősíti az a sokféle küzdelem, amelyet az előjárók a gyűjtések kapcsán megvívtak. Ezek közül kiemelkedő, hogy korszakunkban is bővítették a borsodi, abaúji, zempléni, szabolcsi területeken lévő kollégiumi magtár-, borospince- és fatároló-kapacitást, amivel leszorították a természetben gyűlt adományok szállítási költségét. Visszatérő erőfeszítéseket tapasztalhatunk a kiküldött legátusok, szupplikánsok ellenőrzésével, számviteli fegyelmeük megkövetelésével kapcsolatban is.²⁴ S a pápai kollégium XVIII. század végi újraindítása kapcsán különösen izgalmasak azok a törekvések, amelyekkel a pataki kollégium előjárói meg kívánták akadályozni minden egyes hozzájuk tartozó gyülekezet esetleges elpártolását egy másik intézményhez — igen ingerült és hosszú szócsatától sem riadtak vissza a Bodrog-partiak a pápaiakkal szemben, noha elvileg a tét mindössze néhány kis jövedelmű dunántúli gyülekezet hovatartozása volt.²⁵

A sok erőfeszítést okozó gyűjtések egyébként szintén tervezhetetlen nagyságú jövedelemmel jártak. A legációt az uralkodói tiltások már a XVIII. század végén meggyengítették.²⁶ A szüreti szupplikáció pedig már az 1810-es években is alig-alig kecsegtette a kollégiumot 1000 Rft-nál többel.²⁷ A 2500–3000 Rft körüli aratási bevételek pedig a következő évtizedben estek vissza a 2000 Rft alatti tartományba. Noha a szabadságharcig megtartották a szupplikáció intézményét, a folyamatos visszaszorulást nem tudták megakadályozni, s ezért a reformkor utolsó éveiben komolyan fontolgatták a megszüntetését is.²⁸

3. A gazdasági funkció változása II. Növekvő jelentőségű bevételi források

Az egyre hangsúlyosabb jövedelemforrások közül elsőként mindenképpen a pénzgazdálkodást kell kiemelnünk. Az adományokat egyre kevésbé

²⁴ TIREKLT. A. XL. 16.389.; A. XL. 16.460.; A. XL. 16.510.; A. XL. 16. 548.; A. XL. 16.553.; A. XL. 15.566.

²⁵ A küzdelemről: TRÓCSÁNYI Zsolt (szerk.): A pápai református kollégium története. Budapest, 1981. 118–125. De nemcsak a pápai kollégiummal szemben lépett fel igen határozottan a pataki iskola előjárósága, hanem a losonci vagy a miskolci gimnáziummal is. Természetesen csak első ránézésre tűnhet úgy, hogy néhány gyülekezet néhány forintos adománya volt a tétje a küzdelemnek. Valójában az iskolák befolyási övezetének hosszabb távú sorsát féltették a felek.

²⁶ SZABÓ 1917/18, 85–88.

²⁷ Bár 1811-ben 2766 Rft-nyi adomány gyűlt össze, a következő két évben összesen sem sikerült 900 Rft-et előteremteni a szüreti gyűjtés során. ELLEND 1914. 597–607.

²⁸ HÖRCSIK 1996. 92.

költötték el a folyó kiadásokra a kollégium vezetői, sokkal inkább vagy külön alapot létesítettek az adományozó akarata szerint, vagy pedig az egyik, már meglévő alapítványt duzzasztották vele. Így olyan tőkealaphoz jutottak, amelyet részekre szabdalva törvényes, évi 6%-os kamatra kölcsönadhattak a jelentkezőknek. A hitelnyújtás a XIX. század második negyedére már a legfontosabb bevételi forrásává lett a kollégiumnak. 1801-ben még csak az összbevétel 14, 1814-ben 23, 1826-ban pedig már 48%-át biztosította ez a kereseti lehetőség.

A jövedelem számottevő növekedése mellett az üzletág tervezhetősége, kiszámíthatósága is igen fontos tényezőnek bizonyult. Ezáltal ugyanis az intézmény ha nem is teljes, de jelentős mértékben függetleníteni tudta magát környezetének természeti és társadalmi-kulturális feltételeitől, azaz a terméseredmények és az adakozási kedv változékonyságától.

Új bizonytalansági tényezőként jelent meg a visszafizetés esetleges elmaradása. A viszonylag nagy számban mutatkozó jelenség korlátozására korszakunkban folyamatosan vezettek be új szabályokat. Ez az intézményi gazdálkodás egészét a szakszerűsödés irányába mozdította, amiről az alábbiakban még részletesen szólnunk. Ezen kívül az általános válság éveit nyilvánvalóan nyomot hagytak az iskola hitelnyújtási gyakorlatán is. Ez a függetlenség tehát csak egy bizonyos pontig nyújtott védeltséget a kollégium számára. Ráadásul nemcsak tervezhetővé, hanem irányíthatóvá is vált a jövedelemszerzés, hisz az előjárók dönthettek a meglévő alapok csoportosításáról, egy-egy nagyobb beruházás ütemezéséről; illetve a kiadandó összegek kedvezményezettjei kapcsán üzleti partnerük személyéről is. Mindezek alapján a kollégium gazdasági értelemben is a Felső-Tisza-vidék protestáns lakosságának meghatározó tényezőjévé, centrumává vált.²⁹

Hagyományos, ám csak lassan növekvő jelentőségű bevételi forrásnak számított a tanulói (szülői) hozzájárulás. A kollégiumi oktatás nem volt ingyenes, tandíjmentességet csak a legrászorultabb tanulók kaptak. A szűken értelmezett tandíj hiába terjedt ki a tanulók széles körére, az ebből származó bevétel 1807-ben is csak az akkori kamatjövedelmek alig negyedét (1300 Rft körüli értékben) képezte — noha a század első éveiben még korántsem játszott akkora szerepet a kollégium pénzgazdálkodása, mint később.³⁰ Ám különösen az 1793-ban alapított jogi tanszék felfejlődése következtében, az országszerte gyorsan ismertté vált jogászprofesszor, Kövy Sándor működése

²⁹ HÖRCSIK, 1996. 45–48. Sőt, vizsgálódásaink tanulsága szerint a hitelnyújtás nem szorított kizárólag a protestáns kedvezményezettek körére — előfordult például az is, hogy katolikus pap vehette igénybe a kollégium szolgáltatását. TIREKLT. A. XXVII. 9935.

³⁰ TIREKLT. A. XXXII. 12.401.

nyomán az akadémiai tagozaton egyre nagyobb hangsúllyal számolhattak a közvetlen tandíj-jövedelemmel. A nontógátusok körében — ellentétben a classistákkal³¹ — nem osztották három tandíj-csoportba a különböző anyagi, társadalmi háttérrel rendelkező hallgatókat, hanem mindenkinek egységesen 9 Rft-os díjat kellett fizetnie.

A jogi képzésben résztvevők automatikus besorolása a legdrágább tandíjas kategóriába egyaránt utal a szakma presztízsére és a képzés keresettségére, mai szóval: piacképességére.³² Hogy a kollégium milyen nagy jelentőséget tulajdonított az itteni bevételeknek, azt megfelelően illusztrálja a professzorával, Kövy Sándorral való összetűzése: Kövyt ugyanis megvádolták az előljárók azzal, hogy rendszeresen fogad házában olyan tanítványokat, akik a kollégiumi törvények aláírásától tartózkodva valójában csak a professzornak fizetnek, az iskolai kötelezvényeknek nem tesznek eleget. Kövy felettébb önérzetes válaszában visszautasította a gyanúsítást, mondván, ő mindent megtesz a vonakodó hallgatók beiratkozása érdekében. De azzal, hogy hangsúlyozta, ő a legkevésbé sem felelős a jelenségért, lényegében elismerte annak létezését.³³

A jogi képzés megindulása és hirtelen népszerűvé válása nyomán különösen fontossá váló közvetlen tandíj-bevételek mellett további kötelezettségek is terhelték az igénybevevőket. Ezek közül a classisták számára kötelezően előírt magántanító fizetése okozta a legsúlyosabb gondot, hiszen így mindenkinek egy aranynyi (5 Rft 40 kr-nyi) további költséggel kellett számolnia minden évben. A közvetlenül a tanulók által finanszírozott magántanítói rendszer hiányában megbénult volna a gimnáziumi oktatás, hiszen a minden tanulócsoporthoz (a mai osztály korabeli megfelelője) élére állított egyetlen diáktanító nyilvánvalóan képtelen lett volna egyedül megbirkózni a gyakran 100-150 fős létszámmal. Ezért kellett kisebb (6-30 fős) csoportokat alakítani, amelyeknek a korrepetációját a közvetlenül fizetett magántanítók végezhették el.

A tanítással szorosan összefüggő befizetéseken túl egyéb anyagi vonatkozású kötelezettségei is voltak a tanulóknak, hallgatóknak. Korszakunkban kissé növekedett a pénzbeli büntetések jelentősége (bár ezek összege nem

³¹ Ők társadalmi helyzetüktől függően eleinte 2, 4, 6; majd 3, 6, 9 Rft évi tandíjat fizettek.

³² Ennek megfelelően — szinte kizárólag Kövy életében — rendszeresen fogadott a kollégium távolról érkező görögkeleti felekezetű hallgatókat is. UGRAI János: Iskola a „határokon”. A Sárospataki Református Kollégium idegen nemzetiségű és felekezetű diákjai 1777-1848 között = A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19-20. században. Szerk. Egry Gábor, Feitl István. Bp., 2005. (A továbbiakban: UGRAI 2005.) 23-26.

³³ TIREKLt. A. XXVI. 9704.

haladta meg az évi 120 Rft-ot), a törvények aláírásakor kötelezően fizetendő 1, az akadémiai szintre lépéskor pedig további 2 Rft, illetve a lelkeszi felszentelés alkalmából a könyvtár számára felajánlandó, 1807-től minimum 5 Rft-ban meghatározott összeg (vagy azzal azonos értékű könyvajándék) ugyancsak hozzájárult a kollégium működéséhez.³⁴ Az ifjak a természettudományi-mechanikai szertár gyarapításából, valamint a kollégiumi énekharca működéséből is kivették a részüket.³⁵ A kórus tagjai egyébként a belépéskor kötelező ún. szimbolapénz lefizetése mellett az énekharca szervezeti szabályainak a megsértésekor büntetésből, a városi fellépések alkalmával keresett összeggel pedig jutalomból gazdagították társulatokat.³⁶

4. A gazdasági funkció változása III. Az irányítás szakszerűbbé válása

Amint a tanításban és az iskolai élet mindennapjaiban, a kollégiumi gazdálkodásban is elhagyhatatlan szerepük volt a diákoknak. Ez — hasonlóan az elegendő számú felnőtt tanár alkalmazásával kapcsolatos nehézségekhez — egyrészt anyagi okokra vezethető vissza. Másrészt pedig a protestáns iskolakollégiumok hagyományosan erős diákönkormányzati berendezkedésből következett.³⁷

Ennek megfelelően a legfőbb diáktisztviselő, az évente választott senior, illetve annak szintén évente választott helyettese, a *contrascriba* nemcsak közvetlen betekintést nyertek az intézmény pénzügyi-gazdasági ügyeibe, hanem az ügymenetre valódi, érdemi befolyással is bírtak. A senior közvetlenül felügyelte például a kollégiumi birtokokat, a kocsmát, az iskola élelmezési ügyeit, az adománygyűjtést és az alapítványi ügyeket, az 1806–1846 között létező, a kollégiumi építkezés biztosítására elkülönített kasszát, de például a senior folyósította a professzorok természetbeni és pénzbeli javaldalmát is.³⁸ A senior általános helyetteseként — s többnyire utódjelöltjeként

³⁴ SZENTIMREY Mihály: Az esküdt deákok magyar könyvtára. Közművelődési könyvtár Sárospatakon a reformkorban = Magyar Könyvszemle 96 (1980) 1. sz. (A továbbiakban: SZENTIMREY 1980.) 15–32.

³⁵ ELLEND József: A sárospataki főiskola kétszázados physikai museuma = Magyar Paedagogia 9 (1899) 456–468.

³⁶ ORBÁN József: A sárospataki énekharca története. Sárospatak, 1882. (A továbbiakban: ORBÁN 1882.) 28–35.

³⁷ Erről részletesebben: SZABÓNÉ FEHÉR Erzsébet: A Sárospataki Kollégium diákönkormányzata a XIX. század első felében = Pedagógiai Szemle XV (1981), 12. 1155–1167.

³⁸ BENKE Kálmán: Széniori állás a sárospataki főiskolában = Sárospataki Ifjúsági Közlöny XLII (1927), 188–192.

– a contrascriba vezette a mészárszékben a húsmérést, s a könyvtári kiadásokat. A két diákvezetőn túl további fontos tisztségeket is a kollégium tanulói, hallgatói töltöttek be. Így valóban elmondható, hogy a deákok a gazdaságban való közreműködése létérdeke volt a kollégiumnak.³⁹

A deákok ilyen széles körű hatalma többféle problémát is okozott. A két diákvezető – s főleg a senior – esetében súlyos gonddal járt egyrészt az évenkénti rotációból következő ideiglenesség, a hosszabb távra tervezés lehetetlensége.⁴⁰ Az 1804. évi senior, Miskoczi Mihály tragikus esete világítja meg a legjobban a másik nehézséget, a kollégiumi hatáskörök sajátos átfedését. A mindenki által erkölcsösnek ismert Miskolczi az öngyilkosságba menekült, mert 750 Rft-nyi összeggel nem tudott elszámolni a következő év januárjában esedékes számadáskor. Mint utóbb kiderült, a kollégium két professzora vált és maradt törvénytelenül adósává a senior kezelte kasszájának. A Tóthpápai Mihály és Barczafalvi Szabó Dávid tanárok távozásával végződő kivizsgálás ráirányította a figyelmet arra, hogy a senior és a professzorok kölcsönös függőségi viszonyt képesek egymással szemben kiépíteni, amely a kollégium és végső soron az érdekeltek kárára is válhat.⁴¹

A diákok tanuláson kívüli feladatokkal való megbízása egyéb hátrányokkal is járt. Az 1796. évi átfogó kollégiumi bizottsági vizsgálat megfontolta azt a gyakori panaszt, miszerint a kollégiumi tanulók tanulmányi előrehaladását gátolja a diákmunka; illetve a gazdálkodás minőségét is rontotta a szakképzett, állandó, s így felelősséggel is jobban felruházható személyzet hiánya. Ezt ugyan részben ellensúlyozták azok a nevelési szempontok, amelyek a diákok erkölcsi jellemformálásának és gyakorlatias tudással való felvértezésének eszközeként tekintettek a diákmunkára, valójában a pénzhiány miatt nem került sor a rendszer radikális átalakítására.⁴²

A változatlanság kényszerűségét támasztja alá, hogy ahol a legszükségesebbnek mutatkozott, s amint lehetett, bevezettek változtatásokat az előljárók. Az oktatás terén a felsőbb gimnáziumi csoportokban 1796-tól humaniorum professzor néven felnőtt tanárokat alkalmaztak. Az eleinte négyfős gimnáziumi „tantestület” nagy jelentőségű fejlemény a kollégium életében – a szakszerűbb oktatás és a diák-hatáskörök visszaszorulásának

³⁹ HÖRCSIK 1996. 29–30.

⁴⁰ Ennek kapcsán Nyíry István professzor fakadt ki 1808-ban ekképpen: „*Úgy tapasztalom, hogy senior urakat igen nehezen lehet valami oly előre való gazdálkodásra és költségekre venni, amelyekre a magok esztendei hivataljokban szükségek nincsen.*” TIREKLt. A. XXXIII. 12.923.

⁴¹ Az eset leírása: ELLEND József: Barczafalvi Szabó Dávid esete = Protestáns Szemle XVIII (1906), 525–535., 587–596.

⁴² Az 1796. évi Litteraria Deputatio munkálata. TREKLt. K. b. II. 11. 107.

szempontjából egyaránt. Hasonló, s immár kifejezetten a gazdálkodáshoz kapcsolódó lépés volt a nagy építkezés szakszerű felügyeletének megszervezése. Bár a senior továbbra is kulcsfontosságú szerepet kapott a különféle feladatok koordinálásában, Nyíry István professzor személyében kineveztek egy olyan (felnőtt) felelőst is, aki az elejétől a végéig irányította és felügyelte a munkálatokat.⁴³

Izgalmas levélváltás bontakozott ki a XIX. század legelején a senior hatáskörének korlátozása kapcsán. Egy dátum és aláírás nélküli tervezetnek — az intézményt alaposan ismerő — szerzője több okból is feltétlenül szükségesnek látta, hogy a kollégium gazdasági ügyeinek intézésével egy hivatásos megbízottat, egy rationistát vagy administratort ruházzanak fel.⁴⁴

A levélíró figyelemreméltó érveit három csoportba sorolta. Elsőként a kollégiumi gazdálkodás szempontjait elemezte. Természetesen ő is kiemelte a seniorok rotációjából következő hátrányokat, hiszen: *„mikor már valamit tudna a gazdasághoz, akkor kellek elhagyni, annak helyébe meg olyan áll, akinek szinte úgy tanulni kell a gazdaságot, és így által lehet látni, a sok új bába közt miképpen vesztegetődik a gyermek.”* De a rendszer olyan belső konfliktusokat is kódol, illetve felerősít, amely végső soron a kollégium gazdaságának és az ifjúság erkölcsének egyaránt károkat okoz. Gyakori például, hogy a senior megharagudván legesélyesebb utódjelöltjére, contrascribájára, szándékosan nem törődik a rosszabb minőségű borok árusításával. Ezzel részben javítja saját mérlegét, hiszen a jobb borokat magasabb áron tudja eladni, részben pedig ellehetetleníti vetélytársát. E huzakodás miatt azonban a kollégium is súlyos károkat szenved el, hiszen az ősszel elvileg még eladható gyenge borokat tavasszal vagy ki kell önteni, vagy jelképes áron kell rajtuk túladni. A senior ugyanakkor a kollégium állandó alkalmazottaival (bodnár, kocsis, béres, cselédek stb.) szemben kiszolgáltatott helyzetben van, hiszen az utóbbiak az erős seniori feddés, ütlegelés ellenére sem veszik komolyan, mondván: *„kikoplallak téged is, mint mást.”*

A szerző szerint a senior érdekeit figyelve sem helyénvaló a jelenlegi rendszer. Egyrészt mivel a senior a legjobban teljesítő deákok közül való, korábbi, sőt későbbi tevékenységéhez sem illenek ezen kötelességei. A senior ugyanis tudósnak készül, tudományos haladását pedig egy évre apró-cseprő, a teológiához egyáltalán nem kapcsolódó ügyek intézése akasztja meg. Ráadásul a senior — főként a tőkepénzek kihelyezése kapcsán — sok-

⁴³ HÖRCSIK 1996. 93–110.

⁴⁴ TIREKLT. A. XXXII. 12.463. (Az alábbiakban bemutatandó válaszból kiderül, hogy a levél valamivel 1807 előtt szülehetett.)

szor kerül olyan döntési pozícióba, amely elutasító válasza kényszeríti befolyásos emberekkel szemben is. Így pedig későbbi lelkeszi, professzori működésére hat negatívan kollégiumi tisztsége. Végül a kollégiumi ifjúság erkölcsre nézve is fontosnak tartja a koncepció szerzője a változtatást. Mivel ugyanis a senior gazdasági jellegű feladatai miatt túlterhelt, a contrascribára hárul a kollégiumi szabályok betartatása. Ám az előléptetésben, seniorrá választásában érdekelt contrascriba gyakran nem lép fel kellő eréllyel leendő szavazóival szemben, s így egy olyan ellentmondásos mechanizmus erősödik meg, amely nemcsak gazdasági, hanem nevelési, erkölcsi értelemben is több kárt okoz, mint hasznot.

Erre a felvetésre válaszolt Őri Fülöp Gábor, az akkori szuperintendens, aki korábban professzor volt Patakon. Az egyházkerület vezetése nevében a javasolthoz hasonló állandó megbízott kinevezését törvényi okoknál fogva nem látta lehetségesnek.⁴⁵ Ugyanúgy egy 1729. évi kollégiumi szabályra hivatkozva látta szabálytalannak a seniori eskü megváltoztatását, mint ahogyan az előző levél írója a senior feladatainak a megosztását egy másik 1729-es szabályból egyenesen kötelezőnek ítélte meg, amennyiben a feltételek azt megkívánják. Ráadásul a püspök további pontokban is vitázott a problémát felvető írással. Egyrészt Őri Fülöp szerint nagy a veszélye annak, hogy nem találjanak erre a bonyolult feladatra megfelelően felkészült szakembert, másrészt a kollégium súlyos helyzetbe kerül akkor, ha valamilyen rendkívüli okból kifolyólag alkalmazottjuk kilép az intézmény kötelékéből. E kevéssé meggyőzőnek tűnő, nyilván a senior megbízása esetén is érvényes kifogásokat kiegészítette azzal, hogy fegyelmi vétség esetén a gyorsan távozó administrator nem lehetne a seniorhoz hasonlóan megbüntetni. Továbbá anyagi nehézségekre hivatkozva eleve reménytelennek tartotta újabb alkalmazott felfogadását.⁴⁶ Végül kissé rosszhiszeműen arra világít rá a szuperintendens, hogy egy szakavatott gazda ugyan képes lehet a gazdálkodást racionalizálni, de „amit ő megnyerne, azt nem a collegiumnak, hanem csak magának nyerné meg.”

⁴⁵ TIREKLt. A. XXXII. 12.464.

⁴⁶ Az előző betérjesztés részletes számításokat is tartalmaz arra vonatkozóan, hogy miként alakulna az administrator és a senior javadalmozása. A seniornak nem kevesebb mint évi 720 Rft, az administratornak pedig közel 200 Rft jövedelmet biztosítana. Ez a senior számára gyakorlatilag nem jelentene fizetésnövekedést. A koncepció készítője a kollégium udvarán épült korabeli sütőde fölötti három helyiséget biztosította volna az administrator szállásául és az intézmény irattárának helyéül. Ám Őri határozottan elvetette az így is igen zsúfolt kollégiumba való beköltöztetés ötletét.

A külső szakember alkalmazásának kategorikus elutasítása azonban nem azt jelenti, hogy a szuperintendens ne javasolt volna radikális változtatásokat a gazdasági ügyvitelben. A fennálló problémákat ő is érzekelte, s a megoldást ő is a senior hatáskörének jelentős csökkentésében látta. Ő a belső kollégiumi erő, a professzori kar feladatainak — és jogainak — növelésével látta megoldhatónak a problémákat. Szerinte a teljes kollégiumi adminisztrációt fel kellene osztani a professzorok között. Ők így a senior mellett a szintén rotációban az iskola élén álló rector-professzor válláról is leválnának terheket. A senior pedig a napi ügyeket vinné tovább, s havonta részletes beszámolóval tartozna a tanári karnak. A tanárok megbízása ezekkel a feladatokkal — áll a püspök indítványában — haladó hagyományok követése lenne, hiszen a nagyobb kolostorokban éppúgy ilyen megoldást alkalmaznak, mint a debreceni kollégiumban.⁴⁷

Bár a fentiekhez hasonlóan radikális változtatásokra nem került sor, a XIX. század első évtizedében ténylegesen és számottevően módosult az intézmény gazdálkodásának irányítása. Ez egyrészt az algondnoki intézmény bevezetésének köszönhető. A kollégium külső irányítója, a világi főgondnok ugyanis társadalmi státuszából, sokrétű feladataiból adódóan képtelen volt az intézmény mindennapi életének állandó felügyeletére.⁴⁸ Az ő segítségével, s egyben a kollégiumi diákvezetők fokozottabb ellenőrzésére vezették be az algondnoki tisztséget. Az 1807-től működő algondnok a senior feletteseként, a senior után mintegy másodfokon közvetlenül felügyelte a hitelfolyósítást, a szőlőgazdálkodást, a begyűjtött bor és gabona kezelését, és a hosszú távú, a senior megbízási idején túlmutató munkálatokat.⁴⁹ Az algondnoki tisztséget egyébként szintén tekintélyes pártfogók töltötték be: először Boronkay Zsigmond, majd pedig Fáy Ferenc vállalta a feladatot.⁵⁰ Ezáltal tehát külső, világi szereplővel bővült az intézmény irányítói testülete — egyértelműen a szuperintendens javaslatával ellentétes módon.

Létezett még egy feladatkör, amely szintén a senior gazdasági túlhatalmát volt hivatott korlátozni: a provisoré, illetve a tiszttartóé. A provizori tisztséget az 1796. évi Litteraria Deputatio javaslatára hozták létre. Ennek

⁴⁷ A seniornak deklaráltan kisebb jogkört biztosítani szándékozó tervezet kimondja, hogy a diákvezér kieső jövedelmét úgy kell pótolni, hogy kijusson belőle peregrinációba — lehetőleg a magyar reformátusokat ösztöndíjjal fogadó Bernbe.

⁴⁸ A világi főgondnok eleve nemcsak a kollégiumban, hanem az egész egyházkerületben is ellátta ezt a megbízást. Ráadásul a főgondnokot rendre olyan nagy tekintélyű, befolyásos patrónusok közül választották, akiknek több fontos társadalmi, vármegyei feladatuk is volt.

⁴⁹ TIREKLT. A. XXXIII. 12.675.; A. XXXIII. 12.732.

⁵⁰ HÖRCSIK 1996. 21–22.

betöltője gazdasági ügyvivői feladatait a rector-professzornak, s nem pedig a seniornak alárendelve végezte. A seniorral való állandó súrlódások és a nem túl sikeres munkavégzés nyomán azonban hamarosan átalakult ez a pozíció.⁵¹ A provisor a gazda vagy kollégiumi tisztartó váltotta fel.⁵² Mindkét tisztviselő legfőbb feladata a szüretelés személyes irányítása, illetve az ahhoz kapcsolódó előkészületi és utólagos munkálatok (szerszámok és eszközök karbantartása, hordók készítése, napszamosok fogadása, szállítás megszervezése, pincék felügyelete stb.) felügyelete volt. Ezen túl — mivel a kortársak szerint a gazdálkodásnak ezen a területén mutatkozott a legtöbb fogyatkozás a seniorok váltakozása miatt⁵³ — a széna fölött is ő őrködött⁵⁴, valamint a kollégiumi épületek állagmegóvásáról, továbbá az új épülethez kövek, építőanyagok beszerzésével és mesterek felfogadásával is őt bízták meg. A tisztartó fölött már jobban érvényesült a diákvezérek felügyeleti joga: ténykedését a primarius deákok havonta ellenőrizték, s ha egy időre el akarta hagyni a kollégiumi birtokok valamelyikét, azt nemcsak a rector-professzornak, hanem a seniornak is jelenthette.

5. Egyéb funkciókban bekövetkező változások

A gazdasági források szerkezetének lassú, de jelentős megváltozása és az irányítási-szervezési struktúra átalakulása mellett további számottevő fejlemények jellemzőek a sárospataki kollégium kétszáz évvel ezelőtti életére. Ezek túlnyomó többsége — legalább közvetve — szoros kapcsolatban állt egyrészt a türelmi rendelet révén beköszönő új felekezeti, egyházpolitikai szituációval, másrészt a gazdasági önfenntartás kényszerével. A fejlemények közül mindkettőhöz a legszorosabban talán azok kötődtek, amelyek a kollégiumnak a *szolgáltató funkcióját*, azaz a környezettel való szorosabb együttműködését erősítették. A korábban is tekintélyes kollégiumi *Nagykönyvtár*

⁵¹ HÖRCSIK 1996. 38–39.

⁵² Hörcsik szerint 1815-ben szűnt meg a provisor hivatalt. 1815-ből még talált adatot a provisor járandóságaira vonatkozóan, majd pedig a parasztgazda vagy tisztartó alkalmazásáról ír. HÖRCSIK 1996. 38–39. Ezzel szemben a tisztartó kötelességeit taglaló első forrásunkat Kövy Sándor professzor 1809-ben írta alá: TIREKLT. A. XL. 16.529. Az időbeni párhuzamosságot indokolhatja, hogy a tervekben már jóval korábban is létezett a tisztartói tisztség létrehozása. De elképzelhető, hogy valójában a provisor és a tisztartói tisztség közötti különbségek mosódtak el — akár a fogalomhasználat szintjén is — már az 1815. évi elégedetlenséget megelőzően is.

⁵³ Őri Fülöp utalt erre egyértelműen. TIREKLT. A. XXXII. 12.462.

⁵⁴ Ez a gyakorlatban a professzorok és egyéb kollégiumi tisztviselők számára a szénabeli járandóságok, a kollégiumi jótévedők számára pedig a szénabeli ajándékok kipurciózását jelentette.

gyarapítása és kihasználása a XVIII. század végétől válik valóban közüggé: Kazinczy Ferenc közeli működése; a hazai tudományos és szépirodalmi sajtó terjedése; a nagy számban az ország minden tájáról Patakra került, de ott csak egy-két évet eltöltő joghallgatók megjelenése; majd pedig a helyi és közeli egyletek révén a kollégiumi bibliotéka a korábbiaknál szélesebb körben szolgálta a régió művelődését is.⁵⁵

Hasonló változásokat élt meg a kollégiumi *énekkar* is. A korábban különböző intenzitással működő kórus valóban komoly szervezeti kereteit csak az 1770–80-as években teremtette meg Barczafalvi Szabó Dávid. Ezután pedig – az ellenreformációs nyomás enyhülésének is köszönhetően – az énekkar felléphetett a városi temetéseken és ünnepségeken is, nem elhanyagolható bevételhez juttatva ezzel az intézményt.⁵⁶

Legalább a célkitűzés szintjén hasonló motívum jelenik meg a szintén ekkoriban szerveződő kollégiumi *diáktűzoltóság* működésében is. Ám a rendkívül szerény felszerelésekkel rendelkező társaság városi tűzesetekhez kivonulása alig bizonyulhatott többnek jelképes gesztusnál.⁵⁷

Lényegesen fontosabb ennél a *kollégiumi nyomda* újraindítása. A XVII. században már komoly hírnévre szert tett üzem hosszú, két évtizedes küzdelem és komoly anyagi ráfordítások árán már a XIX. század második negyedétől számottevő sikerrel működhetett.⁵⁸ Bár profittal még nem kecsegtette az intézmény eljáróit, oktatási és tágabb értelemben vett kulturális jelentősége révén hamar bizonyította a küzdelmek értelmét. A nyomdának köszönhetően ugyanis egyrészt fellendült a pataki tankönyv-kiadás (s ennek nyomán a könyvek írása is).⁵⁹ Másrészt a nyomda az első zaklatott esztendőök után egyre inkább kiszolgált külső igényeket is: ima- és énekeskönyvek, prédikációgyűjtemények, kalendáriumok, hivatalos értesítések, plakátok, meghívók stb. kerültek ki a pataki sajtó alól is.

A Sárospataki Református Kollégiumban kétszáz évvel ezelőtt lezajló jelentős tantervi, tananyagbeli változások szinte egyöntetűen a korabeli iskola *változást, innovációt elősegítő funkciójának* erősödését szolgálták – leginkább a *kulturális reprodukció funkciójának* a kárára. A tantervi fejlemények közül elsőként mindenképpen a magyar nyelvű tanítás bevezetését kell ki-

⁵⁵ SZENTIMREY 1980.

⁵⁶ ORBÁN 1882.

⁵⁷ TAKÁCS Béla: A sárospataki diáktűzoltóság = Borsodi Szemle VII (1962), 98–100.

⁵⁸ A nyomda egész történetére kiváló feldolgozás: TAKÁCS Béla: A sárospataki nyomda története. Bp., 1978.

⁵⁹ Erre vonatkozóan: DR. FEHÉR Erzsébet: Sárospataki tanárok magyar nyelvű tankönyvei a Kollégium alsó és középső szintje számára (1793–1848). Miskolc, 1989.

emelnünk.⁶⁰ Hazánkban először a Bodrog partján tartották az órák egy részét magyarul.⁶¹ Ez akkor is igen figyelemreméltó, ha tudjuk, hogy a tananyag gerincének számító előadások (teológiai, filozófiai tárgyak, történelem és latin nyelv) továbbra is latinul folytak.

A *magyar oktatási nyelvet* leginkább azon természettudományos tárgyak tanításában alkalmazták, amelyek megnövekvő aránya a tantervben szintén fontos eleme az innovációs funkció erősödésének. A természetrajz, fizika, földrajz, matematika a korábbiaknál lényegesen hangsúlyosabb elemévé vált a pataki kollégiumi oktatásnak, sőt, kiegészültek a statisztikával, a mechanikával és a földtannal. Tantervi újdonságnak számított a történelmi közelmúlt, az irodalomtörténet, a pedagógia és a rajz tanítása, továbbá az európai gazdaságföldrajzi kérdések felvétele a tananyagba. Bár anyagi nehézségek miatt csak felemás eredményre vezettek a méhészkedéssel, a vegytannal és az egészségtannal kapcsolatos tantervi törekvések, a szándék mindenképpen az oktatás gyakorlatiassá alakításának igényéről tanúskodik.

Ugyancsak ebbe az irányba mutattak azok a — szintén változó eredményességű — erőfeszítések, amelyek a *német nyelv* rendszeres tanítását célozták.⁶² Különösen jelentős fordulat volt a kollégium képzési kínálatának alakulásában a *jogi akadémiai kurzus* beindítása. Az 1793-ban létesített jogi katedrára igen szerencsés módon választottak professzort: Kövy Sándor mind a jogászképzés tananyagát, mind pedig a tanítás módszerét illetően eltávolodott a hagyományos, egyházi célzatú jogfelfogástól, s így hallgatói a korszakban egyedülállóan gyakorlatias — noha alapvetően rendi konzervatív szellemiségű — képzésben részesültek.

6. Alig mozduló területek

A számottevő változások ellenére a kollégium arculatának markáns vonásai maradtak a régi jellemzők. Több olyan feladata is volt az iskolának, amelynek teljesítésében nem következtek be komoly fejlemények. Ezeknek a mérlegelése is szükséges ahhoz, hogy megfelelő helyet találjunk a kollégi-

⁶⁰ A kollégium korszakra vonatkozó tantervi változásairól: SZILÁGYI István: A gimnáziumi oktatásügy története a magyarországi hely. hitvallásúaknál, különös tekintettel a h. h. tanároknak Pesten 1860-ban tartott egyetemes értekezletére = Sárospataki Füzetek V (1861), 193–246. UGRAI János: Felvilágosodás kori változások a Sárospataki Református Kollégiumban = Egyháztörténeti Szemle II (2001), 96–107.

⁶¹ Középfokon 1796-tól, az akadémiai tagozaton 1818-tól. De egyes professzorok egyes tárgyakat már korábban is így tanítottak.

⁶² VÉGH János: A német nyelvtanítás története a sárospataki főiskolában = A Sárospataki Ref. Főiskola akadémiai és gimnáziumi értesítője az 1911–1912. iskolai évről. 277–293.

umnak a korabeli társadalom és kultúra alakításában — kissé akár át is értékelve a történeti irodalom által korábban a sárospataki iskolának tulajdonított jelentőséget.

Különösen a kollégium *politikai funkciójának* kapcsán tűnik szükségesnek némi korrekció. A XIX. század végi, XX. század eleji — nagyrészt helyben született — feldolgozások szívesen ecsetelték azt, hogy a Bodrog-parti kollégium megelőzve a korát már a reformkor előtti évtizedekben nyílt politikai állásfoglalással biztosította később híressé vált hallgatóinak (Kossuth, Szemere, Palóczy László, Fáy András stb.) a szellemi municiót.⁶³ Megítélésünk szerint ez a hatás a korábban feltételezettnél áttételesebb formában érvényesülhetett csak, hiszen közvetett adatot is alig találtunk arra, hogy akármilyen formában is politizáltak volna a pataki tanárok, vagy deákok.

Leginkább két jelenséggel szokás alátámasztani a pataki kollégium radikálisnak számító politikai kultúráját. Egyrészt a magyar tanítási nyelv valóban gyors bevezetésének tényével. Ennek nem szándékolt módon, közvetetten kétségtelenül lehetett politikai jelentősége — ezt már jóval a hivatalos bevezetés előtt felismerték a kortársak is, akkor, amikor még csak egy-két tanár próbálkozott magyar nyelvű előadásokkal.⁶⁴ Ugyanakkor több tényező is kétségessé teszi azt, hogy a magyar nyelv térnyerése elsőrendűen politikai, nyílt állásfoglalásnak számított volna. Egyrészt említettük, hogy a tanítás túlnyomó része továbbra is latinul folyt. Ezt a tényt még figyelemre méltóbbá teszik az elvileg szigorú — bár a gyakorlatban kétségtelenül lazábban ellenőrzött — szabályok, amelyek a tanulók iskolán belüli érintkezésében még tanítási időn kívül sem tették lehetővé a magyar nyelv használatát.

Végül maguk a kollégiumi professzorok is erősen megosztottak voltak a nyelvújítás kérdésében, korántsem ugyanúgy látták a magyar nyelv jövőbeni szerepét az oktatásban, s szélesebb értelemben, a társadalomban.⁶⁵ Mindezek a politikainál lényegesen erősebbé teszik a magyar tanítási nyelv gyors, bár

⁶³ Például: SZINNYEI Gerzson: Vázlatok a sárospataki reformált főiskola XVIII. és XIX. századbeli életéből a nemzeti élet keretében = Sárospataki Lapok (1885), 142–144., 159–161., 175–178., 192–193., 209–212., 223–226., 241–244., 257–261., 284–286., 345–348. hasáb. GÜLYÁS József: A Sárospataki Ref. Főiskola rövid története. Sárospatak, 1931. A modern feldolgozások közül jóval óvatosabban, de ugyanezt sugallja: CSORBA Sándor: Reformkori diákegyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban. Bp., 2000. 59–68.

⁶⁴ A pozsonyi Magyar Hírmondó az anyanyelv használata általános elterjedésének illusztrálásaként említi lelkendezve példaként a pataki kollégiumra vonatkozóan ezt a fejleményt: Magyar Hírmondó, 1785. 688–690.

⁶⁵ Két pataki triász alakult ki a professzorok állásfoglalása révén. A nyelvújításban Kazinczyt feltétlenül támogatókkal (Sipos Pál, Vályi Nagy Ferenc, Kézy Mózses) szemben kifejezetten konzervatív véleményen volt Kövy Sándor, Lácza Szabó József és Rozgonyi József.

korlátozott bevezetésének innovációs funkcióját — hiszen főként az új természettudományos tárgyak oktatása miatt volt rá szükség.

Hasonlóan túlzónak találjuk a történeti irodalom által a „Páncél vármegyének” tulajdonított politikai jelentőséget. A Kövy Sándor jogprofesszor által a hallgatói számára az 1810-es évek közepén szervezett egyesülete kétségtelenül kivívta a Helytartótanács rosszallását, de valódi, közvetlen politikai szerepe alig-alig lehetett. A „Páncél vármegyébe” tartozó ifjak ugyanis Kövy felügyelete alatt nem a vármegyei politizálást, hanem az ottani bürokrácia menetét tanulták. A megyei hierarchiát követő diáktestület sokkal inkább foglalkozott olyan hétköznapi ügyekkel, mint árvízvédelem, vagy temetési rendszabás módosítása, mint amilyenek a reformkori vármegyei politizálás tipikus témáivá váltak. Amikor ezt a határt az ifjak átlépték, Kövy azonnal elhatárolódott, majd eltávolodott tőlük.⁶⁶ Végül, amikor az újoncállítás megtagadásának lehetőségeit vitatták meg, a kollégium vezetői — állítólag központi nyomásra — döntöttek az egyesület felszámolásáról.

Természetesen a rövid ideig Kossuthot is a soraiban tudó szervezet fontos színtér lehetett a tagok pályaszocializációjában, szellemiségük fejlődésében, de ettől függetlenül — az egyébként is inkább rendi-konzervatív szellemiségű — Kövy egyetlen célja „Páncél vármegyével” a gyakorlatias nevelés volt. Szakmódszertani újításként — s így ismételtelen az innovációs funkciót erősítő elemként — értékelhető tehát, politikai jelentősége legfeljebb csak igen áttételesen, a későbbi évtizedek visszaemlékezései nyomán erősödött fel.

Mindez nem jelenti azt, hogy kritikátlanul, korlátok nélkül látta volna el az intézmény az egyetlen törvényileg lehetséges feladatát ezen a területen, a fennálló társadalmi – politikai rend legitimációját. *Protestáns és magyar* kollégiumról lévén szó, természetesen legalább ezen a két ponton inkább ellenérzéseket nevelt a felnövekvő generációkba a kollégium, mint őszinte együttérzést, együttműködést. Mindez korszakunkban kiegészült a fennálló birodalmi uralmi forma óvatos megkérdőjelezésével is. A Nagykönyvtár állománya a cenzúra szigora ellenére folyamatosan gyarapodott a felvilágosodás köztársaságot vagy alkotmányos monarchiát követelő műveivel, kézirtaival, azok kompilációival vagy fordításaiival. Bizonyos, hogy az ehhez hasonló politikai nézetek hatása alól a kollégiumi professzorok sem vonták ki magukat.⁶⁷

⁶⁶ TIREKLt. B. XLVI. 19.222.

⁶⁷ Csengery József, 1825-ben frissen katedrát nyert történelemprofesszor tollából például egy olyan — nem feltétlenül biztos, hogy eredeti — kézirat került ki, amelyben a szerző nyíltan és határozottan elveti a despotizmus minden formáját, s egyúttal a bécsi udvart az európai

Még áttételesen is kevesebb változás mutatható ki a *perszonalizációs* és a *társadalmi rendet befolyásoló funkció* terén. A kollégium igen erőteljesen törekedett a fennálló, mindenkire érvényes társadalmi normák (erkölcsi értékek, magatartásminták, szabályok) átörökítésének biztosítására. Ezt a részletes, kollektív tanulmányi és magatartási szabályok megléte; a református közösségekben szokványos önrendelkezés alapján az iskolaszék működése; valamint a tradicionális oktatás szerinti szereposztás (a nevelő és a nevelt egyoldalu kommunikációja; zárt, előre meghatározott tananyag; egységes cél- és eszközrendszer; normatív, egyéni sajátosságokkal nem törődő értékelés) garantálta. Ezt szándékosan a képzési kínálat átalakításával sem módosították. A kollégium mindössze a jogász- és a lelkészképzés terén biztosított választási lehetőséget hallgatóinak, egyéb specializációra, az egyéni igények fokozottabb kielégítésére nem került sor.

A kollégium a társadalmi különbségek kezelésében a hagyományos eszközöket alkalmazta továbbra is.⁶⁸ Bár a nagyon szegény tanulók támogatására — elsősorban a diákmunkába, valamint az ünnepi gyűjtésekbe való bevonásukkal — viszonylag sokféle megoldást alkalmaztak, ezek a fentebb vázolt gazdasági átrendeződés előtt és azt követően egyaránt csak szerény keretek között biztosítottak lehetőséget a szegény tanulók segítésére. A szociális különbségek kezelésére három csoportba sorolták anyagi helyzetük alapján a tanulókat. Ám a közrendűek nagy tábor mellett a külön figyelmet kiérdemlő (alacsonyabb tandíjat fizető, egyes külön feladatokat kapó) inasdiákok száma szigorúan követte a legtehetősebb családokból érkező, gazdag úrfiak számát. Ez elsősorban anyagi okokkal magyarázható. Hiszen az inasok annyival kevesebb tandíjat fizettek az átlagosnál, amennyivel az úrfiak többet, ráadásul az inasok pluszfeladatainak nagy része közvetlenül az úrfiak kiszolgálását jelentette, amelyet így szintén meghatározott azok létszáma.

Így bár a kollégium — hagyományosan — sokat tett egyes szerencsétlen sorsú gyermekek neveléséért – képzéséért, a társadalmi rétegek közötti különbségeket kicsiny mértékben sem tudta befolyásolni. Ugyancsak erősen korlátozott lehetőségek álltak a kollégium rendelkezésére a szegényeknek való ösztöndíj folyósítására: stipendiumot vagy alumneumot csak a jötevők felajánlásai nyomán oszthattak az előljárók, s ilyenkor az alapítványtevők

despotizmus egyik központjaként emlegeti. A kéziratot teljes terjedelmében közöltük: UGRAI János: „Európa politikai megtekintése” 1825-ből = Századok 138 (2004) 3. sz. 673–704.

⁶⁸ A kérdést röviden, inkább csak probléma-felvető jelleggel tárgyalta: BENDA Kálmán: A kollégium története 1703-tól 1849-ig = A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Bp., 1981. 98–99. Részletesebben vizsgáltuk az ide vonatkozó kérdéseket: UGRAI, 2007. 107–126.

meghatározták a kedvezményezettek körét. Eredményeink szerint elvétele tüntették ki figyelmükkel a jómódú patrónusok a szegényebb tanulókat.⁶⁹

A kollégiumban tanulók *társadalmi állapotát* elemezve arra jutottunk, hogy a tanintézet korszakunkban megmaradt döntően *nemesi származású* ifjak iskolájának. Az alsóbb évfolyamokon és a két akadémiai tagozaton egyaránt a beiratkozott tanulók fele mindig nemesi család sarja volt. Akik nem tartoztak közéjük, általában az ignobilis vagy libertinus (nemnemes vagy szabados) minősítést kapták a tanulói névsorokban. Ez arra utal, hogy polgári származásúak, illetve a polgárosodás egyik fokmérőjeként megnevezett foglalkozással bíró (pl. hivatalnok, mérnök, orvos stb.) apák gyermekei jellemzően nem tanultak az intézményben.⁷⁰

Elvileg a *társadalmi különbségek* csökkentésére való fokozottabb törekvés nyomainak is értékelhetnénk, hogy a kollégiumban viszonylag rendszeresen megfordultak szepesi evangélikus, csehországi református és különböző helyekről érkező görög-keleti (ortodox) vallású ifjak. Ám kutatásunk végén arra jutottunk, hogy ez a jelenség döntően a kollégium önérdékének tekinthető.⁷¹ (Ez alól csak a cseh-morva tógátusok fogadása számít kivételnek: itt a Bodrog-partiak valóban önzetlenül, az idegen nemzetiségű hittestvéreik megsegítése érdekében vállaltak többletterheket.)

A szepesi tanulók Patakon a magyar nyelv elsajátítása céljából egy diákcsere keretében jelentek meg — ezért ugyanis a pataki diákok németül tanulhattak Késmárkon, Lőcsén és a többi nagyobb városban. Ezen intézmény nélkül a pataki kollégiumban még égetőbb probléma lett volna a némettanítás hiánya, amely nyilvánvalóan csökkentette volna az intézmény vonzerejét. Ráadásul azt a szempontot sem hanyagolhatták el, hogy az egy-két évig Sárospatakon időző jómódú szepesi ifjak nem kevés pénzt költöttek tanulásra, szállásra, étkezésre, ruházkodásra — komoly bevételhez juttatva az iskolát és a pataki lakosokat egyaránt.

Még egyértelműbb az ortodox ifjak megjelenésének értékelése. Ők kizárólag Kövy Sándor jogi kurzusa miatt érkeztek messzi földről Patakra. Említettük már, hogy a jogi képzésben való részvétel a legköltségesebb formája volt a pataki kollégiumi létnek, s az idegen származású-felekezetű ifjak lényegében semmilyen kedvezményben nem részesültek: a legmagasabb tandíjat fizették, magánóráik, tankönyveik is a legdrágábbak voltak, egészen bizonyosan nem kaptak szállást és étkezést a kollégiumban, s további befize-

⁶⁹ Leggyakrabban a saját családjukba tartozó ifjakat támogatták ily módon.

⁷⁰ UGRAI 2007. 107–126. Civis bejegyzést rendre a Szepességéből érkező, illetve a görög-keleti vallású hallgatók kaptak.

⁷¹ Az egész kérdésről: UGRAI 2005. 15–33.

tésekre, például a könyvtár támogatására is kötelezték őket. Felekezeti, társadalmi vagy nemzetiségi sajátosságokat a kollégium sem személyes, sem csoportos szinten nem vett figyelembe, teljességgel ugyanazok a szabályok vonatkoztak ezekre a tanulókra is, mint a református magyar ifjakra.⁷² Különösen feltűnő, hogy a pataki kollégiumban ekkoriban szinte egyáltalán nem tanultak zsidó gyerekek — ellentétben például a pápai kollégiummal.

Összegzés

A Sárospataki Református Kollégiumban a XVIII–XIX. század fordulóján, s az azt követő két évtizedben messzire ható változások mentek végbe. E fejlemények javarésze számottevően megerősítette a kollégiumnak hazánk kultúrájában betöltött pozícióját. Sőt, az utókor olyan következményeket is tulajdonított egyes tanrendi-tantervi változásoknak, amelyek megítélésünk szerint túlmutatnak nemcsak egy, az 1800-as évek elején Magyarországon működő protestáns intézmény, hanem általában az oktatás lehetőségén.

A valóban úttörő kezdeményezéseket (például a magyar tanítási nyelv korai bevezetését, a természettudományos tárgyak térnyerését, a modernizált jogi képzés megteremtését) hajlamos volt a — jobbára helyi illetőségű — történetírás valamifajta reformkort megelőző, megelőlegező hevülettel, konkrétan vagy legalább latensen meglévő társadalmi-politikai programmal magyarázni.

Dolgozatunk második felében a modern oktatásmélet által alkalmazott funkcionális megközelítéssel azt igyekeztünk megvilágítani, hogy a pataki kollégiumban kétszáz évvel ezelőtt végbemenő változások legkevésbé a fennálló társadalmi-politikai rend átalakítását célozták. Ennek meghirdetésére és véghezvitelére nem lett volna az intézménynek módja, hiszen anyagi lehetőségei szűkösek voltak. Ám ennél fontosabb, hogy társadalmi bázisának, igénybevevői körének (a szélesebben vett környék protestáns kis- és középnemességének) összetételéből és mentalitásából adódóan nem volt rá igénye sem.

Lényegében minden fontos reformintézkedés két tényezőre vezethető vissza. Egyrészt arra, hogy az önfenntartás kényszeréből adódóan fokozottan figyelnie kellett környezetének megváltozó igényeire, érdekeire — s ezért a korábnál lényegesen gyakorlatiasabb és sokszínűbb képzést kellett biztosítania a belépő tanulók számára. Másrészt arra, hogy az ellenreformációs nyomás enyhülésével egyrészt erre, másrészt gazdasági és szolgáltatói tevékenységének fejlesztésére és bővítésére (például gondolkjunk a nyomda újraindítására) módja is nyílt.

⁷² Ez alól egyetlen kivételként az ortodox ifjaktól azt követelték meg, hogy saját felekezetük papjától szerezzenek be rendszeresen igazolást a templomba járásról és megfelelő, vallásos viselkedésükről.

A kissé szabadabbá váló légkör és a kényszerű önfinanszírozás metszéspontján jelenhettek meg azok az újítások, amelyekre az ellenreformáció keményebb évtizedeiben nem is gondolhattak Patakon. Ezeknek egy része a biztosabb háttérrel rendelkező Debreceni Református Kollégium számára korábban is magától értetődő volt – rendelkezett például nyomdával, s a természettudományos képzés is hagyományosan jó színvonalú volt. Másik részének fontosságát viszont a kényelmesebb viszonyok között még évtizedekig nem érzékelték – a jogi képzés vagy a magyar nyelvű tanítás mellett ezt a példát erősítik a hagyományos reáltárgyakat érintő új, természettudományos felfedezések is.

Mindez a sárospataki kollégium esetében tehát csak erős megkötésekkel vezethető vissza a felvilágosodás vagy a polgárosodás követelményeire. A polgárosodás által kiváltott modernizáció lényegesen lassabb folyamat eredményeként képzelhető csak el. Ennek alátámasztására elemeztük tanulmányunk első felében azok az évtizedes távlatokban érzékelhető elemeket, amelyek az intézmény gazdasági berendezkedésének gyökeres megváltozását eredményezték. A tradicionális bevételi források fokozatos visszaszorulása, s a jövedelem-szerzés új lehetőségei módszeresen csökkentették a kollégiumnak a természeti és társadalmi tényezőktől való kiszolgáltatottságát, s tették azt fokozatosan nemcsak oktatási értelemben a régió központi jelentőségű szereplőjévé. Ráadásul ez kiegészült a szakszerűbb, a kollégiumi ifjúságtól egyre kevésbé függő szervező-irányító apparátus kiépülésével, önállósulásával.

Összességében kijelenthetjük, hogy ezek a gazdálkodásban is tetten érhető folyamatok rövid és hosszabb távon egyaránt átformálták a kollégium egészének arculatát.

SUMMARY

JÁNOS UGRAI

Functions replaced and changed at the Sárospatak Reformed College at the Turn of the 18–19th Centuries – The Example of Economic Function

In our essay, we analyse the changes that were taking place at the Sárospatak College during the first third of the 19th Century. In our research, we used a functional approach of the theory of modern educational systems. As a result of this we concluded that the changes taking place two hundred years ago at the Sárospatak College were the least to bring about a change in the social-political status quo. The institution neither wanted nor would have been able to follow through such a goal. All the reform measures were based on two factors: the urge to survive and the ease of counter-reformation. As a consequence of this the College had to pay special attention to the changing requirements of its environment and its own interests. To do so, the school had to provide its students with more practical and colourful education. With the atmosphere getting a bit freer and an obligation for self-support, new solutions (for example printing-house, practical legal education, Hungarian language usage) occurred, which couldn't have even been thought of during the tough decades of counter-reformation.

PAYR SÁNDOR

Pápai kollégiumi emlékek¹

MINT PÁPAI SZÜLETÉSŰ FIÚ, a református kollégiumban végeztem a középiskolának mind a nyolc osztályát. A régi jeles professzorok szeretettel fogadtak minket, evangélikusokat is. Mély hálával és kegyelettel újítom fel emléküket.

Elöttem negyven évvel már nagybátyám, *idős Payr Sándor* volt mint jogász a pápai kollégium növendéke. Öregapánk, *Payr Samu* balfi lelkész küldte Pápara ezt a kitűnő tanulót, akit már soproni tanárai is igen szerettek. Büszke vagyok a nagybátyámra, mert *Fabricius Endre* soproni polgármester naplója őt is azok közt a nagyobb diákok közt említi név szerint, akik Petőfi Sándorban már Sopronban, a katonai zubbony alatt felismerték a nagyra hivatott ifjút. Vele a hosszúsori diáktanyán (ma a ... utcában emléktábla jelöli ezt) többször találkoztak, s magyar és német könyveket ők hordtak neki. Két évvel később, az 1841/2. tanévben nagybátyám ismét összekerült Petőfivel Pápan. Petőfi a gimnázium felső (VII.) osztályába járt, id. Payr Sándor pedig már jogász volt. 1842. augusztus 19-én kelt bizonyítványát Czibor Ferenc igazgató és Szij György főiskolai szénior állította ki, s Stettner György, Tarczy Lajos, Bocsor István és Széki Béla tanárok írták alá. Magyar jogtörténetből, magánjogból, büntető- és váltójogból stb. mind elsőosztályú volt. Tarczy és Bocsor volt ugyanakkor Petőfi tanára és pártfogója.

Ez a szegény nagybátyám az akkor nehéz viszonyok és a sok magyart megtevesztő amerikai láz hatása alatt (hisz akkor Széchenyinek is „der Amerikaner” volt a csúfneve) két diplomával a zsebében — mert a jog mellett az óvári gazdasági akadémiát is elvégezte — 1846-ban kivándorolt. Sok

¹ *Payr Sándor* (Pápa, 1861–Pápa, 1938) evangélikus lelkész, egyháztörténész. A soproni evangélikus teológián és a bázeli egyetemen tanult. 1888-tól lelkész Ondódon (ma Pusztavám), 1899-től a soproni teológia tanára. 1930-ban nyugalományba vonult. *Főbb művei*: Telekesi Török István (Bp., 1896); Magyar egyházi pietisták a XVIII. században (Bp., 1896); Kőszeg és vidéke evangélikus egyházunk történetében (Sopron, 1903); Magyar protestáns egyháztörténet (főiskolai jegyzet, Sopron, 1907); Egyháztörténeti emlékek I. (Sopron, 1910); A soproni evangélikus egyházközség története (Sopron, 1917); A dunántúli evangélikus egyházkerület története I. (Sopron, 1924); A magyar protestáns papi öltöny története (Sopron, 1935). – Itt közölt írása a *Pápai Kollégiumi Lapok* VII. (1933) 8., 9–10. számában jelent meg.

kínos viszontagság után, a nem neki való munka terhe alatt dőlt ki 1867-ben. Illinois állam Highland városában temették el, ott áll a sírköve. Még ő volt az, aki leveleiben a család figyelmét Pápa városára felhívta. S így történt, hogy édesapám, Payr Samu, aki mint mesterlegény a világot Göttingáig, Hamburgig is bejárta, Pápán telepedett meg, itt nősült, itt nevelte fel gyermekeit.

I. A gimnáziumi évek

Apám is, mint papfiú, legalább egy fiát taníttatni akarta, s így adott be 1873-ban a kollégium első osztályába. A derék *Farkas Dezső* volt az osztálytanárunk, s az akkori „új kollégium” udvari földszintjén, balfelől hátul, a szélső kisterem volt a mi osztályunk. Óráközökben a szomszéd *Bráder Sámuel* tímármester udvarára nézegettünk be, hol a tímársegédek dolgoztak. Ezért mondta *Szép Gábor*, későbbi tanárunk az iskolaépítő *Tarczy Lajos*ra való haragjában az egész kollégium udvari szárnyát gubacsmaغازinnak.

Az első osztályban csak mintegy huszan lehettünk. Két-három pápai, a többi jól megtermett kálvinista fiú pedig vidékről, Ácsról, Kocsról, Szilasbalhásról stb. A többieknél kisebb termetű lévén, szerényen húzódtam meg a hátsó padban. Öröm volt tanulni, oly lelkes, világos volt a tanár előadása. Akkor még nem volt szakrendszer, *Farkas Dezső* tanított minden tárgyat. Ennek is volt jó oldala. A második hónapban tanárunk egy napon csak kijelenti: „Holnap kihirdetem a sorrendet, aztán érdem szerint így fogtok ülni a padokban.” Nagy izgalom lett az osztályban. Volt egy szőke, erős, magas, vidéki társunk, *Sz. Károly*, aki könnyen letepert bennünket. Ez a nevezetes napon óra előtt összeírta előre a sorrendet: „Tudjátok, hogyan lesz? Az első én leszek.” Szerénysége nem tiltotta. Aztán jöttek a barátai: második, harmadik, erő és nagyság szerint. Örültem, hogy tizenegyediknek engem is megtettek, és nem utolsónak.

Bejön a tanár, komoly, vizsgáló arccal végignéz az osztályon, s azután a jegyzőkönyvből, kellő pauzákat tartva, olvassa: „Első lesz: *Payr Sándor*.” Szerettem volna kifutni az osztályból, olyan becsmérő szemekkel néztek rám. Ezt én nem vártam, nem is kívántam. Eltűnt a lelkem nyugalma. Felekezeti kérdés sohasem volt közöttünk, de most hallanom kellett: „Hogy éppen ezt a lutheránust ülteti oda!” Azután jött a sok „provokálás”. Ha valaki jól felelt, akkor provokálhatott, azaz felhívhatta bármelyik társát. És ha ez kevesebbet tudott, akkor ennek a helyére ült, „levetette”. Naponként provokáltak reám, s a becsület is azt parancsolta, hogy *Farkas Dezsőt* igazoljam. Tanulnom kellett. Haláláig nagy tisztelője voltam ennek a kiváló jellemű,

bölcs és jószívű pedagógusnak. De nem azért, hogy elsőnek tett, mert ezzel sok nyugtalanságot okozott.

A II. osztályban *Németh István*² szénior, a későbbi püspök volt a kisegítő tanárunk. Féltünk tőle, ha a kissé tompa orrhangján reánk kiáltott. Nem volt olyan higgadt pedagógus, mint Farkas Dezső. Engem is az osztály elején sokszor piszkált fogós kérdésekkel. Ebben az évben jött közénk egy szép, pirospozsgás arcú, úriasan öltözött fiú, Kőrösi Lajos, a tekintélyes Kőrösi Sándor jogtanár unokaöccse. Nálunk lakott a sétatéri emeletes házban. Százszor is elmondta a hozzá oly jól illő szögedi vagy kecskeméti dialektusban: a bácsikám, a nénikém mit mondott, mit csinált. Kedves fiú, kitűnő tanuló volt. A művelt családi körben sok olyan dolgot hallott, amit mi rusztikusok nem is sejtettünk. *Németh István* egyik órán ismét találós kérdést adott fel: „Mi a tevének egy másik neve a magyarban?” Próbáltunk kínunkban németül, latinul is mondani a tevét. Nem volt jó. „No, hát nem tudjátok? Aki megmondja, az lesz köztetek az első.” A kis Kőrösi barátunk ekkor már csillogó szemekkel dugta fel a mutatóujját, hogy ő tudja. *Németh* intett neki, s a szép fiú kivágta: „A teve a magyarban másként a sivatag hajója.” No, hát ezzel a hajóval merültem el én. Kőrösi a helyemre ült, s ettől fogva ebben a tanévben második maradtam az értesítőben is. Nem voltam hiú gyerek, jó pajtások maradtunk továbbra is. De nem tartottam igazságosnak, hogy a teve ilyen poétikus neve miatt kellett nekem az elsősről lebuknom. Meg is mondtam később *Németh Istvánnak* Pesten a Metropolitban, mikor már püspök volt: gyermek koromban nem hittem volna, hogy valaha ilyen sokra viszi.

Vikár Kálmán és *Szabó Lajos*, ki Lévára ment el lelkésznek, szelíd, finom lelkű tanáraink voltak. Hálával gondolok rájuk. A III. osztályban egy hatalmas, daliás termetű, erélyes, katonás, szigorú, de mégis minden diák által szeretett és nagyra becsült tanárunk volt: *Rózsa István*. A syntaxist tanította, a lényeget röviden, világosan foglalta össze, s például olyan szép, bölcs latin mondatokat diktált, a rómaiak erényeit és gyakorlati bölcsességét annyira megkedveltette velünk, annyi megkapó esetet idézett a magyar közéletből, a napi eseményekből, még a város életéből is, hogy csupa szem és fül volt az osztály. Figyeltünk, épültünk.

Kőrösi Sándor jogtanár s vele a szép, eszes Kőrösi fiú erre a tanávre már elköltözött Páparól. De jött helyette a III. osztályba egy Kocsról való kiváló, jeles fiú, Szily János. (Ma adonyi közjegyző és tanácsbíró.) *Rózsa István* nagyon szerette — és méltán. De engem is megbecsült. Így történt, amint előre

² *Németh István* (1851–1924) 1914-től haláláig a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke.

bejelentette, hogy a tanév végén az értesítőbe az első helyre az én nevemet nyomatta, de mindjárt utána – szintén egyes sorszámmal – Szily nevét, a aztán következett 3. szám alatt Barsy Zoltán. Szily és én azután így ültünk egymás mellett még a VIII. osztályban is. Az egyenes, katonás járású Rózsa István a gimnasztikát is tanította és könyvtáros is volt. Az egész város ismer- te és szerette Rózsa Pistát. Legényember volt, váratlanul korán halt meg. Mintha az édesapánkat temették volna, úgy sirattuk (†1877).

A IV–VI. osztályban tanította az algebrát *Szép Gábor*, már idős, vastag szemüveget hordó tanár. Tárgyát nagyon elvontan adta elő. Százával mondtuk fel az eseteket: összeghez adatik összeg, szorzathoz szorzat stb. Gyakorlati hasznát nem láttuk a matematikának. Nem titkolta, hogy haragszik Tarczyra. Ennek fizikája miatt különböztek össze. Sokszor tett célzásokat: „Gubacsmagazin... Majd ha az emeletre járnak, a nagy úr elé... Szabadon tenyészik...” Ez utóbbit az iskola régi pecsétjéről idézte, és a sok rakoncátlan úrfira értette, akik a hátsó padban unatkoztak és rosszkodtak: a Sárközy, Kenessey, Noszlopy stb. fiúkra. Egyszer dióhéjat tettek az öregúr nehéz kar- szekének a lábai alá. Csak úgy recsegett, amikor ráült. Villámlo szemekkel kelt fel: „Kopókergetők!” – kiáltotta az úri fiúk felé. Kiment, becsapta az ajtót, otthagyt bennünket. Én nagyon sajnáltam, engem a lakására is elhí- vott, nekem diktálta studium kéziratát, s így adtam tovább. Családi körben kedves, kedélyes ember volt. Névnapiján a zenekarunkat vidáman, szívesen fogadta. Volt egy derék szép szál fia, Szép Miklós. Joggyakornok majd jegy- ző a járásbírószágon. Az ügyeket referálva rá szokta írni az aktákra: „Szép M. ref[erálta] 1880. márc. 5.” Utóda az izraelita Kr. Adolf jogász lett, akinek kevés hajlama volt az önálló gondolkodásra. Amint Szép Miklós aktáit látta, ő is ráírta híven bona fide: „Kr. Adolf izr. 1880. dec. 10.” Azt hitte, a referens vallását kell jelezni az aktákon.

Az V. osztályban *Jády József*³, a jó Jády bácsi vett bennünket szárnyai alá. Már a beiratáskor átadta maga csinálta Ékesszólástanát⁴ és elmondta, hogy a benne közölt kriát (szónoki beszédet) óra közben a tanári szobában csinálta. Mi lett volna ez a kria, ha több időt szentel neki! De írt gazdaságtant is, a méterrendszer ismertetését stb.⁵ Tanított görögöt, latint, németet, magyart. A jó kedélyű tanárt azért néha elfutotta a harag. Ilyenkor felugrott a székről, rántott egyet a nadrágszijon és rákiáltott a semmiházira: „Ekkora vörös ce-ruzával írom be a szekundát, amice!” Egyszer én is megírtam. Alighogy

³ *Jády József* 1851-től gimnáziumi tanár, 1885–1890-ig a tanítóképző igazgatója.

⁴ „Ékesszólástan” c. tankönyve 1876-ban jelent meg Pápán.

⁵ „A méterrendszer ismertetése s e mértékekkel való számolásmód”. Pápa, 1875. – „Az ok- szerű gazdaságtan rövid vázlatja”. Pápa, 1881.

belekóstoltunk, máris a görög melléknevek eseteit kérdezte tőlem gyorsan, türelmetlenül, alap-, közép és felsőfokban. Mindegyik más declinatio. S mikor ez nem ment olyan gyorsan, mint kívánta, rám rivallt: „Amice, eltöröm a hegedűvonóját; a diákbandába eljár, a görög meg nem megy? Várjon csak!” Resteltem a dolgot a grádus előtt. Azt hittem, az első diák több tiszteletet érdemel. De lehetett a haragjának más oka is. Ifjabbik nagybátyám, Payr Ferenc, aki Világos után szintén kivándorolt a bátyja után, dinnyemagvakat küldött Amerikából. Mi legalábbis annak néztük. Jády bácsinak is, mint nagy kertésznek, örömmel vittem belőle. El is készítette a dinnyeágyakat a jó úr szépen. De az egzotikus növény gyanúsán fejlődött, s végre is olyan cifra, furcsa, apró díszök-fajták lettek belőle. Meg is szidott érte Jády bácsi. De hát ő volt a szakértő, nem én.

P. Szabó Károly⁶ a VI. osztálytól tanított poétikát, irodalomtörténetet, bölcsészetet a saját tankönyveiből. Csendes, higgadt, buzgó, munkás tanár volt. Pápán az első hetilapot is ő indította meg Antal Gáborral⁷. Horatius ódáiba nemigen tudtunk az óráin mélyebben behatolni, általános volt a „puska” használata. A magyar irodalomhoz sok szép költeményt olvasott fel egy írott vastag könyvből. Nagy derűtséget keltett ezek között egy „Nővilág” című vers, melyet Kakas Márton (Jókai Mór) írt még 1870-ben a vatikáni zsinat idején, midőn a cölibátus eltörlése nálunk is szóba került. Elmés párbeszédekben kosarazzák ki a hölgyek a jegyzőt, a szolgabíró, a földesurat, bárót, grófot, herceget, mert a káplánt, plébánost, esperest, kanonokot, püspököt, sőt a bíborost várják kérőnek. S a tanulság végül:

*A sok csatározás miatt
Eddig a lány otthon maradt;
Már ezután nőt ki sem kap,
Elhordja előlük a pap.*

Rudnayné Veres Szilárda is feljegyzi igen érdekes Emlékei közé (103. l.), hogy Szerdahelyi Kálmán és Prielle Kornélia ezt a „nagyon szellemes és humoros párbeszédet” a Váci Nőegylet hangversenyén 1872-ben nagy hatással adta elő. Én ezt a víg verset akkor nyomban elkértem P. Szabó Károlytól, lemásoltam, s ezzel kezdtem meg „Furcsa versek” című vastag kötet kéziratomat, amelybe immár több mint fél század óta gyűjtöm a víg verseket. A

⁶ P. Szabó Károly (1836–1858) magyar irodalomtörténetet és bölcsészetet tanított.

⁷ A „Pápai Lapok” 1874. május 3-án indult, a lap utolsó száma 1919. július 20-án jelent meg. Vö.: NAGY László: A Veszprém megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1820–1956. Veszprém, 1957. 68–70.

Pápai Képzőtársaságban Bulcsu Károly „Nyári kép” című versét (egy agglénynek a nyári hőségben való keserveit) szavaltam el. Nagy tetszéssel fogadták. A soproni Magyar Társaságban mint teológus, víg szavalattal mind a három évben elnyertem a pályadíjat. P. Szabó Károly piszkálta fel a kedvemet. „Rákos nimfájához” címmel az egyik költészeti órára paródiát írtam, s ezt nagyon megdicsérte. Kedves, jó ember volt. Szép háza ott állott az Annakápolna mögött. Víg névnapokat tartott. A diákzenekarral én is voltam ott. *Gyurázt Ferenc*⁸, mint fiatal lelkészt, itt láttam csizmában, magyar ruhában, jó kedvvel táncolni. Pedig különben Harmos Zoltán a Pápai Lapokban mint fázékony embert a fagyos szentek közé sorolta: Szervác, Pongrác, Bonifác és — Gyurázt.

Jókai verséről lévén itt szó, egyik legdrágább emlékem, hogy a nagy regényíróval, emléktáblájának leleplezésekor Pápán, a Griff szálló nagytermében mint ingyen jeggyel megtisztelt diák a közebeden egy asztalnál ültem, és pedig hozzá elég közel. Ma is fülemben cseng, mint valami bűvös zeneszó, lágy, finom hangja. És valami elragadó volt, amint ajkáról az ő bájos humorának szellemszikrái pattogtak. Pedig mint diák, nem voltam rajongó.

II. Mikor Pápán bölcsészek voltunk

A VI. osztály porát lerázva, első utunk a könyvnyomtatóhoz vitt. Névjegyeket nyomtattunk sietve: „Szily János bölcsész”, „Payr Sándor bölcsész”, „Krancsák József bölcsész” — ez állt a névjegyen. Nem hiszem, hogy valaki is elmulasztotta volna, annyira szükségét éreztük. Nemrégiben akadt a kezembe egy ilyen vizitkártya: megmosolyogtam. Így jutottunk fel az emeletre, s lettünk filozófusok, fizikusok, másként: baglyok és vércsék a VII. és VIII. osztályban. Micsoda más világ! Mintha Plátóval és a többi nagy elmével ittünk volna te-poharat. Itt sétáltak hevesen vitatkozva az emeleti folyosón Szabó Aladár (a pesti pap), Beck Manó és Schossberger Dávid. Ezek már zsebükben hordozták a doktorátust. És itt tanított akkor még a kollégium két nagy büszkesége, Petőfi egykori tanárai: Bocsor István⁹ és Tarczy Lajos¹⁰.

Bocsor István már a VI. osztálytól kezdve Hegel történetfilozófiája szerint oktatta a históriát anélkül, hogy sejtettük volna. Nem volt itt a világ folyásában semmi véletlen, esetleges, hanem mindennek szükségképpen úgy kellett történnie, amint Bocsor a füzetben megírta. Három vastag kötetbe másoltuk

⁸ *Gyurázt Ferenc* (1841–1925) pápai evangélikus lelkész, püspök.

⁹ *Bocsor István* (1807–1885) történész, tanár, 48-as országgyűlési képviselő, a hegeli történetfilozófia magyarországi úttörője.

¹⁰ *Tarczy Lajos* (1807–1881) a fizika, kémia, matematika, természetrajz tanára.

ezt a stúdiumot. Bocsor engem még a Petőfi utcában épület szép kis családi házába is elhívott és pótlásokat, javításokat jegyeztetett a régi kéziratába. Magas volt nekünk ez a tudomány, bölcsész létünkre is nehezen értettük. Bocsor jeles zenész is volt, zenekarunkat figyelemmel kísérte¹¹. Szent félelemmel tekintettünk a magas, szikár, nagy emberre, a nagy idők tanújára, aki már Karthágóban is a harangokat szólaltatta¹², és a Bach-korszakban, mikor kaszinót nem lehetett, hát kávéházat nyitott¹³, ebbe gyűjté maga köré a polgárokat, s lett maga is professzorból kávéfőző.

Tarczy Lajos, a Petőfi levelében megörökített patrónus már megtört, fézékony, beteges ember volt. A fizikai szertárt reám bízta és télen én adtam reá óra végén a vastag szőrmével bélelt kabátot. Néha bejött apám boltjába s ott adta le a parancsot, hogy mikor és hogy mit csináljak. Első óráját a VII. osztályban ezzel végezte: „Most pedig senki ne szégyellje, hanem aki nem tudja, menjen ki szépen titokban a Gróf útra és tanulja meg jól – az egyszerűt.” Ennyire ismerte diákjait.

Tarczynak 1880. november 5-én fényes jubileumot is rendezett a főiskola. A diákság nevében én üdvözöltem. Bizony megijedtem a nagy, fényes társaságtól. Pap Gábor mellett ott ült a pódiumon Karsay Sándor¹⁴, a mi püspökünk is. Összezártam a beszédemet, de kivágtam magam, dülőre vittem. Tarczy azután hamarosan meg is halt (1881. március 20.). *Antal Gábor*¹⁵ jogtanár, későbbi püspök vállalkozott a helyettesítésére, ő tanította a fizikát és a felsőbb számtant. Velünk együtt tanulta be a hosszú, nehéz képleteket és levezetéseket. Együtt örvendeztünk, ha sikerült. Az érettségén előtte vizsgáztunk.

Áldott, jólelkű, öreg professzorunk volt a két felső osztályban a tiszta fehér hajú, piros képű *Váli Ferenc*¹⁶. Jókai nővérenek, Jókai Eszternek volt a hitvese. Nem professzori szigorúság, hanem édesatyai szeretet és bizalom töltötte el egész valóját. A kamasz, korhely diákok vissza is éltek jóságával. Tanított természetrajzot, vegytant, még őslénytant is. A bölcsék kövéről be-

¹¹ Vö.: HUDI József: Adalékok Pápa város zenetörténetéhez II. (A pápai református főiskola Hangászati Egyesülete 1835-ben) = *Acta Papensia* V. 3–4. 313–316.

¹² Utalás *Kozma Andor* költő, egykori pápai diák „A carthagói harangok” c. költeményére, amelyben Bocsor István alakját rajzolta meg.

¹³ 1851–1854 között a Kaszinó működését a császári hatóságok felfüggesztették, Bocsor azonban egy kávékimérés leple alatt – mert ennek üzemeltetésére engedélyt kapott – tovább működtette az együletet. Vö.: MEZEI Zsolt: 1848/49 kultusza Pápán (1850–1900) = *Acta Papensia* V (2005) 3–4. 316–325.

¹⁴ *Karsay Sándor* (1814–1902) 1866–1895-ig a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület püspöke.

¹⁵ *Antal Gábor* (1843–1914) tanár, 1896-tól haláláig református püspök.

¹⁶ *Váli Ferenc* (1810–1882) tanár, Jókai Mór sógora, a református tanítóképző igazgatója.

szélve Goethét idézte: „Was sagt Goethe?” S utóbb már kórusban mondtuk fel: „Gold gibt die Macht... das lange Leben tritt an die Stelle der Unsterblichkeit.”¹⁷ Boldog volt, aki az érettségin ezt felelte. Az ismeretközlésnél fontosabbnak tartotta a szív- és jellemképzést. Kifogyhatatlan volt a hazafias emlékek, anekdoták elmondásában, egész órák teltek el ezzel. A nagy kópé Pereszlényi Gyula, a győri lelkész fia értette jól, hogy hízelgő szóval mint lehet a jó öregurat a vegytantól elvonni, és a 48-as idők, Petőfi-Jókai felé terelni. Óra után aztán dicsekedett: „Ezt nekem köszönhetitek.”

Természetrajzból Hanák három kötetnyi színes képeinek rettenetes neveit kellett felmondanunk. Aki ezt tudta, annak beírta a kitűnőt. Szörnyű nevek voltak azok: foltos tűzöl, hólyaghúzó izgonc, pongyola pitypang stb. De a III. kötetet már senki nem tudta, mert apró bogarakkal, kukacokkal volt tele. A VII. osztály vizsgáján Németh István — most már mint teológiai tanár — volt a cenzor. Váli bácsi dicsekedve mondta: „Itt van ez a Payr, ez hibátlanul tudja mind a három kötetet, tessék csak kérdezni.” A cenzor kajánul mosolygott, mert jól ismerte Váli bácsi módszerét. Nemrég tanult nála ő is. „Hadd lássuk hát!” — s ezzel felüti a III. kötetet jól hátul. Csupa apró szűnyogok, hangyák, férgek voltak a képes lapon. Bevallottam őszintén, ennyi apró tücsköt-bogarat, ennyi bolondos nevet én nem tudtam betanulni. Váli bácsi arcát elborította a vér. Ilyen csalódást! Keményen kifakadt, csak Németh István nevetett jóízűen. Másodszor merített el a sivatag hajójával, és még mindig nevetve mondta: „Ne vesződjünk a bolhákkal, itt van az I. kötetben a teve, az elefánt, a medve: ezek elég nagyok, mondja fel ezek neveit.” Ezzel csendesedtek el a hullámok. De Váli bácsi keble még viharzott. Elhídegült tőlem, de az első helyről nem csapott el.

Csak a VIII. osztályban tudtam kibékíteni. Valamelyik órán egy latin disztichont adott fel, hogy fordítsuk magyarra a jövő órára — s egy akkori húszkrajcáros tűzött ki pályadíjul. A disztichon ez volt:

Hungara si tellus, quaquā patet, annulus esset,

Eius Veszprimium splendida gemma foret.

Nem tudom, fordította-e más is, de a pályadíjat nekem ítélte. Fordításom (azóta sem írtam le, mégis tudom) ez volt:

Hogyha Magyarhon földje egészben szép gyűrű volna,

Veszprém tündöklő ékkövéül állna azon.

¹⁷ Mít mond Goethe? – Az arany adja a hatalmat... a hosszú élet elfoglalja a halhatatlanság helyét. (Német).

A húszkrajcárost megkaptam. Óra után tíz peracet vettem rajta a kapuzsín alatt a pékinastól s darabokra törve szétosztottam az osztályban. Le-fegyvereztem az irigységet és kibékítettem Váli bácsit. Jó napom volt.

Klasszikus műveltségű, köztiszteletben álló, puritán jellemű professzor volt Szilágyi József¹⁸, aki egészen benne élt a görög-római világban. Előadása csupa tűz és lélek, a pesti egyetemnek is díszére vált vált volna. Horatius episztoláit és szatírát ő kedveltette meg velem. Sopronban az örökség-hajhásatról szóló szatírát az eredeti versformában magyarra fordítottam, és a Deákkuti Vármegyében pályadíjat nyertem vele. Szilágyi egy gazdag bécsi ifjút magánórákra nem fogadott el, akit aztán latinra nekem kellett tanítanom. A magyar nyelvet csak nehezen törte. Edelenyi Szabó Lajos tanár úrnál volt szálláson. Egyszer az „implacabilius” magyar jelentését mondtam neki: „engesztelhetetlenebbül”. erre hevesen felugrott: „Ist das ein verfluchtes Vokabel!”¹⁹ – és a könyvet földhöz vágta. Ennek az atyja Bécsből a vizsgák előtt egy nagy láda elsőrendű pezszt küldött Szilágyinak, a puritán professzor azonban visszautasította és a fiúhoz vitette. Ő aztán több héten át a barátaival fogyasztotta el, az instruktornak nemigen jutott belőle.

Szilágyi volt az, aki Hanauer Béla derék vaskereskedőt és takarékpénztári igazgatót (a váci püspök atyját²⁰) egy banketten szellemes rögtönzésével nagy zavarból mentette ki. Hanauert jubilálták s a közebeden neki is beszédet kellett volna mondania, de nem lévén szónok, megakadt. A kínos csendben Szilágyi állott fel: „Mindig a teli szekér süllyed meg, sohasem az üres” – mondta. És pompás rögtönzéssel tolmácsolta Hanauer érdemeit. Ez a derék jó Hanauer nagy tiszteletben állott a városban. Egy fél évre a bencések tudtával engem, a kollégiumi diákokat fogadott instruktornak a három fia mellé. A leendő váci püspök, a kis Árpád fiú is ott ült a tanulóasztalnál és mondta föl a leckéit. De neki nem volt szüksége instruktorra. Éles eszű, komoly, önérzetes diák volt. szép pónifogatukon sokszor kocsikáztunk, ezen hajtottunk ki a gyönyörű Somlóhegyre is, melyen ekkor voltam először.

A felsőbb professzorok közül még csak a finom lelkű, magas műveltségű, az angol nyelvben is jártas *Tóth Dániel*²¹ említtem meg. A VII. osztályban az

¹⁸ Szilágyi József (1827–1895) görög-latin tanár, 1860-tól többször is igazgató.

¹⁹ Ez az átkozott szó! (német).

²⁰ Hanauer Árpád István (1869–1942) Pápan született, a középiskolát a helybeli bencéseknel kezdte, de Kalocsán a jezsuitáknál érettségizett. 1887-ben a veszprémi papnövendékek közé került. A teológiát Innsbruckban végezte, 1892-ben szentelték pappá. 1911-től a Szent Imre Kollégium igazgatója, 1917-től veszprémi kanonok, 1919-től váci megyéspüspök.

²¹ Tóth Dániel (1832–1900) tanár, 48-as honvédtiszt, 1876–1896-ig a főiskolai könyvtár vezetője.

evangélikus *Pálffy József* egyháztörténetét használta tankönyvül²². *Szily János* az óra alatt a padba dugva mindig az én könyvemből tanulta meg a leckéjét. Megspórolta a könyv árát. Igen jó szívvel volt hozzám *Kiss János*, a dogmatika tanára is, ki sok ideig a szomszédunkban lakott. Mikor tanárnak választottak Sopronba, még dogmatörténeti füzetét is megmutatta, és különösen Hagenbachot ajánlotta, kit ő is követett.

III. A kollégiumi régi muzsika

Szabolcsi Bence ma már külön tanulmányt írt a XVIII. század kollégiumi zenéjéről. *Szilágyi Dezső* is az 1926. évi Árvaházi Naptárban pompás elbeszélést közöl „A pápai csodahegedű” címmel. Kedves emlékek kötnek engem is a pápai kollégiumi muzsikához. A kántusban – melyet a jó *Csekő Gusztáv* vezetett – sajnos nem énekeltem, mert nem volt rá időm. Ebben *Szily János* volt a főénekes. De annál többet hegedültem, csellóztam és brácsáztam a két diákzenekarban.

A muzsikát igazán csak akkor szerettem meg, amikor mint III. oszt. gimnazistát felvettek a főiskolai nagyzenekarba, melyben jogászok, teológusok, bölcsészek muzsikáltak együtt. Én voltam benne az egyetlen apró gyerek. De kétszáz éves jó hegedűm volt s tisztán fogtam, mint kontrás, a dupla hangokat. A jó *Bódai Zsigmond* volt a karmesterünk. Kedves emlékem az 1875-ből való fénykép, melyen *Sebestyén Kálmán* a nagybögős, *Honti Nagy Lajos* a kisbögős, *Noszlopy Sándor* a brácsás, *Berzsenyi Gerő* (a későbbi keszthelyi közjegyző) a fuvalás, *Dukovich István* a kitűnő primás, *Hidy Ernő*, *Hannig Gyula*, *Baráth Zoltán* a primhegedűsök, *Vargha Miklós*, *Czink Boldizsár*, *Hannig Ferenc* és én pedig csak buzgó kontrások valánk.

Az „új kollégium” nagytermében nyitott ablakok mellett tartottuk zeneóráinkat, lent a városi közönség pedig mint valami utcai hangversenyen sétált fel és alá. Az egyik nyáron a sétatérre is kitelepült a zenekarunk. A bábsütőktől kölcsönkért üvegbúrák gyertyatartók mellett muzsikáltunk. Sűrű közönséggel volt tele ekkor is a sétatér és az utca. Egyszer, mikor már nagyobb diák voltam, az öreg Bocsor István az utcán szólított meg, hogy ne csináljunk olyan nagy zenebonát a városban. Én mást vártam volna a zeneértő Bocsortól. Meg is mondtam, hogy ha még ezt a kis szabadságunkat is elveszik, akkor inkább nem muzsikálunk (sztrájkolunk). „Úgy ám, csak fenyegetsen – felelt Bocsor haraggal –, azt gondolja, megijedek?” Ma is bá-

²² PÁLFY József: „A keresztyén anyaszentegyház története a protestáns ifjuság számára”. Pest, 1865.

nom, hogy a nemes öregurat, Petőfi patrónusát²³, a karthagói harangok kongatóját ifjúi ostobasággal megbántottam. De megbocsátott. Családi szép házában továbbra is diktált és javígtattuk a világtörténelmet.

Mi, pápai diákok is tapasztaltuk, hogy a muzsika megnyitja nemcsak a szíveket, hanem az ajtókat is. Zenekarunk nemcsak a tanárokat köszöntötte meg a névnapokon, hanem más előkelő családok is meghívtak bennünket. A pompás vacsora után fele zenekar muzsikált, a másik fele felváltva (jogász, teológus) táncolt. Jól emlékszem még, hogy özvegy *Ajkay Imréné* fényes házában *dr. Fenyvessy Ferenc*²⁴, Esterházy gróf instruktora, karján a ház bájos leányával jött közénk, s a maga szokott vidám, szellemes modorában üdvözölte a diákbandát. Legvígabb volt az ilyen zenés névnap *P. Szabó Károly* kedves családjában. Váli Ferencnél csak félve, a legmélyebb tisztelettel közeledtünk a ház úrnőjéhez, *Jókai Mór* nővéréhez. Ünnepeyles, nagy csendben muzsikáltunk és vacsoráztunk. A saját házában igen csendes és hallgatag volt maga a jó Váli bácsi is, aki pedig az iskolában szerette és értette is a vidám tréfát.

A nagyzenekar mellett *Vágó János* uradalmi mérnök, a nevelt fia, *Lévay Béla* (brácsás) kedvéért egy kisebb zenekart is gyűjtött össze a házába, ahol külön zeneszobánk volt. Többször zenéltünk (egyesek táncoltak is) *Kiss László* jószágkormányzó²⁵ szép kertjében a Tapolca partján. Fuvolásunknak, *Ömböli Aladár*nak az atyja *Marcaltőre* is kivetített bennünket vasárnapra. Az akkor visszatért *Üchtritz* vagy *Amade* bárót, mint nagy hazafit, házigazdánk kívánságára fáklyás zenével és beszéddel üdvözöltük²⁶. Másnap a tisztartó fényes ebéddel vendégelt meg bennünket. Még Pápa városának akkori elég szép és tágas (később leégett) nyári színházában is mi, „kis zenészek” muzsikáltunk a felvonások között. E kisebb diákbandának én voltam a karmestere és szükségből csellón is játszottam.

²³ Petőfi pápai patrónusa *Tarczy Lajos* professzor volt.

²⁴ *Dr. Fenyvessy Ferenc* (1855–1903) újságíró, jogász, Veszprém megye főispánja.

²⁵ *Vizkeleti Kiss László* gróf Esterházy Pál meghívására 1875. október 1-jén vette át az uradalom irányítását. Művelt, több nyelven beszélő ember volt, a városi képviselőtestület 1886. október 2-án polgármesterré választotta. Szívroham következtében halt meg 1887. január 2-án. Vö.: SZALAI Antal: Pápa város önkormányzatai a polgármesterek vezetése alatt = Két konferencia. A Pápai Művelődéstörténeti Társaság 2002. június 16-án rendezett igazgatástörténeti és 2003. szeptember 20-án tartott képzőművészeti tanácskozásának előadásai. Pápa, 2004. 85–113. (A Pápai Művelődéstörténeti Társaság kiadványai, 15–16.)

²⁶ *Báró Üchtritz Emil* (1808–1886) a cs. k. 24. gyalogezred szabadságolt állományú főszázadosa, 48-as honvéd ezredes. 1841-ben vette feleségül *Amadé Dominika Mária Jozefa* grófnőt és ezzel a marcaltői uradalom birtokosává vált. A szabadságharc bukása után kiutasították a Habsburg-monarchiából. Elvált, birtokain felesége és gyermekei gazdálkodtak.

A kollégium zeneértő diákjait *Hannig Alajos*, a jeles regens chori nagy ünnepeken a zenés misékre is meghívta. *Vid Károly*, *Tscheppen Alajos*, *Schulz Vendel*, a daliás termetű, szép szőke bencés (kitűnő gordonkás), *Bóдай Zsigmond*, *Hannig fiai*, *Tscheppen Dezső*, *Czink Bódi* bencés diákok, én, a lutheránus, *Gottlieb Dezső*, a kitűnő hegedűs (izraelita) stb. Sokféle szerzet voltunk együtt. Egyszer még a katonai zenekart is megkaptuk. *Vid Károly* volt az éles hallású, félelmes, szigorú főkarmester, aki *Hannignak* is parancsolt. Mise után nekem a mi templomunkba kellett futnom, hogy mire *Gyurácz* a szószékre lép, már ott lásson ülni a karzaton. Tudta, hogy muzsikálok a miséken. Mindenben ott volt akkor a poéta és muzsikus pápai diák. *Tuba János* jogász – a későbbi komáromi képviselő – *Láng Lajosra*, *Néger apátra* és *Ujváry káplánra* olyan pompás kortesnótát csinált, hogy egy pápai úrinő még negyven év múlva is szóról szóra tudta a 10–12 strófát: „Hallod, öcsém, hol az apád? Gyóntatja a Néger apát...” Pattogós volt a dallama: „A Vargáék kertje alatt... dínom-dánom sum, sum, sum.” Állítólag még a bencések is kórusban énekelték vacsora után.

Nagy zenésztársaság – köztük mi, diákok is – járt össze hetenként a tekintélyes, kedves *Tscheppen-házba*: *Vid Károly*, a két *Tscheppen*, *Schulz Vendel* és több bencés, *Kunte Gizella* zongoraművész nő stb. Az itteni zenei előadások magas színvonalúak voltak. E háznak rendes vendége volt régebben, pápai bencés tanár korábban *Vaszary Kolos*²⁷ is, a későbbi primás. De a zenészek közt nem vitte ennyire.

Vezető ember és nagy tekintély volt Pápa zenei életében *Vid Károly* ügyvéd, ny. törvényszéki bíró, aki a diákmuzsikusokat is gondjaiba vette. Alapos, szigorú és szenvedélyes zenész, egy több ezret érő valódi *Stradivari* hegedű irigyelt tulajdonosa. Több kottát írt életében, mint peres aktát. *Mozart* *Varázsfuvolájának* nyitányát valami 40–50 változatban is hangszerelte a két hegedűtől kezdve a nagy katonai zenekarig. Nagyon ritkán jött Pápara katonai zenekar, mely aztán *Vid Károly* zenedarabjait elő is adta. Erre büszkébb volt, mintha a *Kúria* elnökének nevezték volna ki. Rossz alvó lévén, éjjel utánig is a kávéházakat járta anélkül, hogy ivott volna: a cigányzenekarokat tanította. Ezek számára hazánkban először *Vid Károly* tette le a *Hunyadi László*, a *Tell Vilmos* és a *Windsori víg nők* nyitányait. És volt óriási kitaratása (kemény szidásokkal vegyesen), hogy a hangjegyeket nem értő cigányokkal ezeket a nehéz zeneműveket művészi szabattal betanította. Mikor *Cseresnyés Károly* pápai zenekarát nyárra a *Margit-szigetre* szerződtet-

²⁷ *Vaszary Kolos* (1832–1915) bencés szerzetes, esztergomi bíboros-érsek, történész. 1856–1861-ig a pápai bencés gimnázium tanára.

ték, ezek ott a jelzett operanyitányokkal óriási feltűnést keltettek²⁸. Országos híruk lett. *Ellenbogen Adolf* zeneszerző, a Nemzeti Színház első hegedőse csak később, talán éppen a pápai példa hatása alatt kezdte meg Pesten a cigányzenészek hasonló kiképzését. A pápai primásról még nóta is szólt: „A Cseresnyés hegedője maradt volna az erdőbe...” A pápai cigányzenészek később Amerikába is kimentek. Amelyik napon Hamburgban hajóra szálltak, sürgönyileg misét szolgáltattak Pápán.

Vid Károly volt az, aki egyszer – az ablakon át hallván, hogyan vesződöm én a kisenekar hangszereivel és hangjegyeivel – bejött hozzánk s ő mutatta meg a csellón a helyes ujjrakást és a partitúra titkaiba is jobban beavatott. Szívesen teszi ezt, úgymond, mert az én anyai nagyapám – egy könyveket gyűjtő és olvasó, értelmes szitásmester – *Feigl Sámuel* volt az ő keresztapja, s mint szegény diákért, többször befizetett érte a színházba. Ettől fogva jártam sűrűen Vid Károlyhoz: íródeákja lettem. *Schilling Gusztáv* ritka jó módszerű, akadémiai előadások alakjában írott, élvezetes tankönyve alapján átvettük az egész összhangzattant. Hetenként sok gyakorlatot írtam, s hamarosan tudtam négyes szólamokra írni ének- és zenekarra. A VIII. osztályban zeneóráim miatt az érettségit is könnyebben vettem, s komoly szándékom volt, hogy zenei pályára lépek. Nehezen józanodtam ki. Mint teológus, Sopronban két helyen is voltam karmester, a Zenetársaságban az összhangzattant tanítottam. Pusztavámon, ahol lelkész voltam, az evangélikus fúvószenekar azért volt jobb, mint a katolikus, mert én tömör, teljes akkordokban írtam a hangjegyeket, míg a katolikusok Komáromból, a nagy katonai zenekartól csak hiányos szólamokat kaptak. Még Pápára is írtak utánam a pusztavámiak, hogy írjak nekik új zenedarabokat. Más dolgom úgysem volt.

Mint fiatal lelkész, Pusztavámon tudtam meg, hogy *Kálmán Farkas*²⁹ gyomai református lelkész, a kiváló himnológus, úgy mint én, pápai diák korában Vid Károly és Hannig Alajos karmesteri pálcája alatt nevelődött muzsikussá; ő is muzsikált zenés miséken. Írtam neki, s Kálmán Farkas 1895-ben hosszú, érdekes levélben válaszolt. Kedves epigonjának szólított s többek között megírta, hogy a múlt század elején az akkori új református énekeskönyvet a Balaton mellékén azért nem akarták elfogadni az eklézsiák, mert kimaradt belőle *Luther* ősi szép éneke, az „Erős várunk nekünk az Isten”.

Annyi bizonyos, hogy a zenét én is a pápai diákzenekarokban, Bódai, Vid és Hannig vezetése alatt kedveltem meg, s egyházi életpályám találkozott

²⁸ A pápai cigányzenekarokról bővebben: SÁROSI Bálint: A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében 1776–1903. Bp., 2004., illetve SZALAI Antal: Romungró népzeneész családok Pápán 1848–1945. (Gépirat) Pápai Református Gyűjtemények Kézirattára, O. 1912.

²⁹ *Kálmán Farkas* (1838–1906) 1885-től szolgált Gyomán.

Kálmán Farkaséval, midőn lelkész koromban az új dunántúli evangélikus énekeskönyvre vonatkozó indítványt én tettem meg, az alapelveket megírtam, s mint a bizottság előadója és az új könyv szerkesztője a munka legnagyobb részét magamra vállaltam. Ez az új evangélikus énekeskönyv 1911 óta már 25 kiadásban forog közkezen. Minden kényszerítő hatás nélkül terjedt el.

Hálás vagyok pápai muzsikus barátaim, régi kedves jó tanáraink és az egész ősi református kollégium iránt. A lefolyt küzdelmes, de dicsőséges négy évszázadhoz adjon még a Mindenható az ősi iskolának áldásban és sikerekben gazdag, sok boldog jubileumot. És ápoljuk, miként eddig, továbbra is a két hazai protestáns egyház között az őszinte, meleg testvéri szeretetet.

Szemle

Archivum Sala III. A Pozsonyi Állami Levéltár Vágsellyei Fióklevéltárának évkönyve. Összeáll. és szerk.: Gaucsík István, Novák Veronika. Vágsellye-Šaľa, 2007. szeptember 18. 184 p.

A szlovákiai állami levéltári hálózathoz tartozó levéltárak körében ritkaságszámba megy, hogy valamelyik levéltár évkönyvet ad ki. A kivételek közé tartozik a Pozsonyi Állami Levéltár Vágsellyei Fióklevéltára, amely 2007-ben már a harmadik levéltári évkönyvvel jelentkezett, mely szokás szerint magyarul és szlovákul is megjelent.

A levéltár 1995 óta szervez konferenciákat és tematikus kiállításokat, amelynek anyagát azonban – egy kivételével – nem tudták megjelentetni.¹ Az áttörést a 2004. év hozta meg, amikor megjelent az első levéltári évkönyv. Az elképzelés azt volt, hogy egy-egy évkönyv anyagát a levéltár által szervezett nemzetközi konferencia előadásai képezik, melyeket más szakmai közlemények (forrásközlés, recenziók) egészítenek ki. Az első levéltári évkönyv a II. Rákóczi Ferenc-féle szabadságharc, a második a „jog és jogtalanság” új- és legújabb kori megnyilvánulásaiival foglalkozott, s a boszorkányüldözésektől a holokausztig terjedően széles tematikát ölelt fel.²

A harmadik évkönyv a mindennapi életet tárgyalja. Az előzőekhez hasonlóan négy érdemi részből áll: a levéltár 2005–2006. évi munkabeszámolójából, a 2005. szeptember 14-én Vágsellyén tartott *Mindennapi élet a csallóközi és mátyusföldi mezővárosokban* c. konferencia anyagából, továbbá a hozzá kapcsolódó levéltári forrásokból és az újabban megjelent szakmai kötetek ismeretéből. A kötetet a szerzők adatai zárják.

A Novák Veronika levéltárigazgató által összeállított beszámolóból kitűnik, hogy a szlovákiai állami levéltárak hasonló gondokkal küzdenek, mint a magyar közlevéltárak és nyilvános magánlevéltárak. Az intézmény fenntartását szűkös költségvetésből kell megoldani, a személyi és technikai feltéte-

¹ A 2000. szeptember 8-án rendezett más intézményekkel közösen megrendezett *Migráció a Kisalföldön* c. konferencia anyaga megjelent: *Migráció*. Szerk.: Novák Veronika. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2001. (Nostra Tempora 5.)

² GAUCSÍK István (szerk.): *Archivum Sala. Levéltári évkönyv I.* Vágsellye, 2004., Uő. (szerk.): *Archivum Sala. Levéltári évkönyv II.* Vágsellye, 2005.

lek sem ideálisak. A vágsellyei levéltárépület 2005 májusa óta elhúzódó felújítása akadályozza a szakmai munkát és újabb levéltári anyagok átvételét. A levéltár tíz alkalmazottja kevés a gyűjtőterület nagyságához, az iratanyag mennyiségéhez (2006 végén: 4760 iratfolyóméter) és az elvégzendő szerteágazó feladatokhoz (anyaggyarapításhoz, rendezéshez, ügyfél- és kutatószolgálathoz, tudományos kutatáshoz) képest. Az elmúlt években a 2002. évi levéltári törvény által előírt új iratkezelési szabályzatok felülvizsgálata és jóváhagyása komoly adminisztratív terhet jelentett. (A szabályzatokat a végső határidőig, 2007. június 30-ig kellett beadni.) A beszámoló végén közzétett bibliográfia arról győz meg bennünket, hogy a levéltárban figyelemre méltó tudományos kutatómunka folyik. Az intézmény önállóan és a Fórum Kisebbségkutató Intézettel, illetve a magyarországi levéltárakkal, múzeumokkal együttműködve máris sokat tett a csallóközi és mátyusföldi régió történetének feltárásáért és a kutatási eredmények népszerűsítésért.

A *Tanulmányok* c. rovat teszi ki a könyv törzsét. Richard Marsina nagy-szombati egyetemi tanár előadása (*A középkori városok fejlődése*) a közép-európai, főként magyarországi városprivilegiumok keletkezésének körülményeit, a szabad királyi városi autonómia kialakulását, a királyi, tárnoki, személynöki és földesúri városok létrejöttét, gazdasági, politikai és kulturális tekinti át. Többek közt megállapítja, hogy a magyarországi városfejlődés elmaradt a nyugat-európai mögött. A szabad királyi városok lakossága az össznépeességnek csak 2–3 %-át (a mai Szlovákia területén 4 %-át) tette ki, hiányoztak a nagyvárosok, az 5 ezer lakos feletti Buda, Kassa és Pozsony a közepes városok, a néhány 2–5 ezer lakosú a kisebb közepes városok közé tartozott. A városok túlnyomó többsége a kisvárosok sorát gyarapította. Bár a középkori városok politikai súlya csekélynek mondható, pótolhatatlan szerepet játszottak az európai műveltség terjesztésében.

Bácskai Vera egyetemi tanár a helytörténeti irodalom és levéltári források alapján a vasi megyeszékhely, az 1777-ben püspöki székhellyé emelt Szombathely mindennapi életének két aspektusát vázolta (*A mindennapi élet Szombathely püspöki mezővárosban a 18. században*). Az alig kétezer lakosú, falusias város 1777 utáni fejlődésének fölvázolása után a város nyilvános terével (a kövezetlen Piac térrel, ill. a Várpiaccal és környékével) és a magánélet terével (lakóház és lakás) foglalkozott. Az urbánus városkép és életmód kialakításában külön kiemelte az első püspök, Szily János várbeli nagyszabású későbarokk stílusú építkezéseit, a házon kívüli társasélet színtereit (fogadókat, kávéházakat, tánchelyeket, színelőadásokat). A lakóházak túlnyomó többsége földszintes, zsupptetős volt és 1–2 szobából állt. A 251 ház mindössze 10 %-át tették ki a 3–6 szobás lakóházak, melyek nemesek, tanácsno-

kok, kereskedők és iparosok kezén voltak. Az adózók mintegy 40 %-a albérlőnek adta ki lakása egy részét, így a laksűrűség urbánus jelleget mutatott. A jobb módú polgárok fennmaradt leltára szerint a szobák nem különültek el funkcionálisan, berendezésüket praktikusság, szegényesség és kuszaság jellemezte. A fogadószoba csak a XVIII. század végén kezdett kialakulni. A polgári társasélet kellékei (ülögarnitúrák, kávé és csokoládés készletek stb.) arra utalnak, hogy az otthon a városi társadalom egy kis csoportjánál „már a társasélet színtere is volt.”

Ifjú Novák Veronika érsekújvári levéltáros előadásának kibővített változata egy kismonográfia lehetőségeit rejt magában (*Somorja mezőváros a 16. század végétől a 18. század közepéig*). Bemutatja a környező földesúri mezővárosoknál szélesebb körű autonómiával (pl. pallosjoggal), magyar és német polgársággal bíró mezőváros önkormányzatának testületeit (önkormányzati közgyűlés, 12 tagú tanács, 24 tagú külső tanács) és egyedi szerveit (bíró, jegyző, szónokok, kamarások, kapitányok, vásárbírák, szőlőmesterek, erdőispánok stb.), azok működését, hatáskörét, mellékletben közli a tisztségviselők archontológiáját. Úgy véljük, hogy az elmélyült adatgyűjtés alapján határozottan állást lehetett volna foglalni a választott és alkalmazott tisztségviselők kérdésében, s érdemes lett volna megfelelő párhuzamokkal jobban kiemelni, hogy Somorja polgársága az újkorban a szabad királyi városokhoz hasonló szervezeti keretek között élt. Tanulmányának egy korábbi változata Somorja városprivilegiumának 600. évfordulójára megjelent kötetben látott napvilágot.³

Szendiné Orvos Erzsébet levéltáros Debrecen XVII. század eleji viszonyait mutatja be (*„Mert tudjátok, Döbröcönnek nagy híre, neve vagyon!” Debrecen a 17. század fordulóján.*) A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár munkatársa plasztikusan írja le a közjogilag Erdélyhez tartozó, de a királyi Magyarországgal és a hódoltsággal is élénk kapcsolatban lévő, háromfelé adózó, mégis az ország leggazdagabb városának számító Debrecen önkormányzatát, társadalmát és kultúráját. Figyelemre méltó, hogy az 1693-ig mezővárosnak (oppidum) számító „legmagyarabb város” a szabad királyi városokhoz hasonló autonómiát élvezett. Adóösszeírások és anyakönyvek hiányában a magisztrátus jegyzőkönyveiből nyert adatok segítségével ismerhetjük meg a több, mint tízezer lakosú város vagyon szerinti tagolódását, melynek élén a nagykeres-

³ Ifj. NOVÁK Veronika: A somorjai városi közigazgatás a 16. század végétől a 18. század közepéig. = Fejezetek Somorja város történetéből. Összeáll. és szerk.: Štrešňák Gábor–Végh László. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Liliium Aurum Könyvkiadó, Somorja–Dunaszerdahely, 2005. 53–91. A tanulmány végén az ismert bírák (1573–1750) és jegyzők (1578–1731) névsorát, szolgálati idejét is közölte.

kedők (főként tőzsérek) álltak, akik az adminisztratív hatalmat is birtokolták. A későreneszánsz kultúráját a református egyház által szabályozott puritán célszerűség, mértékletesség jellemezte, amely az építészetben és lakáskultúrában is megnyilatkozott. A vagyoni helyzet a lakberendezésben, öltözködésben tükröződött, ahol a török és nyugati hatások ötvöződtek. A kálvini szellemű műveltséget a kollégium és a nyomda biztosította.

Lengyel Tünde, a Szlovák Tudományos Akadémia Történeti Intézetének munkatársa előadásában (*Mindennapi kenyerünk*) az újkori étkezési szokások változásait követte nyomon a viszonylag gazdag szakirodalom és az uradalmi levéltárak felhasználásával, helyi példák felsorakoztatásával. Áttekintéséből is kitűnik, hogy e terén elsősorban a főúri és köznemesi asztaltartásról vannak megbízható ismereteink, a paraszti konyháról csak áttételesen vallanak az urbáriumok és más források. A három alapvető élelmiszer (gabona, hús, bor), a gabonából készült kenyér és kása, a változatos fűszerezésű húsfélék, a különféle péksütemények, tésztafélék, zöldségek, gyümölcsök, édességek változatos étkezést tettek lehetővé a gazdagok számára, akik megengedhették maguknak a többletkiadásokat. Az érdekes áttekintésből kitűnik, hogy a nemesi étkezési-fogyasztási szokások a maitól eltérő ízlésvilágot tükröznek. Elődeink pl. legszívesebben marhahúst fogyasztották, de sokszor került madár (fogoly, fácán, fűrj, pulyka, seregély stb.) is az asztalukra. A paraszti fogyasztásra a földesúri természetbeni járandóságok elemzéséből vont le értékes következtetéseket.

Nagy Ferenc, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárának igazgatója Szentmihály község (a mai Tiszavasvári) bíraskodási gyakorlatát mutatta be a község 1838–1858 között vezetett jegyzőkönyvének bíraskodásra vonatkozó feljegyzései alapján (*Az önkormányzati bíraskodás gyakorlata a 19. századi Szentmihályon*). Az 1623-ban hajdú kiváltságot szerzett, s a XIX. században a Dessewffy család földesúri hatalma alatt álló település mezővárosi önkormányzatot (12 tagú belső tanács, külső tanács) tartott fenn, s három fajta testületi ülést tartott, amelyek közül a „törvényes gyűlésen” foglalkoztak polgári peres és büntető ügyekkel. Az üléseken felmerült ügyek többsége adásvétellel, végrendelkezéssel, örökléssel kapcsolatos kérdéseket vetett fel. A családi élet tisztaságát a közösség ellenőrizte, a házasságtörést a korábbi időszakhoz viszonyítva enyhén, testi fenytéssel büntették. A nők a becsületsértési ügyekben játszottak főszerepet. A meghozott ítéletek ellen az érintettek 19 alkalommal fellebbeztek az illetékes fórumokhoz.

Novák Veronika igazgatónő a régió mezővárosainak késő középkori és újkori fejlődését tekintette át (*A csallóközi és mátyusföldi mezővárosok fejlődése a 18. század végéig*). A közel húsz középkori és kora újkori mezőváros privilég-

giumainak számbavétele után kiemelten a szabad királyi városok közé emelkedő Somorjával és Vágsellye mezővárossal foglalkozik. Megállapítja, hogy a mezővárosok autonómiájának mértékét földesurukhoz való viszonyuk határozta meg, amely az idők során változott, változhatott.

A kötet záró tanulmánya *Gaucsik István* munkája (*Adalékok Somorja városi gazdálkodásának vizsgálatához*) a Csallóköz egyik legfontosabb gazdasági központjának számító 2709 lakosú mezőváros válságos időszakát mutatja be a pénzügyi gazdálkodás tükrében. Az 1865. július 21-én bekövetkezett tűzvész a zsindeellyel, náddal fedett házak felét megsemmisítette, a várost és 251 családot is végveszélybe sodorta. A város tetemes kölcsönfelvételre kényszerült. A gazdasági iratok segítségével megismerjük a város pénzügyi helyzetét, gazdálkodásának szerkezetét, bevételeinek és kiadásainak alakulását az 1860-as években.

A *Források* c. részben Novák Veronika a tanulmányához kötődően Somorja (1405), Vágsellye (1536, 1725), Galánta (1635), városok királyi kiváltságleveleit teszi közzé magyar fordításban, ami megkönnyíti a helytörténettel foglalkozók dolgát. (Megtudjuk, hogy Somorja első privilégiumlevele XVIII. századi átiratban maradt fenn, a másolás során az eredeti évszámot elírták.)

A recenzió rovatban két szakmai kiadvány ismertetése olvasható. Novák Veronika a Szlovák Köztársaság 2000–2005 között kiadott címerjegyzékének négy kötetét mutatja be, amelyekben az állami jelképek mellett 1688 városi és községi címert és zászlót, továbbá 150 magáncímert és zászlót ismertetnek. A jelképeket a belügyminisztérium regisztrálja, az engedélyezési eljárásban a központi címerbizottság és címertanács véleményét is kikéri. Prokries Hildegarda a 2005. szeptember végén Pozsonyban tartott mértéktörténeti konferencia anyagát recenzálja, melyet önálló kötetben 2006-ban jelentettek meg Júlia Ragačová szerkesztésében jelentettek meg.

A vágsellyei fiókleveltár tetszetős kivitelű kötete megfelelően reprezentálja az intézményben folyó szakmai és tudományos munkát, egyúttal fontos hozzájárulás a Csallóköz és Mátyusföld újkori várostörténetének jobb megismeréséhez. Reméljük, a 2007. szeptember 14-én megtartott peregrinációkonferencia előadásai megfelelő alapot teremtenek a IV. levéltári évkönyv megjelentetéséhez.

HUDI JÓZSEF

A pozsonyi jogakadémia hallgatósága 1777–1849. Poslucháči kráľovskej akadémie v Bratislave 1777–1849. MTA Egyetemtörténeti Albizottsága, ELTE Levéltára, Budapest, 2007. 654 p.

A *Felsőoktatástörténeti kiadványok* új sorozatának 2007-ben megjelent 5. kötete a pozsonyi jogakadémia diákságát mutatja be. A sorozat 2000-ben, a kolozsvári líceum hallgatói adattárával indult, majd az első világháború és tanácsköztársaság alatti budapesti egyetemi diákéletet, a Magyarországon tanuló külföldi diákokat, a nagyváradi jogakadémia és püspöki szeminárium hallgatóságát bemutató kötettel folytatódott.⁴

A Pozsonyi Királyi Jogakadémia 1777–1914 között működött, levéltári anyagát a pozsonyi Szlovák Nemzeti Levéltár őrzi, így az M. Novák Veronika által összeállított forráskiadvány az első, amely szlovákiai anyagot tartalmaz. Az adattár számítógépes szerkesztését és a mutatók elkészítését Heilauf Zsuzsanna, a munka lektorálását a peregrináció-kutatást szervező és koordináló Szögi László végezte.

A kiadvány könnyen áttekinthető és használható: a bevezető tanulmányt a 13.372 hallgató adatai, majd a mutatók (helynévmutató, személynévmutató) követik, melyet a családnév-változatok jegyzéke, illetve a szlovák nyelvű rezümé egészíti ki.

A bevezető tanulmány bemutatja azt a folyamatot, aminek következtében a Habsburg birodalom közoktatási rendszere is modernizálódott. A jezsuita rend feloszlatása (1773) után a közoktatás felügyelete és irányítása az állam kezébe került. Az új iskolarendszert az I. Ratio Educationis (1777) teremtette meg, amely a királyi egyetem mellett a királyi akadémiákra bízta a felsőfokú szakképzést. Az országot behálózó jogakadémiák kétéves bölcsészeti és kétéves jogi-közigazgatási képzést biztosítottak és megfelelő szakemberekkel látták el az államigazgatást. A Felvidéken Nagyszombatban és Kassán, a Dunántúlon Győrben, Horvátországban Zágrábban, továbbá Erdélyben Nagyváradon hoztak létre jogakadémiát. A nagyszombatit II. József 1784-ben Pozsonyba helyezte, ahol új székházában, a klarissza kolostorban 362 hallgató folytathatta tanulmányait. A jogakadémia alapításától 1850-ig a pozsonyi tankerületi főigazgató felügyelete alá tartozott. Egy-egy tanév 1831-ig november 1-től a következő év szeptember 1-ig, 1831-től október

⁴ A Felsőoktatási kiadványok, új sorozat darabjai: 1. VARGA Júlia: A Kolozsvári Királyi Líceum hallgatósága. 1784–1848. Bp., 2000., 2. VICZIÁN János: Diákélet és diákegyesületek a budapesti egyetemeken 1914–1919. Bp., 2002., HEILAUF Zsuzsanna: Külföldi hallgatók magyar felsőoktatási intézményekben 1635–1919. I. rész. Bp., 2006., VARGA Júlia: A Nagyváradi Jogakadémia (1780–1848) és a Püspöki Szeminárium (1741–1848) hallgatósága. Bp., 2006.

elejétől július végéig tartott. A jogi kurzuson magán- és közjogot, büntetőjogot, világtörténelmet, politikai és kamerális tudományokat, magyar nyelvet és irodalmat tanítottak. A magyar nyelvet 1791-ben tantárgyként vezették be, csak 1844 őszétől vált tannyelvvé. 1848/49-ben a tanítás szünetelt, s csak 1849 őszén, a szabadságharc bukása után, alacsony létszámmal (173 hallgatóval) folytatódott.

M. Movák Veronika az akadémia levéltárának kimutatásai (anyakönyvek, professzori nyilvántartások, osztálynaplók, félévi információs jelentések) alapján statisztikákat készített és megvizsgálta a diáklétszám alakulását, területi, vallási megoszlását, társadalmi hovatartozását. Többek közt megállapította, hogy a pozsonyi akadémia vonzáskörzete elsősorban az északnyugat-magyarországi vármegyékre (Pozsony, Nyitra, Trencsén, Bars) és a Pozsonnyal szomszédos vármegyékre (Sopron, Komárom, Moson, Pest) terjedt ki, de szép számmal érkeztek hallgatók Bács megyéből is. Jelentős volt az osztrák örökös tartományokból származók száma is (556). A távolabbról érkezők főként a jogi kurzust látogatták. A kibocsátó városok mezőnyében az első helyen Pozsony állt (566), Pápa a 20. helyen szerepelt (39), Veszprém pedig a 25. helyen (32).

A vonzáskörzet meghatározta a vallási összetételt: 1802–1850 között a hallgatók 85 %-a katolikus volt, utána sorrendben az evangélikusok, reformátusok, görögkeletiek, izraeliták és görögkatolikusok következtek. A hallgatók többsége a magyarok közül került ki, a német nemzetiségűek kb. 15–20 %-ot, a szlovákok 10 %-ot tettek ki. A társadalomtörténeti elemzés arra utal, hogy jobbára a kiváltságos társadalmi rétegek (nemesek, polgárok) gyermekei látogatták az intézményt, ahova földművesek gyermekei elvéve kerültek be. A kiváltságosok többségét birtokosok, állami, vármegyei, uradalmi tisztségviselők és alkalmazottak gyermekei tették ki.

Az adattárban egy-egy hallgató adatsora ideális esetben 13 rovat kitöltéséből keletkezett. Jó esetben megismerjük a hallgató nevét, előnevét, életkorát, vallási hovatartozását, társadalmi állását, születési vagy származási helyét (annak mai változatát 1918 utáni elcsatolása esetében), előző iskoláját, a látogatott tanéveket és tanfolyamokat és egyéb, megjegyzésre érdemes adatokat. A gondos munkával összeállított kiadvány hely- és személynévmutatója a család- és helytörténeti kutatást is nagyban elősegíti. Különösen a társadalom- és várostörténet művelő hasznosíthatják az adatsorokat. Például hozhatjuk Pápát, amelyről kitűnik, hogy 1799 után 39 hallgató tanult Pozsonyban. Közülük 18 (Rába Antallal együtt 19) nemesi, 8 polgári családból származott, a többiek szülei (papok, uradalmi tisztek) a honorácior osztály sorait gyarapították. A hallgatók többsége katolikus volt (21), a reformátu-

sok (13) és evangélikusok (4) mellett 1 izraelitát is találunk. A meglepetés a protestánsok magas aránya, ugyanis a pápaiak korábban a sárospataki főiskolára jártak jogot tanulni. A győri jogakadémia, ill. a szombathelyi liceum hallgatóinak ismeretében pontosabb képet alkothatnánk a város művelődés-történeti szerepéről.

A felekezeti arányoknak megfelelően többen Győrben, Sopronban, Veszprémben jártak középiskolába, egy hallgató Nagyszombatban végezte a gimnáziumot. A pápai származásúak a filozófiai vagy egyenesen jogi kurzus kedvéért keresték fel a pozsonyi jogakadémiát. Gyakori volt, hogy egy kurzuson csak évet végeztek, s másutt tanultak tovább. Kivételnek számított nemes Pápay Miklós, a pápai, ugodai, devecseri uradalom főügyészének, Pápay Sámuelnek (1770–1827) a fia, aki 1820–1824 között mindkét kurzust elvégezte. Édesapja halálakor már mint szépreményű ifjút tartották számon.⁵

Reméljük, hogy a pozsonyi jogakadémia diákságát bemutató kötet után a többi jogakadémia is sorra kerül, s lesz, aki az adatfeldolgozás hálátlan feladatára vállalkozik. Abban is bízunk, hogy a sorozat egészét tartalmazó CD-publikáció is belátható időn belül elkészül.

HUDI JÓZSEF

⁵ FENYÉRI Gyula: Kihalt tudósok és írók. = Tudományos Gyűjtemény 1828. I. 122–124.

SZERZŐINK

BOZZAY RÉKA történész, egyetemi tanársegéd (Debrecen)
EMŐDI ANDRÁS püspöki könyvtáros (Nagyvárad)
HUDI JÓZSEF történész-levéltáros (DREL, Pápa)
KOVÁCS I. GÁBOR szociológus, tanszékvezető (ELTE, Budapest)
KÖBLÖS JÓZSEF történész-levéltáros (DREL, Pápa)
PÁLMÁNY BÉLA történész-levéltáros, levéltárvezető (MPL, Budapest)
PAYR SÁNDOR (1861–1938) evangélikus lelkész, egyháztörténész
SÁRKÖZI GABRIELLA PhD-hallgató
SASFI CSABA történész-levéltáros (BFL, Budapest)
SZABADI ISTVÁN történész-levéltáros, levéltárvezető (TREL, Debrecen)
SZÖGI LÁSZLÓ történész-levéltáros, igazgató (EL, Budapest)
UGRAI JÁNOS egyetemi adjunktus (Miskolc)

BFL = Budapest Főváros Levéltára
DREL = Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára
EL = ELTE Levéltára
MPL = Magyar Parlament Levéltára
TREL = Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára

Ahol ezt külön nem jeleztük, ott az angol nyelvű összefoglalót KÖNTÖS LÁSZLÓ készítette.

* * *

Borító és tipográfia
Mezei Zsolt

Nyomdai munkák
Jókai Mór Városi Könyvtár
Nyomdaüzeme, Pápa

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

1. A kéziratokat lehetőleg számítógépen elkészítve, lemezen vagy e-mailhez csatolt fájlként *.rtf formátumban, valamint egy nyomtatott példányban postán a szerkesztőség címére kérjük eljuttatni. A szöveget balra zárva, formázás és tipografizálás nélkül írják, lábjegyzeteléshez használhatják a szövegszerkesztő program (Word) automatikus hivatkozás-szerkesztőjét. A beküldött fájl (lemez) vírusmentességét kérjük ellenőrizni!
2. A leadott lemez lehetőleg ne tartalmazzon más fájlokat, csak a közleményt, illetve, ha a közlemény több fájlból áll össze, akkor a fájlok a közlés sorrendjében következzenek a lemezen is.
3. Fotókat csak korlátozott számban tudunk közölni. A rajzok tónusosak, jól láthatóak legyenek. Az illusztrációkat kérjük beszámozni és egy külön lapon képjegyzéket csatolni a közleményhez.
4. A szövegben az évszázadokat — idézetek, címek kivételével — római számmal tüntessék fel.
5. Külön bibliográfiát ne készítsenek, a forrásanyagra és a szakirodalomra történő hivatkozásokat folyamatosan, a lábjegyzetekben helyezték el. A hivatkozásokban a szerző vezetéknevét kérjük csupa NAGYBETŰVEL szedni.
6. A hivatkozások formai szabályai:
 - *Egy szerző esetén:* **SZERZŐ: Cím. (Kiadás). Kötetjelzés. A megjelenés helye, éve. (Sorozatcím, sorozati szám.) Oldalszám.** Példa: BEDY Vince: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938. (Győregyházmegye múltjából, 3.) 407.
 - *Több szerző esetén:* **A mű címe. Szerkesztő neve. (Kiadás). Kötetjelzés. A megjelenés helye, éve. (Sorozatcím, sorozati szám.) Oldalszám.** Példa: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Főszerk. Kubinyi András. I. Pápa, 1994. 399.
 - *Tanulmány esetén:* **SZERZŐ(K): Cím = A tanulmánykötet címe. Szerkesztője. (Kiadás.) Kötetjelzés. Megjelenés helye, éve. (Sorozatcím, sorozati szám.) Oldalszám(ok).** Példa: BODOLAY Géza: Petőfi Pápan = „A kényes úrfi s a rongyos baka” Tanulmányok két halhatatlan pápai diákról. Szerk. Mezei Zsolt. Pápa, 2001. 108–145.
 - *Folyóiratcikk esetén:* **A folyóiratcikk SZERZŐJE: Címe = A folyóirat címe évfolyama (éve), száma. Oldalszám tól-ig.** Példa: SZABÓ György: A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története = Magyar Könyvszemle 102 (1986), 149–172.
 - *A jegyzetekben használható rövidítések:* Bp., köt., röv., jav., átdolg., kiad., s. a. r. (=sajtó alá rendezte), vö., uő., uo., i. m., jegyz., ld. (=lásd). Az Acta Papensiára az AP rövidítéssel hivatkozzanak.
7. A kézírathoz mellékeljenek max. egy oldal terjedelmű rezümét angol, német vagy magyar nyelven. Magyar nyelvű rezümé esetén a legfontosabb szakkifejezések idegen nyelvű megfelelőit kérjük megadni.
8. Szerzőink számára öt darab tiszteletpéldányt biztosítunk.

TARTALOM

MŰHELY

<i>Bozzay Réka</i> : Dunántúl és Pápa kapcsolata a németalföldi akadémiákkal a XVII–XVIII. században	3–28
<i>Emődi András</i> : Martinus Weigmann peregrinációs albuma 1598–1621	29–50
<i>Hudi József</i> : Zsidó ifjak a Pápai Református Kollégiumban 1848 előtt	51–62
<i>Kovács I. Gábor</i> : Protopográfiai források és módszerek felhasználása a magyar társadalomtörténetben	63–72
<i>Köblös József</i> : Törvényalkotási folyamat a pápai kollégiumban a XVIII. század végéig	73–82
<i>Pálmány Béla</i> : A jogakadémiák szerepe a reformkori politikai elit képzésében	83–100
<i>Sárközi Gabriella</i> : Magyarországi diákok az angol és skót egyetemeken (1789–1914)	101–120
<i>Sasfi Csaba</i> : Pápa katolikus kisgimnáziumának és református kollégiumának diákjai a reformkorban	121–133
<i>Szabadi István</i> : A Debreceni Református Kollégium és a magyar művelődés	135–141
<i>Szögi László</i> : A peregrináció-kutatás eredményei a magyarországi történetírásban	143–154
<i>Ugrai János</i> : Funkcióváltás és funkcióváltozás a Sárospataki Református Kollégiumban a XVIII–XIX. század fordulóján	155–178

ÚJRAOLVASÓ

<i>Payr Sándor</i> : Pápai kollégiumi emlékek	179–192
---	---------

SZEMLE

A Pozsonyi Állami Levéltár Vágsellyei Fióklevéltárának évkönyve (<i>Hudi József</i>)	193–197
A pozsonyi jogakadémia hallgatósága 1777–1849. (<i>Hudi József</i>)	198–200

Szerzőink

A PÁPAI REFORMÁTUS GYŰJTEMÉNYEK KIADVÁNYAI

- „A kényes úrfi s a rongyos baka”: Tanulmányok két halhatatlan pápai diákról (Petőfi Sándor, Jókai Mór). (Szerkesztette Mezei Zsolt). Pápa, 2001. 278 oldal. 1500.— Ft
- A Pápai Református Gyűjtemény (Szerkesztette Kövy Zsolt). Pápa, 1987. 144 oldal + 47 kép. 400.— Ft
- Félezer év. A Pápai Református Gyűjtemények millenniumi emlékkönyve (Szerkesztette Hudi József és Mezei Zsolt). Pápa, 2000. 58 oldal. 400.— Ft
- Források Pápa város 1848/49. évi történetéből (Válogatta, szerkesztette, a tanulmányokat és a jegyzeteket írta Hudi József). Pápa, 2001. 400 oldal. 2500.— Ft
- Franciscs Károly visszaemlékezései (Sajtó alá rendezte és szerkesztette Hudi József). Pápa, 2001. 293 oldal. 1800.— Ft
- KÖBLÖS JÓZSEF: A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárának magyar vonatkozású középkori oklevelei 1265–1525. Pápa, 1997. 122 oldal + 25 kép. 950.— Ft
- HUDI JÓZSEF: Fábián-emlékkönyv. Fábián József (1761–1825) református esperes pályafutása. Pápa, 2002. 143 oldal. 1400.— Ft
- Dunántúli egyházleírások a XVIII. századból. A Dunántúli Református Egyházkerület 1774-ben. Pápa, 2002. 572 oldal + 6 térkép. 3500.— Ft
- Hunkár Antal visszaemlékezése és iratai. (Sajtó alá rendezte és szerkesztette Hudi József). Pápa, 2004. 300 oldal. 2000.— Ft
- Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója 1808–1866. (Sajtó alá rendezte és szerkesztette Hudi József). Pápa, 2004. 302 oldal. 2000.— Ft
- ÓLÉ SÁNDOR: Pápai diákemlékek. (Sajtó alá rendezte Mezei Zsolt) Pápa, 2004. 220 oldal. 1400.— Ft.
- KÖBLÖS JÓZSEF: A pápai reformátusok küzdelmei a szabad vallásgyakorlatért. Pápa, 2005. 142 oldal. 1400.— Ft
- A pápai református kollégium diákjai 1585–1861. (Szerkesztette Köblös József) Pápa, 2006. 1072 oldal. 4000.— Ft

A kiadványok megrendelhetők vagy megvásárolhatók
a következő címen:

PÁPAI REFORMÁTUS GYŰJTEMÉNYEK
8500 Pápa, Postafiók 48. Tel.: 89/324–240
e-mail: ref.lib@papacollege.hu